

HABİL QURBANOV

**CƏMİYYƏT
VƏ SOSİO-HÜQUQİ
PROBLEMLƏR**

*AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
Elmi Şurasının 13 aprel 2018-ci il tarixli (03 sayılı protokol)
qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.*

BAKİ – 2018

Elmi məsləhətçi **İsa Həbibbəyli** – akademik

Elmi redaktor **Aytən Mustafazadə**
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər **Mirağa Cəfərquliyev**
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Əli Rzayev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəna Mirzəzadə
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Habil Qurbanov. Cəmiyyət və sosio-hüquqi problemlər. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2018, 272 səh.

Cəmiyyət və sosio-hüquqi problemlər" kitabı üç fəsildən ibarət olub, müəllifin son illərdə yazıb çap etdirdiyi elmi məqalələr əsasında tərtib olunmuş bir topludur.

Kitabda müasir Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətdə baş verən inkişaf dinamikası və bu aspektdə sosial problemlər, hüquqi baxış fəlsəfəsindən bəhs edən müxtəlif mövzular geniş yer almışdır.

Bu toplum bakalavr və magistr sistemi üzrə təhsil alan tələbələr, doktorantlar, müəllimlər, qanunyaradıcılıq və qanuntətbiqedicilik sahəsində çalışan əməkdaşlar, vətəndaşlar və bütövlükdə respublikanın ictimai, siyasi və hüquq nümayəndələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q $\frac{0302020000-1}{655(07)-2018}$ Qrifli nəşr

© **Habil Qurbanov, 2018**

*Ulu Öndər Heydər Əliyevin
95 illik yubileyinə ithaf olunur*

Respublikamızda hüquqi dövlət qurulması, demokratik, sivilizasiyalı cəmiyyət yaradılması, insan azadlığının, söz, vicdan azadlığının, müasir plüralizmin təmin edilməsi, çoxpartiyalı sistemin bərqərar olması bizim əvvəldən qəbul etdiyimiz prinsiplərdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev

Mənim aləmində sivil və hüquqi dövlət o dövlətdir ki, orada qanunun aliliyi var, cəmiyyətdə bütün ictimai-siyasi təsisatlar işləyir, cəmiyyət demokratik prinsiplər əsasında qurulur, söz, vicdan azadlığı var, dinindən, milliyyətindən asılı olmayaraq insanlar eyni hüquqlara malikdirlər, azad yaşayırlar.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev**

Hər bir cəmiyyətdə mərhəmət, insanpərvərlik, qayğı kimi hisslər əsas yer tutmalıdır. O cəmiyyətdə ki, həm dövlət qurumları, həm də vətəndaş cəmiyyəti məhz bu prinsiplər əsasında, həm öz həyatını, həm də öz fəaliyyətini qurur, o cəmiyyət inkişaf etmiş, uğurlu cəmiyyətdir.

**Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti
xanım Mehriban Əliyeva**

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ HÜQUQİ DÖVLƏT.....	8
• Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın dövlət idarəçilik sisteminin banisidir	9
• Феномен Гейдара Алиева в построении правового государства в Азербайджане.....	13
• İlham Əliyevin seçkilərdə qələbəsi xalq-hakimiyyət birliyinin nümayişidir	20
• К вопросу о структуре Милли Меджлиса Азербайджанской Республики	24
• Milli ideya müstəqil Azərbaycanın inkişafını təmin edən əsas amillərdəndir.....	30
• Qloballaşan, mürəkkəbləşən dünyada dərin, müdrik siyasət.....	35
• “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası ölkə həyatında yeni inkişaf səhifəsidir	41
• Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri	44
• Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının "Mülkiyyət hüququ" maddəsinə edilmiş pozitiv dəyişikliklər	51
• Çoxmədəniyyətlik və onun cinayət hüququ vasitələri ilə müdafiəsi.....	57
• Multikulturalizmin konstitusiya əsasları	63
• Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi fəlsəfəsi insan hüquq və azadlıqlarının tərkib hissəsi kontekstində.....	66
• İnzibati ərazi vahidinin sosial-iqtisadi inkişafında yerli özünüidarəetmənin rolu və səlahiyyətləri.....	72
• Защита права на жизнь человека в контексте солидарности граждан Азербайджанской Республики	79
• Azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımlara siyasi-hüquqi baxış.....	86
• 20 yanvar faciəsinin fəlsəfəsi və ya Xocalı soyqırımına gedən yol	95
II FƏSİL. CƏMİYYƏT VƏ HÜQUQ FƏLSƏFƏSİ.....	113
• Hüquq fəlsəfəsi və ya fəlsəfənin hüquqi problemləri	114
• Dövlət və hüquq quruculuğu fəlsəfəsi aktual problem kimi.....	120
• Əxlaq və hüququn qarşılıqlı əlaqəsi.....	126

- Əxlaq və hüquq normaları sositum həyatının tənizmləyici faktorudur..... 134
- Hüquqa sosial normalar sistemində baxış..... 135
- Dini təhsilin hüquqi aspektləri haqqında 146
- Sosiogen və kriminal reqressiya haqqında..... 149
- Sosial fəlsəfədə kriminoloji transqressivlik cəhətləri 155
- Cinayətkarlıq haqqında təlimlərin bəzi fəlsəfi problemləri 161
- Kriminogen determinizmin fəlsəfi aspektləri 165
- Biososial təhriklər və cinayətkar davranışın genezisi..... 176
- Hüquqi münəqişələr..... 183
- Terrorçuluq və onun insan təhlükəsizliyinə ciddi zərbəsi 189
- Fəlsəfi nəzəriyyələrdə cinayətkarlıq haqqında müləhizələr..... 194
- Cəzanın zəruriliyi və labüdlüyünə fəlsəfi baxış..... 202

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA AİLƏ VƏ QADIN SOSIAL HÜQUQUN OBYEKTİ KİMİ..... 209

- Beynəlxalq hüquqda və milli qanunvericilikdə qadın hüquqları problemləri..... 210
- Azərbaycanca qadın hüquqları: milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi aspektində 217
- Milli qanunvericilikdə qadın sağıamlıqının tənizmlənməsi..... 223
- Qadın sağıamlıqının insan hüquqları sistemində mühafizəsi 228
- Qadın əməyinin mühafizəsi 235
- Ailə qanunvericiliyi və qadın hüquqlarının təmin edilməsi məsələləri..... 248
- Ailə hüququ prinsiplərinə fəlsəfi baxış..... 253
- Boşanma işləri və bu məsələyə baxılmasının prosessual xüsusiyyətləri..... 258
- Ailə münəqişəsi zəminində törədilən cinayətlər və onların bəzi kriminoloji-sosioloji cəhətləri..... 263
- Xocalı soyqırımını canlı tarix və qadın hüquqları mətnində 268

I FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV
VƏ HÜQUQİ DÖVLƏT

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın dövlət idarəçilik sisteminin banisidir

Hər bir xalqın tarix səhnəsindəki yeri və rolu hansısa mürəkkəb siyasi şəraitdə məsuliyyəti üzərinə götürərək onun taleyində misilsiz rol oynamış, mütərəqqi ideyaları, qeyri-adi idarəçilik keyfiyyətləri ilə sabit dövlətçilik ənənələri formalaşdırmış dahi şəxsiyyətlərin fəvqəladə missiyası ilə şərtlənir. Böyük alman mütəfəkkiri Fridrix Nitschenin “tarixin şəxsiyyətləri deyil, şəxsiyyətlərin tarixi yaratması” ilə bağlı məşhur kəlamı müasir qloballaşma dövründə belə konservativ yanaşma kimi nəzərə çarpmır [5, s.236]. Müasir siyasi nəzəriyyələr də birmənalı təsdiqləyir ki, ictimai-iqtisadi formasiyanın xarakterindən asılı olmayaraq cəmiyyət və dövlət idarəçiliyi üçün şəxsiyyət - lider amili aktuallığını qoruyub saxlayır.

Dünyanın ən aparıcı dövlətlərinin tarixində də onları sınağa çəkən, inkişaf yolunda maneəyə çevrilən hadisələr az olmamışdır. Bu hadisələr istər başlanğıcda, istərsə də sonralar həmin xalqları tutduqları yoldan sapındırmağa çalışsa da, tarixi iradə həmin xalqların firavan inkişaf yoluna çıxmasına kömək etmişdir. Dünya xalqları buna görə məhz şəxsiyyətlərə, onların adı ilə bağlı olan zəngin siyasi irsə minnətdardırlar. Yəni, tarix şəxsiyyətləri insanlara sanki özünün sınaqları üçün bəxş etmişdir.

Ruslar üçün əgər bu şəxsiyyət Rusiya dövlətinin müasir dövlətçilik ənənələrini təmin etmiş I Pyotr, amerikalılar üçün Corc Vaşinqton, ingilislər üçün Uinston Çorçill, fransızlar üçün Şarl de Qoll, türklər üçün Mustafa Kamal Atatürkdürsə, azərbaycanlılar üçün Ulu öndər Heydər Əliyevdir! Dünya miqyaslı ictimai-siyasi xadim, Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji-siyasi, iqtisadi əsaslarını yaratmış, xalqın müstəqil və güclü dövlətə sahib olmaq arzusunu praktik şəkildə gerçəkləşdirmiş strateq kimi çağdaş tariximizdə əbədiyaşarlığını təmin etmiş, hələ sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmişdir. Xalqımız tarix boyu qazandığı dövlətçilik ənənələrini, milli dəyərləri, nailiyyətləri, ali mənəvi keyfiyyətləri məhz Heydər Əliyev epoxasında təkmilləşdirərək dayanıqlı müstəqil dövlətini qurmuş, millət kimi mövcudluğunu, özünü idarə etmək bacarığını ən yüksək səviyyədə nümayiş etdirmişdir [3, s.64].

Ümummilli lider Heydər Əliyev minilliklər boyu davam edən dövlətçilik tariximizin yalnız 35 ilinə sahiblik edir. Fəqət, əsrin üçdə birini ehtiva edən bu zaman kəsiyinin mahiyyətində xalqın minilliklərlə intizarında

olduğu arzular, niyyətlər, məramlar gerçəyə çevrilmişdir. Bu mərhələ Azərbaycanda müstəqilliyin əbədi, daimi, dönməz xarakter alması, sabit dövlət quruluşunun yaranması, xalqın təbii və konstitusion hüquqlarına sahib çıxması, milli-mənəvi yüksəlişə nail olması, fərdin özünü vətəndaş olaraq dərk etməsi kimi şanlı mərhələni əhatələyir.

Antik yunan filosofu Aristotel "Politika" əsərində yazır ki, "inam uğuru təmin edən mühüm vasitə kimi siyasətin ayrılmaz hissəsidir" [4, s.36]. Həqiqətən də fərqli ictimai-iqtisadi formasiyalarda cəmiyyətin dəstəyinə iddia edən hər bir siyasi qüvvənin cidd-cəhdlə can atdığı yeganə meyar məhz ictimai inam olmuşdur. Bu mənada, Ulu öndər Heydər Əliyev də böyük siyasətdə və dövlət idarəçiliyində bütün uğurlara məhz xalqın böyük mənəvi dəstəyi, etimadı sayəsində nail olmuşdur. Məhz bu keyfiyyəti ilə Heydər Əliyev müstəqillik illərində də birləşdirici şəxsiyyətə çevrilmiş, cəmiyyətin mənəvi bütövlüyünə nail olmuşdur.

Ulu öndər malik olduğu yüksək dövlətçilik və idarəçilik səriştəsi ilə çiyinlərini son dərəcə ağır yükün altına vermiş, məsuliyyətdən çəkinməmişdir. Çətinliklərə, maneələrə, dövlət çevrilişi cəhdlərinə mətinliklə sinə gərək təbiətin ona bəxş etdiyi fədakarlıq, mübarizlik, əyilməz iradə, dəmir məntiq, özünəinam və siyasi uzaqgörənlik, ideya və fikirlərini sadə şəkildə geniş xalq kütlələrinə təlqin etmək kimi fəvqəl keyfiyyətlərindən məharətlə bəhrələnərək xalqı vətəndaş qarşısındakı mütəqilliyi itirmək təhlükəsindən qurtardı.

Ulu öndər Heydər Əliyev dövlətin maraqlarına xələl gətirmədən hər bir vətəndaşın qanuni hüquqlarının yüksək səviyyədə təmin edildiyi təkmil idarəçilik sisteminin formalaşmasına çalışmışdır. 1995-ci ildə xalqın azad iradəsi əsasında Azərbaycanın mütərəqqi ənənələrə söykənən ilk milli Konstitusiyasının qəbuluna nail olan Ümummilli lider sonrakı mərhələdə dövlət-vətəndaş münasibətlərinin hüquq müstəvisində tənظیمləndiyi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə qorunduğu, humanizm ideyalarının möhkəm təmələ çevrildiyi ədalətli cəmiyyətin formalaşdırılması, idarəçilikdə demokratik ənənələrin tam bərqərar olması naminə misilsiz xidmətlər göstərmişdir. İctimai həyatın ən müxtəlif sahələrində haqq-ədalət prinsipinin qorunmasına çalışan Heydər Əliyev yalnız bu yolla dövlətlə xalq arasında möhkəm mənəvi, siyasi və hüquqi bağlantıya, qarşılıqlı etimada nail olmağı mümkün hesab etmişdir.

1993-cü ildə ölüm cəzası üzərində moratorium qoyulması və 1998-ci ilin fevralında bu cəzanın tam ləğvi, 32 əfv, 8 amnistiya aktının imzalanma-

sı, 1996-cı ildə Hüquq İslahat Komissiyasının yaradılması və "Məhkəmələr və hakimlər haqqında", "Konstitusiya məhkəməsi haqqında", "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında", "Prokurorluq haqqında", "Polis haqqında", "Əməliyyat-axtarış tədbirləri haqqında", "Notariat haqqında" və digər mütərəqqi ruhlu qanunların qəbuluna start verilməsi, üçpilləli müstəqil məhkəmə sisteminin yaradılması və hakimlərin test üsulu ilə seçilməsi bu istiqamətdə atılan məqsədyönlü addımlardandır [1, s.487]. 1998-ci il fevralın 22-də "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" fərmanın imzalanması, 1998-ci il iyulun 18-də "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı"nın təsdiq olunması, Azərbaycanın ən müxtəlif beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulması, 2001-ci il yanvarın 17-də Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edilməsi, İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil İnstitutunun formalaşdırılması, 2002-ci il 24 avqust tarixində Azərbaycan Respublikasında yeni dövrün tələblərindən irəli gələn mütərəqqi ruhlu hüquqi islahatların həyata keçirilməsi məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Müasir Azərbaycan dövlətinin banisi - Ulu öndər Heydər Əliyev güclü dövlət yaratmaqla yanaşı, onu özündən sonra inamla idarə edəcək, çoxşaxəli mütərəqqi islahatların davamlılığını uğurla təmin edəcək peşəkar lider də yetişdirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin "Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm" deməklə cəmiyyətə özünün layiqli davamçısı kimi təqdim etdiyi cənab İlham Əliyevin **son 15** illik prezidentlik fəaliyyətinin ümumi təhlilinə nəzər saldıqda həmin fikrin təxmin deyil, qəti qənaət olduğunun bir daha fərqi varırıq. Ümummillə liderin müəyyənləşdirdiyi strategiyayı ötən müddətdə uğurla həyata keçirən və yeni dövrün ruhuna uyğun zənginləşdirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərlik fəaliyyətini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə onun xalqına, dövlətinə necə qəlbən bağlı lider olduğu bir daha təsdiqini tapır. Dövlət başçısının idarəçilik keyfiyyətlərindən ən mühümü, şübhəsiz, uzun illər boyu zərrə-zərrə formalaşaraq sabitləşmiş milli dövlətçilik ənənələrinə sadiqlikdir. Cənab İlham Əliyev Heydər Əliyevin siyasi kursunun davamçısı, xalqın lideri olmaq məsuliyyətini yüksək dəyərləndirir və hansısa problem baş qaldıranda "Heydər Əliyev bu məsələni necə həll edə bilərdi" sualı üzərində düşündüyünü qətiyyənlə gizlətmir. Özündə dərin mənəvi-psixoloji çalarları ehtiva edən bu məqam Azərbaycanda alternativ olmayan Ulu öndər Heydər Əliyev siyasi kursunun varisliyinin yüksək səviyyədə təmin olunduğuna dəlalət edir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı (əlavə və dəyişikliklərlə), Bakı, Qanun 2006, 875 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Qanun, 2003, 48 s.
3. Budaqov B. «Heydər Əliyev fenomeni», Bakı, 2002, 137 s.
4. Аристотель «Политика», Т.4, М.: МЫСЛЬ 1983.
5. Ф. Ницше «Веселая наука. Злая мудрость», М.: Элсмо, 2007, 528 с.

Феномен Гейдара Алиева в построении правового государства в Азербайджане

В современных условиях разнообразия правовых систем, неоднозначного подхода к определению понятия права, меняющихся ценностей в общественной жизни и общественном сознании, идеальное право, с точки зрения теории юриспруденции, представляет границы пространства, в котором человек обладает свободой. Право - это фундамент, база, на основе которой должны строиться любые правовые нормы и система права в целом, при этом надо помнить, что "...право, как и государство, принадлежит к числу не только наиболее важных, но и наиболее сложных общественных явлений" (1,320). В каждой общественно-экономической формации государство стремилось создать четкую структуру правового регулирования и правовые институты. Проблема формирования совершенной правовой системы особое значение приобретает сегодня, когда на первый план выходят демократические ценности соблюдения прав и свобод человека. Демократическое правовое государство предполагает безусловное наличие адекватного законодательного процесса, правотворческих процедур и практической реализации правозащиты.

Современный Азербайджан, имея почти вековую историю создания национальной системы права, сегодня активно воплощает в жизнь идеи формирования гражданского общества и реализации юридических механизмов обеспечения прав человека. Динамика развития государственного механизма и эволюция национальной правовой системы представляют интерес с точки зрения исследования ее специфических особенностей и достижений.

История национальной государственности Азербайджана включает начало формирования правозащитных институтов, которые в

условиях строительства молодого независимого государства имели большое политическое и общечеловеческое значение. Важно подчеркнуть наличие специфических особенностей, которые заключались в том, что стимулирование процессов развития политической и правовой культуры осуществляло государство. В своей правовой политике азербайджанское государство объявило курс на приоритетность демократии, свободы прав, толерантности по отношению к проживающим на

его территории народам, соседним государствам, а самое главное: "...мы всему миру заявили о своем намерении построить правовое государство, не очень-то знакомое нашей психологии, общественно-политическим и правовым представлениям" (2,18).

Более чем 70-летний перерыв в истории национальной государственности и жесткие тоталитарные условия централизованного управления, особенно в правоохранительной системе, тем не менее не смогли полностью нивелировать свободолюбие азербайджанского народа, почитаемое отношение к законности и веру в справедливость юридических отпращиваний. В создавшейся тяжелой ситуации, народ призвал к руководству республикой выдающегося общественного и политического деятеля, обладавшего огромным опытом руководящей работы в Азербайджане и высших структурах политической и государственной власти бывшего СССР, Общенационального Лидера Гейдар Алиева, который 15 июня 1993 г был избран Председателем Верховного Совета Азербайджанской Республики (3, 348). 3 октября 1993 г. были проведены всенародные выборы и Президентом Азербайджанской Республики был избран Гейдар Алиев (4, 505). С избранием Гейдар Алиева в республике, практически стала функционировать действенная власть. Ему принадлежит историческая заслуга предотвращения нависшей над республикой, ее народом катастрофы - братоубийственной гражданской войны. Принятая 12 ноября 1995 года путем референдума Конституция Азербайджанской Республики явилась Конституцией суверенного Азербайджанского государства. Выступая на первом заседании Милли Меджлиса (Национального Собрания) Азербайджана, избранного в день принятия Конституции, Председатель Конституционной комиссии, Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев, отметил это как величайшее историческое достижение азербайджанского народа: «Принята первая Конституция Азербайджанской Республики, суверенного Азербайджана... Принятая ныне Конституция является четвертой. В 1921 году была принята первая Конституция, в 1937 году - вторая Конституция, в 1978 году - третья Конституция и наконец, в этом 1995 году, 12 ноября, в результате всенародного голосования - референдума - принята четвертая Конституция. Однако эта Конституция полностью отличается от прошлых, эта Конституция суверенной Азербайджанской Республики, родной каждому гражданину Азербайджана» (5).

Сегодня Азербайджан обладает полноценной правовой системой, и вместе с процессом государственного строительства динамично развивается и национальное право. Все преобразования, непосредственным участником которых является общество, направлены на развитие демократии и реальное соблюдение прав и свобод человека. Безусловно, новые условия развития государств в сложившемся миропорядке, повышение роли атрибутов постиндустриальных обществ, таких, как формирование информационного и телекоммуникационного мирового пространства, функционирование высоких технологий и интеграция, требуют от государств принятия на себя функции двигателя общественного прогресса, обеспечивающего, в первую очередь, его правовую модернизацию.

В истории мировой политической и правовой мысли представления о роли и месте государства в общественной жизни претерпевали изменения. Сегодня в фокусе правосоставляющих государственных систем - неотъемлемые права человека и политические свободы. Исходя из этой ключевой идеи, правовое государство определяется как "господство права", то есть государство призвано и обязано обеспечивать права человека, данные ему от природы и в соответствии с существующими законами. Опыт последних двух десятилетий в провозглашении и реализации демократическо-правовых путей развития государства показывает, что мало объявить республику независимой и свободной. Для прогресса страны необходимо гарантированное функционирование систем правотворчества и правореализации с тем, чтобы все население прониклось провозглашаемыми принципами и реальным их наполнением (1, 284).

Демократизация общественно-политической жизни в период независимости, изменение принципов функционирования государства в правовом поле связывается с деятельностью лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева. Сегодня основными ценностями, являющимися критериями юридических проявлений и событий в государстве, безусловно, являются национальные интересы, а также права и законные интересы личности, справедливость, равенство, свобода, безопасность, общее благо, социальный прогресс.

Правовая система независимого Азербайджана, которая развивается в соответствии с общечеловеческими ценностями и мировыми стандартами, представляет совокупность правовых норм, принципов и дей-

ствий, содержащихся в санкционируемых государством законах и других актах (источниках права), основанных на принципах справедливости, удовлетворения запросов граждан, обеспечения жизнедеятельности общества и безопасности государства. Ныне Азербайджан является государством, политическая, экономическая и культурная значимость которого признается в мировом сообществе. Создание демократического правового государства требует динамичного развития и совершенствования национальной правовой системы. На этом пути государственными институтами Азербайджанской Республики предпринимаются активные и всеобъемлющие меры. Демонстрируя глубокое уважение к правам человека, в 1993г. Гейдар Алиев наложил мораторий на смертные приговоры, и, восстановив деятельность Комиссии о помиловании, с 1994-го года дал старт акту помилования раскаявшихся в совершенном преступлении. Были созданы необходимые условия для того, чтобы в комиссии, действовавшей на основе демократичности и прозрачности, были представлены все слои общества. Благодаря решимости и политической воле Гейдара Алиева, 10-го февраля 1998-го года смертная казнь была отменена, чем еще раз подтвердился гуманизм проводимой в республике правовой политики. Таким образом, наша страна стала первой республикой в регионе, отменившей смертный приговор еще до вступления в столь влиятельную международную организацию, как Совет Европы. Подписание национальным лидером в 1995-2003-х годах семи актов об амнистии и 32 указов о помиловании говорят о широте и благородстве его души. В противовес некоторым утверждениям предпринятые шаги имели важное воспитательное значение, обеспечили снижение уровня преступности в стране. Подписанные указы о помиловании были применены к 3256 осужденным. На основании законодательной инициативы Президента Азербайджанской Республики Милли Меджлис в 1996-2001-х годах принял 7 законов об амнистии, 31584 осужденных были освобождены или оставшаяся часть их срока наказания была в два раза сокращена. В результате этого в настоящее время в Азербайджане число заключенных на каждые 100 тысяч человек стало менее 200. В то время как в некоторых развитых демократических государствах эта цифра доходит до 340-360 человек. По существу эти преобразования основываются на таких общечеловеческих принципах, как человеколюбие, вера и уважение к людям, чуткое отношение к судьбе гражданина, гуманизм (6, 180).

Сегодня мы с уверенностью можем сказать, что создание условий для проживания азербайджанского народа в демократически-правовом государстве тесно связано с именем общенационального лидера Гейдара Алиева. Приверженность общенационального лидера законности, юридическим правилам, справедливости также вытекает из его глубокой нравственности. Первая Конституция независимой Азербайджанской Республики, принятая 12 ноября 1995 года путем всенародного голосования, не только определила будущие перспективы развития страны, но и вывела на передний план вопрос обеспечения прав и свобод человека в качестве высшей цели государства. В Конституции нашли свое отражение принципы разделения властей, были созданы фундаментальные правовые гарантии осуществления судебно-правовых реформ, созвучных с требованиями времени. В переходных статьях Конституции, в соответствии с интеграцией Азербайджанского государства в демократическое общество, осуществление ряда демократических и правовых реформ было принято в качестве обязательства, в направлении реализации которого были предприняты важные шаги (7, 62). В связи с соответствием общепринятым европейским стандартам и нормам, в Азербайджанской Республике была заложена основа подготовки новых законов, связанных с Уголовным, Уголовно-процессуальным, Гражданским, Гражданско-процессуальным кодексами, а также судебно-правовой системой. Созданная указом общенационального лидера Гейдара Алиева от 21 февраля 1996 года Комиссия по правовым реформам обеспечила подготовку этих и других законов на основе международной практики и в соответствии с демократическими идеалами. Законы Азербайджанской Республики «О судах и судьях», «О полиции» от 10 июня 1997 года, «О конституционном суде» от 21 октября 1997 года, а также указы Президента Азербайджанской Республики «Об обеспечении деятельности Конституционного суда Азербайджанской Республики» от 18 июля 1998 года и «О мероприятиях относительно применения закона Азербайджанской Республики «О судах и судьях» и осуществления судебных реформ» от 1 декабря 1998 года открыли новую страницу в реализации судебно-правовых реформ, служащих обеспечению прав и свобод человека.

Как показывает опыт развитых государств, рациональные результаты правовых реформ, проводимых в той или иной стране, напрямую зависят не только от судов, но и от приведения деятельности судебной

системы в соответствие с современными требованиями, а также построения ее на основе совершенных механизмов. Еще в 1993 году, после возвращения к власти в республике по настоятельной просьбе азербайджанского народа, общенациональный лидер Гейдар Алиев посчитал реформы в судебной системе важным условием строительства правового государства. Принципы, нашедшие отражение в Конституции Азербайджанской Республики и связанные с судебной властью, не только отвечают международным стандартам, но и создали правовые основы для формирования свободной, прозрачной и независимой судебной власти. Вопросы, утвержденные в Основном Законе, еще раз подтверждают, что судебная власть в республике является ветвью независимой государственной власти, защищающей права и свободы человека и гражданина, а юридические правила - от преступлений и правонарушений, а также контролирующей деятельность государственных органов от выхода за правовые рамки. В законе «О судах и судьях», отразившем в себе нормы, утвержденные в «Основных принципах независимости судебных органов», одобренных резолюцией ООН от 29 ноября 1985 года и в других международных документах, было ратифицировано проведение выборов на правящие должности тестовым способом на основе полностью открытых, прозрачных, объективных и справедливых процедур. Судебно-правовой совет, в целях проведения выборов кандидатов на основе прозрачной процедуры в соответствии с указанным законом и международными требованиями, в 2000 году впервые обеспечил проведение экзаменов и конкурсов тестовым способом. В этих целях был предпринят ряд необходимых мероприятий, была изучена богатая практика передовых государств, имеющих опыт в области формирования судебной власти, и в Азербайджанской Республике были утверждены правила избрания кандидатов на власть.

На всенародном голосовании (референдуме), проведенном 24 августа 2002 года, в Конституцию Азербайджанской Республики были внесены важные и передовые реформы, часть которых была связана с судебной властью. Так, была отредактирована статья Конституции, определяющая полномочия Апелляционного суда, правила избрания судей, участие прокуратуры в судебном процессе было ограничено в основном исполнением уголовного суда, была аннулирована контрольная функция Верховного суда над работой общих и специализированных

судов, и утверждено, что данный суд является лишь кассационной инстанцией (8, 46). Судебно-правовые реформы, основы которых были заложены общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, в последние годы успешно претворяются в жизнь Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым, с учетом всех реалий нового периода. В результате проводимых судебно-правовых реформ, стремительного развития азербайджанского общества, а также более тесной интеграции страны в международные структуры на повестку дня вышел вопрос совершенствования деятельности судов в Азербайджане. С этой точки зрения особо привлекает внимание совершенствование в последние годы деятельности судов, а также рост роли этого независимого института власти в обеспечении прав и свобод человека.

Использованная литература:

1. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. Москва, "Проспект", 2011
2. Исмаилов И.А. Правовое государство. Санкт-Петербург, "Издательство юридический центр пресс", 2003
3. Ведомости Верховного Совета Азербайджанской Республики. 1993, № 12, с.348
4. Ведомости Верховного Совета Азербайджанской Республики. 1993, 17, с.505; Л1* 21, с.593
5. Газета "Бакинский рабочий". 28 ноября, 1995
6. Фазаил Агамалы. Президент - Реформатор. Санкт-Петербург, "Издательство юридический центр пресс", 2010
7. Касумов З.М. Разделение властей. Баку, "Текнур", 2008
8. Конституция Азербайджанской Республики, Баку, "Ганун", 2010

İlham Əliyevin seçkilərdə qələbəsi xalq-hakimyyət birliyinin nümayişidir

Zamanın çağırışlarını nəzərə alan, yaranmış yeni imkanlardan yetərincə istifadə etməyə üstünlük verən cəmiyyətlər həmişə tərəqqi tapıb. Böyük toplumlara bu imkanları göstərmək, onları vahid ideyalar ətrafında səfərbər edərək gələcək hədəflərə doğru istiqamətləndirməksə çətin və şərəfli yolun önündə gedən liderlərin missiyası olub. Siyasi və ictimai nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, liderlik bir insanın tarixdəki səmərəli fəaliyyəti və xalqın həyatında oynadığı böyük roldur. Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyev məhz bu baxımdan liderliyini təsdiq etmiş şəxsiyyət kimi dünyada qəbul edilir. Bu isə dövlətin və cənab İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşən xalqımızın uğuru, özünüifadəsinin təsdiqidir.

Xalqın və dövlətin ümumi maraqlarını özünün praktik fəaliyyətində ifadə etməyən siyasi təşkilatlar cəmiyyətin dəstəyindən məhrum olurlar. Ümumilikdə isə cəmiyyətin ayrılıqda götürülmüş bir təbəqəsinin və yaxud sosial qrupunun mənafe və maraqlarını təmin etməyən siyasi liderin, təşkilatın xalqı, milləti öz arxasınca apara bilməsi mümkün deyil. Bu, Azərbaycanda özünü ötən əsrin 90-cı illərində bir daha təsdiqləmiş oldu.

Vətəndaşların ölkəyə layiqli rəhbər seçmək haqqı xalqın öz taleyinə sahib çıxmaq hüququnun təməlinə dayanır. Azərbaycan xalqı indiyədək 2003, 2008 və 2013-cü illərdə keçirilmiş prezident seçkilərində daxili inamına söykənərək cənab İlham Əliyevin namizədliyini dəstəkləmiş və siyasi taleyinə sahib olmaq haqqını qətiyyətlə ifadə etmişdir. Bu tarixi seçimlər həm də belə bir həqiqətin cəmiyyətdə dərkidir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qarantı Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi müstəqil siyasətdir.

Ötən 15 ildə Azərbaycan vətəndaşının birmənalı seçimini təmin edən ən başlıca amillərdən biri də ölkədəki siyasi sabitlik və həmrəylik mühitidir. Bu illər ərzində ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların, infrastruktur layihələrinin səmərəli nəticələr verməsi, hər bir fərdin maraq və mənafeyini özündə maksimum dərəcədə əks etdirməsi, dövlətin perspektiv inkişafına hesablanması Prezident İlham Əliyevin yüksək bilik və intellektə, çevik idarəçilik məharətinə, yüksək əzmə, qətiyyətə malik lider olduğundan soraq verir.

Dövlət başçısının pragmatizmə və əməli siyasətə söykənən iqtisadi siyasətinin əsas qayəsində insan amili dayanmışdır. Cənab İlham Əliyev

xalq qarşısında verdiyi bütün vədlərə sadıq qalmaqla hər bir azərbaycanlının layiqli Prezidenti olduğunu təsdiqləmişdir. İlham Əliyev hökumətin mütəmadi olaraq xalq qarşısında hesabat verməsini, görülən işlər barədə ictimaiyyətin hərtərəfli məlumatlandırılmasını da demokratik idarəetmənin zəruri tələbi kimi önə çəkmişdir.

Ötən illərdə ölkədə uğurla həyata keçirilən siyasət eyni zamanda Azərbaycan üçün taleyüklü bir sıra layihələrin gerçəkləşməsini, respublikanın bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunda qabaqcıl dövlətə çevrilməsini təmin etmişdir. Ümummillə lider Heydər Əliyevin böyük müdrikləklə irəliləyən yeni neft strategiyasının tərkib hissəsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin istifadəyə verilməsi nəticəsində Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin başlıca təminatçısına çevrilmiş, ölkəmizin dünya üçün önəmi daha da artmışdır. Son vaxtlar Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istifadəyə verilməsi, “Əsrin müqaviləsi”nin yenilənməsi bu baxımdan beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə kimi qarşılanır.

Bütün bunlar həm də onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizin rəhbəri Azərbaycanı müasir və qüdrətli dövlətə çevirmək məqsədini sadəcə bəyanatlarla ifadə etmir, onun konkret icra mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atır. Dövlət başçısının son illərdə imzaladığı “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası və “Milli iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi” kimi konseptual əhəmiyyətli sənədlər deməyə əsas verir ki, Prezident Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyasının dərin elmi proqnozlar əsasında işlənilməsinə çalışır.

Ölkə rəhbərinin apardığı məqsədyönlü və uzaqgörən siyasətin ən parlaq nəticəsi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan, sözün əsl mənasında, tam müstəqil siyasət yürüdür, özünün siyasi dəst-xətti, dövlətçilik siması, inkişaf yolu var. Ölkə iqtidarının milli maraqlara əsaslanan siyasəti, iqtisadi inkişaf və demokratikləşdirmə, hüquqi dövlət quruculuğu, effektiv diplomatiya istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyəti də məhz milli müstəqilliyin praktik olaraq gerçəkləşdirilməsini təmin etmişdir.

Azərbaycan Qərbi məkənində yalnız zəngin neft və qaz ehtiyatları ilə deyil, həm də demokratiyaya, liberal dəyərlərə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına sadıqlığı ilə tanınmaq əzmini bir sıra konkret addımları ilə tam sübuta yetirmişdir.

Hələ 2011-ci ildə respublikamızın sivil dünyanın hüquqi-siyasi atmosferinin müəyyənləşməsində mühüm rolunu oynayan, dünyanın 157 ölkəsinin dəstəyi ilə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-

daimi üzvü seçilməsi bütövlükdə müasir tariximizin ən əlamətdar, qürur doğuran hadisələrindən biri kimi yadda qalmışdır. 2012-ci ildə Azərbaycan “Eurovision 2012” kimi möhtəşəm musiqi yarışmasını uğurla gerçəkləşdirərək yüksək mədəni-mənəvi dəyərlərə, incəsənətə malik olduğunu sübuta yetirmişdir. 2015-ci ildə I Avropa Oyunları, 2016-cı ildən başlayaraq “Formula-1” yarışları, 2017-ci ildə İslam Həmrəyliyi Oyunları respublikamızda yüksək səviyyədə keçirilmişdir.

Nəhayət, onu da unutmayaq ki, Şərqi bəzi ölkələri qan burulğanları qaynayan bir məkana çevrilib. Ərəb ölkələrindən qaçqın axını başlayıb. Əfqanıstanda qarşıdurmalar səngimir. Dünyanın supergücləri arasındakı siyasi, iqtisadi, hərbi çəkişmələr məhəlli münaqişələrdən qlobal böhran həddini belə aşmaqdadır. Suriya başdan-başa xarabaya çevrilib. Dost, qardaş Türkiyədə terror hadisələri səngimək bilmir. Avropanın, dünyanın bir çox ölkəsində inflyasiya tüğyan edir. Avropanın şəhərlərində tez-tez terrorlar baş verir. Belə bir dəhşətli vəziyyətdə Azərbaycanda sabitlik hökm sürür və ölkə ildən-ilə inkişaf edir. Olduqca sevindirici bir haldır ki, qonşu ölkələrdə bu qədər təhlükələr olduğu halda Azərbaycanda əmin-amanlıqdır. Ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzu get-gedə artır. Paytaxt Bakı bu gün dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biri sayılır və sülh mərkəzi kimi tanınmaqdadır. Respublikamızın bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün fəaliyyət proqramları uğurla həyata keçirilir. Ölkəmiz tolerant ölkə kimi bütün dünyada nümunə göstərilir. Azərbaycan sivilizasiyalarının, mədəniyyətlərin dialoqunun, onların bir-birindən qarşılıqlı olaraq bəhrələnməsinin zəruri olduğunu təsdiqləyən bir fəlsəfinin formalaşdığı, dünyaya yayıldığı mərkəzə çevrilməkdədir.

Azərbaycan dünyada eyni zamanda idman ölkəsi kimi tanınmaqdadır. Nəzərə alsaq ki, idman yarışları ölkənin beynəlxalq aləmdə geniş tanınmasında, onun müsbət imicinin formalaşmasında, turizmin inkişafında mühüm rol oynayır, o zaman belə bir vəziyyətin olduqca mühüm amil olduğunu qeyd etmək olar. Bakıya gələn turistlərin sayı günbəgün artmaqdadır. Bunun üçün ölkənin bütün ərazisində müasir, dünya standartlarına cavab verən infrastruktur yaradılmışdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin böyük hissəsini insan kapitalı təşkil edir və iqtisadi artımda intellektual əmək üstün çəkiyə malikdir. Ötən illər ərzində insan kapitalının inkişafı ilə bağlı tədbirlər müəyyən edilərək icra olunan bir sıra strategiya, dövlət proqramları və konsepsiyalarda da öz əksini tapmışdır. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında 2009-

2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”da və “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda elm və təhsilin inkişafı prioritet məsələlər kimi önə çəkilmişdir.

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Prezident İlham Əliyevin son 15 illik fəaliyyətinin ən böyük uğurlarından biri də ölkədə milli ideyanın formalaşmasıdır. Bu gün respublikada həyata keçirilən siyasətin başlıca məqsədi modernləşmə mərhələsini də sürətlə başa vuraraq Azərbaycanı inkişaf etmiş dövlətlər səviyyəsinə yüksəltmək, demokratik idealların cəmiyyətdə tam möhkəmlənməsinə nail olmaq, yeni düşüncəli vətəndaş yetişdirməkdir. Yeni dövrün milli ideallarına çevrilən bu məqsədlərin reallığa adekvatlığı isə qətiyyətlə şübhə doğurmur. Çünki bu gün Azərbaycana hər addımda ölkəni inkişaf etdirməyə, müasirləşdirməyə çalışan, yeni dünya nizamının tələblərinə cavab verən siyasət yürüdən müasir təfəkkürlü və qətiyyətli lider rəhbərlik edir.

Xalqımız ölkədəki siyasi qüvvələr arasında azad və tərəddüdsüz, həm də doğru seçim edəcək qədər yetkin və müdrikdir. Bu müdrik seçim həm də obyektiv reallığa, ölkənin son 25 ildə keçdiyi tarixi inkişaf yolunun məntiqi yekununa, konkret desək, Azərbaycan vətəndaşının bugünkü yaşam tərzinə əsaslanır. Azərbaycan seçicisinin dəyişməz seçimini bu gün həm də dövlətin və xalqın maraqları şərtləndirir.

Qlobal iqtisadi böhran baş alıb getməkdədir. Belə bir vaxtda Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişaf göstəriciləri nüfuzlu beynəlxalq qurumlar tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. İndi ölkəmizdə neft sektorundan asılılığı azaltmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi qayğı göstərilir. Aqrar sektorun, kəndin inkişafı diqqət mərkəzindədir. Tez-tez Prezidentin Ehtiyat Fondundan ölkənin müxtəlif ərazilərində infrastrukturun abadlaşdırılması üçün böyük miqdarda maddi vəsaitin ayrıldığını eşidirik. Azərbaycanın yaxından iştirakı ilə dövrümüzün çox böyük layihələrindən biri olan tarixi İpək yolu artıq fəaliyyətdədir. Bir neçə böyük, mühüm beynəlxalq layihənin həyata keçməsi üçün ciddi işlər gedir.

Belə mürəkkəb bir zamanda Azərbaycanda gedən böyük quruculuq işlərinin uğurla davam etməsi, beynəlxalq səviyyədə nüfuzunun artması, ilk növbədə Qarabağ probleminin həlli, ölkəmizin qabaqcıl dünya dövlətlərinin sırasında olması yolunda mühüm işlərin görülməsi üçün yenə də xalqımız öz düzgün seçimini edərək İlham Əliyevə yüksək inam, coşqu ilə səs verərək növbəti müddətə Prezident seçdi. Bu tarixi qərar da öz bəhrəsini göstərəcək. Çünki keçilən son on beş illik yol bunu deməyə bizə əsas verir.

К вопросу о структуре Милли Меджлиса Азербайджанской Республики

Прежде чем говорить о структуре Милли Меджлиса – органе законодательной власти республики следует отметить нижеследующее.

Во-первых, Конституция Азербайджанской Республики не содержит указания о том, что Милли Меджлис является парламентом¹, представительным органом государственной власти.

В конституциях разных стран, в том числе и постсоветских, дается, на наш взгляд, более правильное определение законодательного органа. Практически, во всех зарубежных странах, в том числе в абсолютном большинстве постсоветских республик (Беларусь, Грузия, Казахстан, Киргизия, Молдова, Россия, Туркменистан, Украина) законодательный орган именуется парламентом, точнее парламент определяется как законодательный орган. При этом в конституциях многих республик подчеркивается, что парламент является представительным органом, а в некоторых случаях – высшим представительным органом (Грузия, Казахстан, Молдова, Таджикистан, Узбекистан). В конституциях Молдовы и Украины подчеркивается, что парламенты этих стран являются единственными органами законодательной власти.

Именно качество парламента быть представительным органом делает его законодательным органом. Именно демократически избранный народом парламент, являющийся государственным органом, представляющим суверенную волю и власть народа только и может осуществлять функции законодательной власти, быть законодателем.

Итак, парламент – Милли Меджлис потому является органом законодательной власти, что он – представительный орган. «Представительство народа и законодательствование – два находящиеся в единстве и функциональной нерасторжимости качества законодательной власти»². Законодательную власть могут осуществлять только представительные органы, - пишет А.Ф.Малый. – Никакие другие государствен-

¹ Социалистическая концепция организации государственной власти не только избежала понятия разделения властей, но и термина «парламент» и в целом «парламентаризм», считая их буржуазным институтом.

² В.С.Шевцов. Разделение властей в Российской Федерации. Часть первая. Разделение властей по горизонтали. М., 2004, с.194.

ные структуры не могут творить законы³.

Как показывает анализ конституции ряда стран при всей специфике норм, касающихся определения органа законодательной власти, в абсолютном большинстве из них этот орган обозначается как парламент, государственный орган, образуемый на основе представительства, производимого путем выборов, коллективного выражения воли граждан страны. Народ как источник, носитель суверенитета избирает в парламент своих представителей – депутатов, которые призваны выражать его интересы. Именно отношения «народ – парламент» характеризуются как отношения народного представительства, легитимизируют парламент, осуществление им законодательной власти.

Таким образом, парламент. Во-первых, это представительное учреждение, которое формируется посредством выборов избирательным корпусом страны. Во-вторых, парламент должен быть таким по своему составу, чтобы представлять народ страны или его большинство. В-третьих, только он вправе принимать высшие нормоустанавливающие акты – законы, исполнение которых обязательно для всех государственных органов, общественных организаций и граждан.

Все эти черты присущи Милли Меджлису АР, которые характеризуют его именно как парламент и представительный орган государственной власти, причем единственным, осуществляющим законодательную власть. Вот почему, на наш взгляд, было бы целесообразным указание в Конституции АР о том, что Милли Меджлис – это парламент, представительный и единственный законодательный орган республики.

Теперь о структуре Милли Меджлиса – парламента республики.

Говорить о структуре парламента можно в двух смыслах – узком и широком. В первом случае имеется в виду структура парламента как цельного органа – однопалатного или двухпалатного представительного органа законодательной власти. В широком смысле имеется в виду помимо собственно структуры (наличие одной или двух палат) также руководство парламента (его палат), комиссии и комитеты, партийные фракции и иные вспомогательные органы парламента. В статье рассматривается структура парламента в узком смысле.

³ Малый А.Ф. Государственная власть как правовая категория. Государство и право, 2001, № 3, с.98.

Нынешние парламенты состоят из одной или двух палат. Истории, причем даже совсем недавней, известны парламенты с большим числом палат. Так, по Конституции СФРЮ (в редакции 1968 г.) число палат парламента этой страны – Союзной скупщины доходило до шести. Конституция ЮАР 1984 года предусматривала трехпалатный парламент, палаты которого формировались по расовому принципу и состояли из белых, цветных (мулатов) и индейцев...

По поводу преимущества однопалатной или двухпалатной системы парламента существуют разные оценки, разные мнения. Социалистическая концепция выступала за однопалатный верховный представительный орган, считая его более демократичным; двухпалатная система допускалась только для федеративного государства (СССР, РСФСР).

При этом, как известно, тоталитарный советский режим всячески обосновывал и оправдывал положение, когда все важные решения высших государственных органов, в том числе и законодательного органа (Верховный Совет СССР) принимались после одобрения их руководящими органами КПСС. Такая же обстановка была и в союзных республиках.

Положительную сторону двухпалатной системы ее сторонники видят в том, что она: во-первых, отвечает принципу «сдержек и противовесов», поскольку ряд важных вопросов решается и той, и другой палатой. Еще Шарль Монтескье, описывая английский парламент отмечал: «Законодательное собрание здесь из двух частей, взаимно сдерживающих друг друга...»⁴. А вот что по этому поводу писал известный французский юрист Леон Дюги: «Лучший способ, найденный до сих пор, чтобы избежать, по-мере возможности, парламентской тирании, состоит в создании двух собраний, совместная работа которых необходима для вотирования законов и бюджета и которые, таким образом, ограничивают друг друга»⁵. Во-вторых, двухпалатная система предупреждает принятие скороспелых решений. В-третьих, она смягчает партийную власть, не дает какой-либо одной партии (даже тогда, когда она численно превалирует в одной из палат) господствовать в парламенте. В-четвертых, ни одна из палат не может утверждать, что именно она и только она является выразителем суверенитета народа.

⁴ Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1953. с. 298.

⁵ Дюги Л. Конституционное право. М., 1908 г., с. 468.

Противники двухпалатной системы считают, что, если обе палаты равноправны и согласны друг с другом, то одна из них лишняя, если не согласны – вторая вредна, поскольку разногласия между ними могут неоправданно затянуть законодательный процесс и даже парализовать его. Далее, они считают, что однопалатная система в большей степени выражает единство нации, ее суверенитет.

Ныне в большинстве развитых стран вопрос о том, иметь в парламенте одну или две палаты не предмет политических столкновений. Вопрос во многих странах обычно решается, исходя из различных соображений, имеющих политическое значение в момент соответствующей конституционной реформы, принятия новой конституции, пересмотра ее положений⁶.

Двухпалатная структура парламента, как было отмечено, обычно присуща федеративным государствам (США, ФРГ, Австралия, Бразилия, Мексика, Австрия, Индия и т.д.). В этих странах палата, как бы страхует субъектов федерации от нежелательных решений, которые могут быть приняты нижней палатой.

Однако это не исключает возможности функционирования двухпалатной системы в унитарных государствах, где вторые палаты образуются на основе территориального представительства. Это имеет место, в частности, в Италии, Франции, Испании, Болгарии. Думается, что допустимо, а в некоторых случаях даже желательно функционирование второй палаты в многонациональных унитарных государствах как органа представляющего компактно проживающие этнические (национальные) меньшинства.

Не случайно, в последнее время ряд государствоведов говорит о том, что двухпалатная структура в унитарном государстве может дать больше возможностей для обеспечения в парламенте более широкого представительства различных общественных интересов⁷.

Здесь уместно было бы отметить, что в США, в 1787 г., однопалатный конгресс был заменен, согласно Конституции страны, на конгресс двухпалатный. Во Франции после острых революционных потрясений, в 1775 г., также был создан двухпалатный парламент. Так, что

⁶ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть. Том – 1-2, М., 1996, с.440.

⁷ Михаил Ф.Чудаков. Конституционное право зарубежных стран. Минск, 1998 г. с.456.

вряд ли можно однозначно утверждать, как это делается в Научно-практических комментариях к Конституции Азербайджанской Республики, что эволюция структуры парламентов обнаружила тенденцию к отказу от двухпалатности⁸.

Как известно, Конституция АР 1995 года утвердила однопалатную структуру Милли Меджлиса – парламента республики. В процессе подготовки проекта Конституции первоначально в качестве одного из вариантов была предусмотрена двухпалатная структура парламента с избранием верхней палаты на основе мажоритарной избирательной системы, нижней палаты – на основе смешанной системы (мажоритарной и пропорциональной)⁹. Однако в дальнейшей работе Комиссии по подготовке проекта Конституции этот вариант, к сожалению, не получил поддержки и был исключен из окончательной редакции проекта. На «всенародный референдум»¹⁰ был внесен проект Конституции, предусматривающий однопалатную структуру Милли Меджлиса. Главным доводом за такое решение вопроса послужило то, что Азербайджанское государство является унитарной республикой.

Между тем, как нам представляется, форма государственного устройства республики (унитарная или федеративная) не должна являться единственным критерием при определении структуры парламента.

Как было уже сказано в мире, немало унитарных государств с однопалатной структурой парламента. Однопалатные парламенты функционируют и в ряде постсоветских республиках, в частности, в Беларусь, Казахстане, Кыргызстане.

Азербайджан, так же как и его соседи – Грузия и Российская Федерация, является республикой многонациональной, где представители многих национальностей расселены на территории всей республики. В то же время некоторые этнические группы проживают компактно в отдельных районах на севере – лезгины, аварцы, на юге – та-

⁸ Шахин Алиев. Научно-практический..., СС.348.

⁹ Газ. «Азербайджан», 7 июня 1994 г.

¹⁰ Вопрос о порядке принятия Конституции, в частности, путем референдума является предметом специального исследования, тем более, что ряд государствоведов считает нецелесообразным проведение референдума по этому поводу. Мы с пониманием относимся к этой позиции и разделяем ее. Правильнее было бы внесение на референдум таких конкретных вопросов, как о форме республики (президентской или парламентской) о структуре парламента (однопалатной или двухпалатной) и т.п.

лыши, на западе – грузины, удины и т.д. Они издревле связали свою судьбу, свое прошлое, настоящее и будущее с азербайджанским народом, его историей, активно участвуют в экономической и культурной жизни республики. Вместе с тем, каждая из этих этнических групп имеет свои национальные особенности, выражающиеся в языке, культуре, быте, традициях и т.д. В этой связи высшими органами власти Азербайджана, в меру возможностей сложившейся в республике тяжелыми условиями, вызванными армянской агрессией, оккупацией части ее территорий, и большим числом беженцев, проводится определенная работа, для удовлетворения интересов и потребностей проживающих здесь малочисленных народов. Однако, судя по тому, что в некоторых районах проживания национальных меньшинств порою возникает напряженная обстановка как по субъективным, так и объективным причинам, для их предотвращения желательным было бы расширить представительство этих народностей в высших государственных органах власти, а также неправительственных организациях. В частности, в интересах республики в целом и национальных меньшинств было бы целесообразно расширить их представительство в парламенте республики. Этому во многом способствовало бы наличие в высшем представительном органе государственной власти в дальнейшем второй палаты. Иначе говоря, учреждение в республике двухпалатного парламента. Причем во вторую палату, избираемому по мажоритарной избирательной системе по одному представителю от каждого района и города республиканского подчинения, а также определенное число (5-6 человек) от Нахичеванской Автономной Республики.

Двухпалатный парламент мог бы, во-первых, более выражать потребности и интересы национальных меньшинств, знать их настроение, предотвращать возможные негативные явления, во-вторых, это существенно укрепило бы прямые и обратные связи парламента с местами, с избирателями и, наконец, в-третьих, что также весьма важно, парламент более взвешенно подходил бы к подготовке, обсуждению и принятию законов, с тем, чтобы они наиболее полно соответствовали потребностям общественной жизни, эффективно действовали, неукоснительно выполнялись.

Milli ideya müstəqil Azərbaycanın inkişafını təmin edən əsas amillərdəndir

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin bərpasının artıq 27-ci ilini yaşayır. Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan dünya xəritəsində müstəqil ölkə kimi yalnız 27 ildir ki, mövcuddur. 27 il tarixi baxımdan uzun bir dövr deyildir. Lakin bu 27 il ərzində ölkəmiz böyük uğurlar əldə edib. Bu gün Azərbaycan müxtəlif sahələrdə rekord inkişaf tempini nümayiş etdirən, regionda lider olan, dünyanın aparıcı dövlətləri ilə partnyor əlaqələri quran, beynəlxalq arenada nüfuza malik olan bir dövlətdir. Bu gün Azərbaycan güclü, qarşısına istənilən məqsədləri qoyub həll etməyə qadir olan və gələcəyə ümidlə baxan dövlətdir.

Yaxın keçmişimizə nəzər salsaq, qeyd etməliyik ki, bu günümüzdə gətirən yol heç də asan və hamar olmayıb. Bu yolda problemlərimiz, çətinliklərimiz, ağırlarımız kifayət qədər olub. Arxada qalan illərin hər birinə müraciət edərək biz müasir tariximizin hər bir səhifəsində dahi şəxsiyyət, böyük insan, Ulu öndər Heydər Əliyevin silinməz izini görürük.

Müstəqilliyimizin ilk illərini xatırlayaq. Ölkəmizdə hökm sürən ağır böhranın müxtəlif səbəbləri var idi və mən bu gün onları sadalamaq istəməzdim. Qısa söyləsəm, sanki biz işıqdan məhrum olmuşduq. Şəhərlərimizin işıqları söndüyü kimi, daxilimizdə ümid çıraqlarımız sönmüşdü. İşığı, nuru, ümidi bizə Ulu öndər Heydər Əliyev qaytardı. O, ölkəni böyük bəlalardan xilas etdi və Azərbaycan xalqına güvənərək yeni, müasir tariximizin ilk səhifələrini yazmağa başladı. Uzaq 1993-cü ildə heç də hamı inanmırdı ki, gün gələcək və Ulu öndər Heydər Əliyevin bütün arzuları, planları, ideyaları reallaşacaqdır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, o, Azərbaycanın neft strategiyasını uğurla reallaşdırdı və onunla da gələcək qələbələrimizin, nailiyyətlərimizin təməlini qoydu.

Bu gün Ulu öndər Heydər Əliyevin ömür yolu hər birimiz üçün xalqa, vətənə xidmət etməyin rəmzinə çevrilib. Bu gün onun ən sevimli kəlmələrindən birini - "Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam" kəlməsini təkrar edərək biz onun unudulmaz xatirəsi qarşısında baş əyirik.

Ümummilli lider Heydər Əliyev bütün dövrlərdə doğma xalqına sədaqətlə xidmət etmişdir. Ümummilli lider ictimai-siyasi quruluşdan asılı olmaaraq bütün dövrlərdə Azərbaycanın inkişafına çox böyük töhfələr vermişdir.

Akademik Ramiz Mehdiyev «Müasir Azərbaycan milli ideyanın təəcəssümü kimi» əsərində XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanda milli ideyanın formalaşması tarixində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

yanmasından, klassiklərin, görkəmli maarifçilərin milli mənlik şüurunun oyanışındakı rolundan bəhs edərək qeyd edir ki, fəlsəfə elmində çoxdan təsdiqlənib ki, milli ideya cəmiyyətin həyatında, siyasi təcrübədə mühüm rol oynayır: «Ona görə də hər bir millətin öz milli ideyası olmalıdır, əks halda həmin millətin yaşamağa haqqı yoxdur. Filosoflar milli ideyanı xalqın taleyini, onun vəzifəsini ifadə edən və taleyüklü məsələlərin həlli üçün milli enerjini səfərbər edən integrativ milli mənlik şüuru konsepsiyası adlandırırlar.

Milli ideya bir insanın ixtirası deyil, o, xalqın şüurunun dərinliklərindən qaynaqlanır və konkret tarixi məqamda sosial reallıq onu dəstəkləyir. Çoxmillətli dövlətdə ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün milli ideya dilindən, etnik mənsubiyyətindən və dinindən asılı olmayaraq, ölkənin bütün əhalisinin maraqlarını nəzərə almalıdır. Milli ideya cəmiyyətin inkişafının ümumi məqsədi və strategiyasıdır».

Məqalədə akademik Ramiz Mehdiyev vurğulayır ki, milli ideya və milli ideologiya anlayışlarını qarışdırmaq olmaz: «Elmi ədəbiyyatda onların eyniləşdirilməsi hallarına tez-tez rast gəlmək olar. Hərçənd, məlum olduğu kimi, qərarlaşmış milli dövlətə bunların hər ikisi xasdır. Buna baxmayaraq, çox vaxt milli ideyanı səhvən ideologiya kimi təsnif edirlər. Halbuki onların funksiyaları müxtəlifdir: milli ideyanı strategiya kimi səciyyələndirmək olar, ideologiya isə ideyanın reallaşdırılmasına kömək edən taktikadır. İdeologiya milli ideyanın cəmiyyətdə yayılması metodları və vasitələridir. O, milli ideyanın daşıyıcısıdır. Reallıq dəyişir, onun təqdim edilməsinin metodları və formaları da dəyişməlidir.

Şəxsi təşkilatçılıq xüsusiyyəti olan ideologiya cəmiyyətin mənəvi həyatının ən mühüm strukturudur, lakin ondan yalnız milli məsələlərin həlli, milli ideyanın reallaşdırılması üçün zəruri mexanizm kimi istifadə etmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, milli birliyə xidmət edən ideologiya milli ruhun mənəvi meyarlarına uyğun olmalıdır. Lakin əgər milli şüura tətbiq edilmiş həqiqilik meyarı surroqat həqiqətlə əvəz edilirsə, onda hakimiyyət nüfuzunu itirir, milli dəstəkdən məhrum olur.

Akademik Ramiz Mehdiyev qeyd edir ki, son illərdəki siyasi inkişaf göstərib ki, Azərbaycan cəmiyyəti üçün təkə milli ideya yetərli deyil, ölkəyə milli maraqlara söykənən yeni, müasir siyasi ideologiya lazımdır: «Məhz bu səbəbdən müasir Azərbaycanın ideoloji konstruksiyasının mahiyyətinin müəyyən edilməsi çox aktual məsələdir. Artıq «azərbaycançılıq» ideoloji konstruksiyası bu missiyanı gerçəklikdə öz üzərinə götürüb. Bu konstruksiya mühüm funksional keyfiyyətlərlə zəngindir. Onların mahiyyəti

ölkəni mənəvi və fiziki cəhətdən zəiflətmək cəhdlərindən qorumaqdan, Azərbaycanı unitar, hüquqi və demokratik dövlət kimi möhkəmləndirmək və inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Azərbaycançılıq ideologiyası elə bir mənəvi dəyərdir ki, o, müstəqil və öz yolu ilə gedən Azərbaycanı informasiya baxımından koqnitiv (idraki) sivilizasiyalar sırasına, yəni biliklərə əsaslanan və biliklər iqtisadiyyatı yaradan cəmiyyətə çevirəcək.

Milli ideyanın və azərbaycançılıq ideologiyasının reallaşdırılması yalnız o halda uğurlu hesab edilə bilər ki, onlar əhalinin sosial aktiv təbəqələrinin səfərbər edilməsi, inkişaf və modernləşdirmə strategiyası, ölkənin qarşısında duran məsələlərin həlli ətrafında hakimiyyətin xalq kütlələri ilə həmrəyliyinə təmin olunması vasitəsinə çevrilsin».

Daha sonra akademik yazır: «Bizim müasir Azərbaycan üçün milli ideya anlayışının məzmununu nə ilə dolğunlaşdırmaq barədə düşünməyimizə ehtiyac yoxdur. Strateji məqsədlər ölkənin Konstitusiyasında müəyyən edilib. Ona görə də milli ideyanın maddiləşdirilməsi Azərbaycan Konstitusiyasının reallaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiya ölkənin bütün vətəndaşlarını birləşdirən ideyadır. Bütün insanları təkcə keçmiş haqqında xatirələr deyil, məhz Konstitusiya birlikdə saxlayır. Bu gün Azərbaycan Konstitusiyası Azərbaycan milli ideyasının rəsmi ifadəsidir.

Bəs milli ideyanın və xalqın dəyər oriyentasiyalarının mahiyyəti nədən ibarətdir? Heç şübhəsiz, əsas dəyərlərdən biri məhz dövlətçilikdir. Dövlətin ali dəyərləri isə müstəqillik, dövlət suverenliyi, habelə mədəniyyət, din və ənənə dəyərləridir. Milli ideya Azərbaycan cəmiyyətinin və dövlətinin həyatının əsas məqsədi və mənasıdır. XXI əsrdə Azərbaycan milli ideyasının əsas tərkib hissələri bunlardır: dövlətin, ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyin qorunub saxlanması, iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı, vətəndaşların firavanlığı (buraya bir sıra komponentlər daxildir), müasir təhsil standartları, mənəvi inkişaf, demokratiya, təhlükəsizlik və ondan irəli gələn tam bir sıra məsələlər».

Əsərdə 1988-ci ildən 1993-cü ilədək olan dövrü «qarışıqlıq, hakimiyyətsizlik və anarxiya dövrü» adlandıran akademik Ramiz Mehdiyev Azərbaycanı bu vəziyyətdən Ulu öndər Heydər Əliyevin xilas etdiyini, İlham Əliyevin prezidentliyə başladığı 2003-cü ildə isə ölkənin öz tarixində yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu yazır: «Azərbaycan Respublikası regionda informasiya mübadiləsinin və qarşılıqlı intellektual fəaliyyətin prioritet amilinə çevrilir. Müxtəlif dillərdə yayımlanan və çox geniş analitik və xəbər

spektrini əhatə edən informasiya resurslarının sayına görə Azərbaycan Cənubi Qafqaz ölkələri arasında liderdir. Buna görə də dünya intellektual elitasının müxtəlif mərkəzləri Azərbaycanla birgə iqtisadi, siyasi, elmi və humanitar xarakterli layihələri nəzərdən keçirməyə maraq göstərir. Hərçənd, bu da sirr deyil ki, ölkədə ictimai şüura təzyiq göstərmək məqsədilə informasiya-analitik «beşinci dəstə»lər yaratmaq cəhdləri də müşahidə olunur. Lakin sabitliyi pozmağa göstərilən bu cür cəhdlər Azərbaycan tərəfindən çox sərt reaksiya ilə üzləşib və bundan sonra da üzləşəcək. Azərbaycan belə cəhdləri informasiya təxribatı, onun daxili işlərinə qarışmaq aktı və ölkənin suverenliyinə qəsd hesab edir».

Akademik Ramiz Mehdiyev Qarabağ problemindən də söz açır: «Azərbaycan ərazisinin işğal edilməsi, hüququn güc üzərində aliliyinin Ermənistan tərəfindən total şəkildə inkar edilməsi heç də təbii hal kimi qəbul edilə bilməz. Prezident dəfələrlə vurğulayıb ki, Azərbaycanın səbrinin həddi var, beynəlxalq hüququn prinsipləri sərbəst şəkildə yozulmamalı, beynəlxalq gündəlikdə həmin prinsiplərə prioritet verilməlidir. Bu mənada dünya siyasətində «ikili standartlar»ın - bir halda təcavüzkarı sakitləşdirmək, başqa halda onu məcbur etmək praktikasının olmasını xatırlatmaq vacibdir. Çox vaxt aşkar görünür ki, dünya birliyi bəzi regionlarda münafişəli vəziyyətlərə qeyri-mütənasib dərəcədə ciddi diqqət yetirdiyi halda, başqa regionlarda bu vəziyyətə açıq-aşkar etinasızlıq göstərir, münaqişələrin «dinc yolla həll edilməsi» və danışıqlar cəhdinə sədaqətdən dəm vurulur, həmin danışıqlar isə onilliklər boyu davam edir və heç bir nəticə vermir. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin azad olunmasının zəruriliyi barədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsi (822, 853, 874 və 884 nömrəli) 19 ildən artıqdır ki, icra olunmamış qalır. Halbuki bəzən hətta beynəlxalq hüquqi baxımdan xeyli mübahisəli, lakin müasir dünya nizamının sırf geosiyasi tələblərinə cavab verən hallarda BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarları bir neçə saatda həyata keçirilir.

Sirr deyil ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Ermənistan-Azərbaycan qarşudurması çərçivəsindən çıxıb, beynəlxalq və regional məsələyə çevrilib. Son illərdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Rusiyanın fəal iştirakı, bəzi ölkələr tərəfindən Ermənistan-Türkiyə sərhədinin açılmasının «zəruriliyi» məsələsi ilə əlaqədar Türkiyə rəhbərliyinə təzyiqlər edilməsi onu göstərir ki, dünyanın daha rəşional və ədalətli qaydaya ehtiyacı var. XXI əsrin geosiyasəti getdikcə daha çox geoiqtisadiyyata və yanacaq-energetika amilinə istiqamətlənir. Bu isə heç şübhəsiz, qlobal

sabitlik və təhlükəsizlik üçün yeni təhdidlər və çağırışlar doğurur.

Akademik Ramiz Mehdiyev göstərir ki, Azərbaycan gənclərinin indiki nəsli vətəndaşı olduqları dövlətin beynəlxalq aləmdə müstəqil mövqelərdən çıxış etməsini təbii hal hesab edir: «Lakin başa düşmək lazımdır ki, bu mövqeni yaradan ölkə daxilində, Cənubi Qafqaz regionunda və dünyada baş verən proseslər haqqında geniş təsəvvürə malik olan liderdir. Milli ideyanın uğurla həyata keçirilməsi, milli identikliyin qorunub saxlanması və eyni zamanda, dünya birliyinə inteqrasiya həqiqətən tarixi nailiyyətdir, çünki iqtisadiyyatın inteqrasiya olunduğu, texnologiyaların sürətlə inkişaf etdiyi, transmilli maliyyə kapitalı və bilik axınları qarşısında dövlətlərarası sərhədlərin götürüldüyü müasir aləmdə milli ideoloji konsepti inkişaf etdirmək çətinidir. Hər yerdə mövcud olan qlobalizmin məddahları milli, lokal dəyərlərin üstündən xətt çəkmiş, milli dövlətlərin əhəmiyyətini azaltmaqla, onları anaxronizm hesab etməyə başlamışlar. 1990-cı illərin əvvəlində Qərbin bütün fəlsəfi və siyasi təfəkkürü bu ruhda idi. Belə nəticələr çıxarmağın yanlışlığı göz qabağındadır».

Qloballaşan, mürəkkəbləşən dünyada dərin, müdrək siyasət

Yer üzü indi özünün olduqca mühüm bir dövrünü yaşayır. Sürətlə gedən qloballaşma prosesi hər tərəfdə mühüm dəyişikliklər edir. Təbii-tarixi olan bu qloballaşma prosesinə edilən subyektiv müdaxilələr müxtəlif mənzərələr yaradır. Hər bir güc mərkəzi çalışır ki, qloballaşma nəticəsində yaranan yeni nizam onun maraqlarına daha çox uyğun olsun. Çox təəsüf ki, indi ortada olan ümumi fəlsəfi düşüncə bütün yer üzünün ahəngdar inkişafı, tərəqqisi üçün strategiyaların formalaşmasına kömək edə bilmir. Əksinə, ziyanlı siyasi müddəalar ölkələr arasında qarşıdurmaları dərinləşdirir. Bir vaxtlar böyük ümidlə baxılan beynəlxalq hüquq normaları pozulur. Tez-tez demokratiya pərdəsi altında məkrli oyunların getdiyinin şahidi oluruq. İkili, üçlü, çoxqatlı siyasətlər gərginliyi daha da artırır. Təzyiq altında olan ölkələrin bir çox hallarda özünü müdafiə məqsədi ilə göstərdikləri düşünülməmiş fəaliyyətlər vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Milyardlarla, trilyonlarla ölçülən sərvət, yer üzü əhalisinin rifahına, tərəqqisinə xərclənmək əvəzinə daha öldürücü, dağıdıcı, hətta bütün yer üzünü məhv edə biləcək silahların ixtirasına, istehsalına yönəlir. Silah satışı, silah alınması iqtisadiyyatın ən mühüm, həlledici sahələrindən birinə çevrilib. Hər bir ölkədə, bütün dünyada proseslər günü-gündən daha da mürəkkəbləşir. İndi elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, onu heç bir fəlsəfi, siyasi, iqtisadi və s. nəzəriyyələrlə arzu olunan səviyyədə təhlil etmək, dəqiq proqnozlar etmək, qərarlar qəbul etmək demək olar ki, mümkün deyil. Belə çətin bir vəziyyətdə ölkəmiz öz milli, müstəqil dövlətini qurur. Göründüyü kimi, yer üzündə vəziyyətin bu qədər gərgin olduğu bir vaxtda yeni bir müstəqil dövlət yaratmaq hədsiz dərəcədə çətin bir işdir.

Azərbaycanda bu məsələ daha da çətinləşir. Çünki, olduqca zəngin təbii resurslara malik bu ölkə super güclərin maraqlarının çarpaz kəsişdiyini bir ərazidə yerləşir. Həm də təəsüf ki, həmin super güclər əksər hallarda Azərbaycanın taleyini, haqqı-ədaləti qorumaq əvəzinə, öz siyasi, iqtisadi, hərbi, dini və s. maraqlarıyla müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilən təzyiqlərə daha çox üstünlük verirlər. Beləliklə, müstəqil dövlət quruculuğu sahəsində ölkəmizin qarşısında fəvqalədə çətin, gərgin, çox qatlı maneələr vardır. Amma şükür ki, bu qədər çətin bir vəziyyətdə ölkəmiz nəinki davam gətirir, əksinə ildən-ildə daha da güclənir, inkişaf edir. Bu, ölkədə 1993-cü ildən həyata keçirilən siyasətin, quruculuq işlərinin hesabına mümkün olur.

1993-cü il ərəfəsi ölkəmizdə dəhşətli hadisələr baş vermişdi. Səksəninci ilin ortalarından başlayaraq yuxarıda haqqında danışdığımız bir vəziyyətlə üz-

üzə qalan ölkəmizdə müxtəlif ölkə başçıları nə baş verdiyini lazımi qədər bilmədiklərindən naşı addımlar atırdılar. Onlar tez-tez özləri də bilmədən üz-üzə qaldıqları tərəfin məkrli siyasi oyunlarına düşür, onların ssenariləri əsasında qərarlar qəbul edir, Azərbaycan üçün çox təhlükəli bir dövrün başlamasına imkan yaradırdılar. 1987-ci ildən beynəlxalq güclər tərəfindən Azərbaycana qarşı təzyiqlərin sürətlənməsinə start verildi. Bu oyunda özləri də bilmədən SSRİ –nin də bir sıra siyasətçiləri, vəzifəli şəxsləri iştirak edirdi. Öz müdrikliyi ilə yer üzündə gedən prosesləri dərinədən təhlil edib, lazımi qərarlar qəbul edə bilən Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyindən – Siyasi Bürodan uzaqlaşdırılmışdı. Azərbaycan təklənmişdi. Azərbaycana hər zaman dəstək olan Türkiyə zəif bir vəziyyətdə idi. Sonradan ortaya çıxan sənədlər onu göstərdi ki, biri-birinə ideoloji baxımdan düşmən olan Amerika və SSRİ rəhbərliyindəki müəyyən şəxslər, siyasətçilər o zaman Azərbaycana qarşı birləşib müttəfiqlik edirmişlər. SSRİ rəhbərliyi Azərbaycanı arxayın salmaqla, Amerika isə bu ölkədə demokratiya pərdəsi altında öz şəbəkəsini qurmaqla məşğul idi. O biri tərəfdən hər iki tərəf Ermənistanda Azərbaycana qarşı olan qüvvələrin hazırlanmasına, təşkilatlanmasına kömək edirdi. O dövrdən başlayaraq 1993-cü ilə qədər Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslərin heç biri vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək gücündə deyildi. Buna onların tarixi təcrübəsi, öz şəxsi imkanları, əllərində olan informasiyalar, digər resurslar imkan vermirdi. Onlar sadəcə özlərindən istifadə olunduqlarını hiss etməkdə idilər. Təsadüfi deyildi ki, 1993-cü ildə o zaman ölkəyə müvəqqəti olaraq başçılıq edən Azərbaycan Ali Sovetinin sədri Yaqub Məmmədov demişdi: “Biz böyük bir oyunun peşkalarıyıq”. Beləliklə, 1993-cü ildə gedən bu böyük məkrli oyunda 1990-cı il 20 Yanvar qırğını baş vermiş, torpaqların 20 faizi itirilmiş, minlərlə vətənpərvər gənclər döyüş meydanında naşı olaraq iştirak etdiklərindən məhv olmuş, ölkə rəhbərlərinin mühüm bir hissəsi vertolyot qəzasında qəzaya uğramış, dinc əhaliyə divan tutulmuş, Azərbaycanda bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün əmələ gəlmiş, ölkə iqtisadiyyatı tamamilə dağılmış, əhali ümitsizliyə qapanmışdı. Vəziyyəti düzəltməyə çalışan milli qüvvələrin potensialı, yerinə yetirdikləri siyasət buna imkan vermirdi. Ölkədə günü-gündən daha çox problemlər yaranırdı. Belə bir vaxtda xalqın böyük əksəriyyəti bütün ümidini öz intellekti, bacarığı, tarixi təcrübəsi ilə seçilən, belə bir vəziyyətdən baş çıxara biləcək Heydər Əliyevə bağladı. Tarix göstərdi ki, xalq öz seçimini düzgün etmişdir.

1993-cü ildə iyun ayının 15-də Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçilməsi ilə vəziyyət tamamilə dəyişdi. Faktiki olaraq o, ölkədə rəhbərliyi ələ aldı. Bu, ilk növbədə Azərbaycanda oyun aparən qüvvə-

lərə zərbə oldu. Artıq onların qarşısında sadələvvh, naşı siyasətçilər yox, yer üzündə baş verən hadisələri onlardan da yaxşı təhlil edib, qərarlar qəbul eləyən müdrik bir insan durmuşdu. Eyni zamanda ölkə daxilində öz ambisiyaları ilə özləri barədə çox böyük xəyallara düşən, bir çox hallarda özlərini o vaxtkı ölkə rəhbərlərindən də üstün, səlahiyyətli sayan psevdo liderlərin meydanı bağlandı. Belə insanların təsiri altında ölkə parçalanmaq, bölgələrə bölünmək, bölgə hakimiyyətləri yaranmaq ərəfəsində idi. Xalqın canı bu bəladan qurtardı. İnsanlarda inam hissi yarandı. Böyük ambisiyaları ilə dağıdıcı fəaliyyətə can atan insanlar tədricən sakitlikləşdirildi. Hər kəs Azərbaycanın daha əvvəlki kimi bəlalara məruz qalmayacaqlarına inandı. Ölkədə başdan başa nizam-intizam yaranmağa başlandı. Hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərliyinə sədaqətli, iradəli, öz işini bilən insanlar gətirildi. Əvvəllər hava qaralcaq küçəyə çıxmaq qorxulu, təhlükəli idisə, indi insanlara günün istənilən vaxtında öz ölkələrində sərbəst hərəkət etməyə şərait yaradıldı.

Heydər Əliyev Azərbaycanın xilasını proqramını hazırlamağa, həyata keçirməyə başladı. Bunun üçün ilk növbədə müharibəyə son qoymaq, ölkədə nizam-intizamı gücləndirmək lazım idi. Buna görə də 1994-cü ilin may ayında Bişkekdə erməni tərəfi ilə sülh müqaviləsi bağlandı. Bu, hələlik rahat nəfəs almağa, beynəlxalq münasibətləri lazımı səviyyəyə qaldırmağa, ölkə daxilindəki olduqca mühüm quruculuq işləri aparmağa imkan verdi.

Heydər Əliyevin ölkədə olan bütün siyasətçilərdən əsas üstünlüyü o idi ki, o, yer üzündə gedən proseslərin mahiyyətini düzgün anlayır və öz siyasətini bu əsasda qururdu. Başqa siyasətçilərsə hələ də bir vaxtlar müəyyən siyasi texnologiyalarla onlara sırımış ideyaların, fantastik xəyalların təsiri altında idilər. Onlar ən mühüm məsələlər barədə mübarizə aparmaq istəsələr belə, fantastik, qeyri real qərarlar qəbul etdiklərindən uğur qazana bilmirdilər. Ona görə də Heydər Əliyev tez bir zamanda ölkədəki bütün siyasətçilərdən fərqli olaraq daha ciddi uğurlu addımlar atmağa, ona maneə olan qüvvələrə qalib gəlməyə başladı. Heydər Əliyevdə ona qarşı qurulan oyunları oyun quranın özünə qarşı yönəltmək kimi çox böyük bir məharət vardı. Ona görə də istər xarici, istərsə də daxili qüvvələr tərəfindən ona qarşı atılan hər bir addım iflasa uğrayırdı.

Onun təxirə salınmadan gördüyü ilk işlərindən biri beynəlxalq münasibətlər yaratmaq oldu. Çünki, keçən bu dövr ərzində bu sahəyə ciddi xələl gətirilmiş, işlər lazımı səviyyədə qurulmamışdı. Diplomatik təhsili, təcrübəsi, milli təəssübü olmayan insanlar bir sıra hallarda beynəlxalq aləmdə Azərbaycan haqda arzuolunmaz fikirlər formalaşdırmış, beynəlxalq münasibətlərdə

problemlər yaratmışdılar. Bir sıra mühüm işlər görülməmiş, Azərbaycana, ona qarşı yeridilən işğalçılıq siyasəti barədə müxtəlif ölkələrin rəhbərlərinə, diplomatik korpusuna, analitik informasiya mərkəzlərinə lazımı informasiyalar çatdırılmamışdı. Ona görə də öz şəxsi nüfuzundan da istifadə edərək bu sahədə yorulmaz fəaliyyətə başladı. O, əlində Azərbaycanın xəritəsi, həm ölkədə, həm xaricdə tez-tez müxtəlif ölkə başçıları, siyasətçilərlə görüşlər keçirməyə başladı. Bu görüşlərdə o, həm Azərbaycan həqiqətlərini onlara çatdırır, həm də onların maraq dairələrini, Azərbaycan münasibətlərini özü yaxından müşahidə edir, öyrənirdi. Öldə etdiyi məlumatlar əsasında Azərbaycanın xarici siyasətini daha konstruktiv şəkildə qurmağa başladı.

Azərbaycanda indiki zamanda xarici ölkələrin diqqətini ən çox cəlb edən onun karbohidrogen ehtiyatlarıdır. Heydər Əliyev bu marağı dərinindən nəzərə alaraq, Azərbaycan üçün daha əlverişli mövqedən qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr yaratmağa başladı. 1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də Bakıda Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının əlverişli şərtlər daxilində istismarı üçün geniş imkanlar açan “əsrin müqaviləsi” imzalandı.

Heydər Əliyevin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri Azərbaycanın tərəqqisinə kömək edə biləcək real inkişaf modeli müəyyənləşdirmək idi. Böyük təcrübəyə malik olan bu insan gözəl bilirdi ki, Azərbaycan heç bir ölkənin hazır inkişaf modelini qəbul edə bilməz. Çünki, onun hakimiyyətə gəldiyi bu ikinci dövərdə, Azərbaycanın öz məxsusi, dərin problemləri vardı. İnkişaf modeli elə olmalı idi ki, bu problemləri nəzərə alıb ölkənin tezliklə inkişaf etməsinə, dünyada söz sahibi olmasına kömək etsin. Müasir irticaçı beynəlxalq güclərin başqa ölkələri dağıtmaq, ələ almaq üçün istifadə etdikləri ən mürtəcə model etnik, dini qarşılıqlı yaratmaqdır. Təəssüf ki, Azərbaycanda da bu model işə salınmışdı. Ona görə Heydər Əliyev Azərbaycançılıq modelini hazırladı. Bu model etnik, dini qarşılıqlımanın qarşısını almağa, ölkənin problemlərini həll etməyə imkan verirdi. Azərbaycançılıq fəlsəfəsi, ideyası ölkədə hər bir etnik, dini mənsubiyyətə Azərbaycanın dövlətçiliyinə ziyan verməyəcək geniş fəaliyyətə imkan yaradır. Bu işə Azərbaycanda dağıdıcı siyasətə maraqlı olan qüvvələrin fəaliyyətinin qarşısını alır.

Beləliklə, bu böyük siyasətçi, müdrik ölkə başçısı on il ərzində - 2003-cü ilə qədər Azərbaycanın ahəngdar, təhlükəsiz şəkildə idarə olunması üçün olduqca konstruktiv bir mexanizm yaratdı. Bu mexanizm müstəqillik prinsipləri, başqa dövlətlərlə qarşılıqlı hörmət, biri-birinin daxili işinə qarışmamaq siyasəti əsasında qurulmuşdur. Azərbaycan dövləti indi müstəqil bir dövlətdir

və heç kimin diktəsi ilə fəaliyyət göstərmir. Eyni zamanda balanslaşdırılmış siyasət yürüdərək bütün başqa dövlətlərin siyasi maraqlarını yalnız öz maraqları yönündən qiymətləndirərək onlarla münasibətlər qurur. Daxili siyasət də olduqca dəqiq, həssas qurulmuşdur. Heç bir separatçı, qarşıdurma yarada biləcək qüvvənin dağıdıcı fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildir.

2003-cü ildə bu böyük insan əbədiyyətə qovuşduqdan sonra yeni prezident seçilməsi zərurəti yarandıqda ölkənin ayıq düşünə bilən mütərəqqi insanları bu vəzifəyə ancaq və ancaq Heydər Əliyevin oğlu, artıq beynəlxalq aləmdə bir siyasətçi kimi böyük nüfuzə malik olan İlham Əliyevi layiq bilirdilər. Seçkilər olmadan belə ictimai rəy buna qərar vermişdi. Xalqın böyük əksəriyyəti ona görə belə olmasını istəyirdi ki, onlar Heydər Əliyevin başladığı möhtəşəm işlərin yarımçıq qalmasını istəmirdilər. Hər kəs yaxşı bilirdi ki, son on ildə, Azərbaycan dövlətinin quruculuğu sahəsində Heydər Əliyevin apardığı işlərin ən kiçik təfərrüatlarını İlham Əliyev yaxşı bilir. Məharətli bir siyasətçi kimi tanınmaqda olan bu gənc, enerjili siyasətçi həmin təfərrüatlardan lazımı şəkildə istifadə edəcəkdir. Bir neçə dildə sərbəst danışması, Heydər Əliyev məktəbini keçməsi, qəlbən mülayim, insanlarla tez münasibət qura bilməsi, diplomatiya sahəsində aldığı təhsil, ailə münasibətləri, şəxsi əlaqələri xalqda inam yaradırdı ki, ölkənin yeni prezidenti vəzifəsinə ən çox o layiqdir. Xarici ölkələrin diplomatları da onunla görüşəndən sonra, başqalarından fərqli olaraq öz qarşılarında beynəlxalq siyasəti yaxşı mənimsəmiş, analitik təfəkkürlü, məntiqli bir insanın olduğunu qeyd edirdilər. Ona görə də seçki zamanı böyük əksəriyyət onun prezident olmasına səs verdi. İndi artıq 15 ildir ki, İlham Əliyev Azərbaycana rəhbərlik edir. Bu illər ərzində o, xalqın etimadını tamamilə doğrultdu.

Dünyanın hər yanında iqtisadi böhran baş alıb getməkdədir. Belə bir vaxtda Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişaf göstəriciləri nüfuzlu beynəlxalq qurumlar tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. İndi ölkədə neft sektorundan asılılığı azaltmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafına da xüsusi qayğı göstərilir. Aqrar sektorun, kəndin inkişafı diqqət mərkəzindədir. Tez-tez prezident fondundan ölkənin müxtəlif ərazilərində infrastrukturun abadlaşdırılması üçün böyük miqdarda maddi vəsaitin ayrıldığını eşidirik. Azərbaycanın yaxından iştirakı ilə dövrümüzün çox böyük layihələrindən biri olan *ipək yolu* artıq fəaliyyətdədir. Bakı-Qars dəmir yolu işə salınmışdır. Bir neçə böyük, mühüm beynəlxalq layihələrin həyata keçməsi üçün ciddi işlər gedir.

Əhalinin güzəranının, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün hökumətin bütün qurumları ciddi fəaliyyət göstərirlər. Bu məsələdə Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları da ilbəl daha geniş fəaliyyət göstərir. İndi, beynəlxalq arena-

da olduqca fəal, güclü, innovativ milli həmkarlar ittifaqı mərkəzi kimi tanınan Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının (AHİK) öz profilinə uyğun olan ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqələri getdikcə güclənir. Bu əlaqələrin güclənməsi ölkəmizdə həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətini müasir tələblərə uyğun olaraq qurmaqla yanaşı eyni zamanda ölkəmizin beynəlxalq səviyyədə nüfuzunun güclənməsinə, Azərbaycan həqiqətlərini beynəlxalq aləmə çatdırmaq baxımından da mühüm rol oynayır. Məhz, bu qazanılmış təcrübə və AHİK-in apardığı ardıcıl iş heabınadır ki, indi ölkəmizdə, müxtəlif əmək kollektivlərində fəaliyyətdə olan həmkarlar təşkilatları öz işini yüksək səviyyədə qurmaqla insanların sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsində, müxtəlif tədbirlərin keçirilməsində, onların istirahətinin, müalicəsinin təşkil edilməsində yaxından iştirak edir. AHİK-in bir qurumu olan AMEA Azad Həmkarlar İttifaqının da AMEA-nın sosial və ictimai həyatında olduqca fəal, xüsusi bir yeri vardır. Akademya işçilərinin əmək haqqlarının artırılması, sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, maddi-rifah halının, güzəranlarının yaxşılaşdırılması, iş şəraitlərinin və mənzil şəraitlərinin yaxşılaşdırılması, mədəni-kütləvi tədbirlərin təşkili, gənc alimlərlə iş məsələləri və s. daimi olaraq bizim nəzarətimiz altındadır. Ayrı-ayrı institutlarda, qurumlarda fəaliyyətdə olan ilk təşkilatlarımızın hamısı bu məsələlərlə yaxından məşğul olurlar. Sevindirici haldır ki, AMEA rəhbərliyinin səyi nəticəsində Akademiyanın 61 əməkdaşı bu yaxınlarda mənzillərlə təmin edilmişdir. Hal-hazırda Abşeron rayonunun “Saray” qəsəbəsində əməkdaşlarımız üçün yeni bir yaşayış kompleksinin tikintisinə başlanmışdır.

İttifaqımızın fəaliyyətini tənzimləyən, səlahiyyət dairəsini və hüquqlarını müəyyən edən normativ hüquqi baza daha da təkmilləşdirilir. İşlərimizin elmi əsaslar üzrə qurulması istiqamətində işlər aparılır. Eyni zamanda akademiya əməkdaşlarının maddi-rifah halının yaxşılaşdırılması, istirahətinin, müalicəsinin, əmək fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edə biləcək yeni resurslar axtarışındayıq.

11 aprel 2018-ci ildə xalqımız növbəti dəfə öz prezidentini seçdi. Düşünürəm ki, xalqımız belə mürəkkəb bir vaxtda ölkədə gedən böyük quruculuq işlərinin uğurla davam etməsi, beynəlxalq səviyyədə vətənimizin tərəqqisi, ölkəmizin qarşısında duran problemlərin, ilk növbədə Qarabağ probleminin həlli, ölkəmizin qabaqcıl dünya xalqları sırasına uğurla qoşulması yolunda mühüm işlərin görülməsi üçün yenə də öz düzgün seçimini etmişdir.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası ölkə həyatında yeni inkişaf səhifəsidir

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin 4 may 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya» və həmin Sərəncamın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı təsdiq edildi. Bununla Azərbaycan elminə zamanın tələblərini, cəmiyyətin ehtiyaclarını təmin etmək, yeni inkişaf səviyyəsinə nail olmaq üçün daha etibarlı zəmin yaradıldı. Eyni zamanda, Dövlət Proqramı ilə konkret məqsəd və vəzifələr, məsuliyyət yükünün həcmi və dərəcələri müəyyən edildi. Azərbaycanın intellektual inkişafı insan kapitalının artmasının prioritet məsələ kimi önə çəkilməsini və həyata keçirilməsini təminatlandıran Milli Strategiya və Dövlət Proqramı ictimai-humanitar elmlərin qarşısında da ciddi və təxirəsalınmaz vəzifələr qoymuşdur ki, bu baxımdan hüquq elminin və hüquqşünasların da üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür.

Azərbaycanda ictimai-humanitar elmlər problemi və onun həlli heç də sadə məsələ deyil. İlk növbədə bu sferadakı qeyri-müəyyənliklər aradan qaldırılmalı, çoxsaylı suallara cavab verilməlidir.

Birincisi, təbii və ictimai-humanitar elmlər arasında çoxdan mövcud olan fərqlər haqqında mübahisəyə son qoyulmalıdır.

İkincisi, ictimai elmlərlə humanitar elmlər arasında qarşılıqlı münasibət və ya subordinasiya problemi öz həllini tapmalıdır.

Üçüncüsü, təməlli və tətbiqi elmlər arasında mövcud olan fərqləndirmə problemi həll edilməlidir.

Dördüncüsü, təməlli və tətbiqi elmlərin fərqləndirilməsi həllinin ictimai-humanitar elmlərə münasibətdə prinsiplial əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan, Azərbaycan elmi və mədəniyyəti həm Şərq, həm də Qərb dəyərlərini özündə ehtiva edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan həm də Qərbə inteqrasiyaya dair seçimini də etmişdir. Azərbaycan cəmiyyətinin Avropa mədəniyyətinin müsbət cəhətlərini əxz etməsinə dair fikirlər hələ XIX əsrin maarifçilik haqqında ideyalarında (A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov) öz ifadəsini tapmışdır.

Azərbaycanda ictimai-humanitar elmlər problemi inkişaf edir. Dövlət müstəqilliyinin üçüncü onilliyinə qədəm qoymuş ölkədə ictimai-humanitar elmlərdə baş verən pozitiv proseslər belə bir proqnozlaşdırmaya imkan verir ki, Azərbaycanda ictimai-humanitar elmlər ən yaxın gələcəkdə ictimai biliklər sistemində təşəkkül tapır.

Qeyd etmək zəruridir ki, Azərbaycanda ictimai-humanitar elmlər Avropa

ölkələrinin humanitar elmlərinin bir neçə əsrlər ərzində keçdiyi yolu qısa müddət ərzində qət etməkdədir. Bu, keçmiş Sovet ittifaqının tərkibində bir əsrədek mövcud olmuş gənc bir dövlətə heç də asan başa gəlməmişdir. Buna ölkənin indiki sosial-iqtisadi və elmi-mədəni inkişafı münbit şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının indiki inkişaf sürəti sosiomədəni modelin yaradılmasında son dərəcə israrlıdır. Şübhə yoxdur ki, bu, Azərbaycan mədəniyyətinin optimal və intensiv inkişafı üçün yeni bir stimül olacaqdır.

Belə bir proqnoz verməkdə israrlıyıq ki, Azərbaycanda ictimai-humanitar elmlərin statusunda yeni dəyişikliklər göz önündədir.

İndiki elmi nailiyyətlər və ictimai-humanitar elmlərin inkişafına göstərilən dövlət qayğısı qabaqcadan belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ictimai-humanitar elmlər hər bir halda, seçimin və ya qiymətləndirmənin formal kriteriyalarına toxunulmadan daha sərbəst formada tədqiqatlara istiqamətlənir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə 2011-ci il 29 noyabr tarixli Sərəncam vermişdir.

Hesab edirik ki, Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”nın hazırlanması haqqında imzaladığı sərəncam ölkəmizin həyatında yeni səhifə açdı. Konsepsiyanın əsas məqsədi dünyadakı maliyyə-iqtisadi böhran və mürəkkəb global dəyişikliklər fonunda Azərbaycanın milli maraqlarını hərtərəfli şəkildə qorumaq, XXI əsrin narahat şəraitində dövlətin və xalqın siyasi, iqtisadi və hüquqi təhdidlərdən etibarlı şəkildə sığortalanmış gələcəyini təmin etməkdir.

Prezident 2011-ci il 29 noyabr tarixli Sərəncamı qəbul edərkən bu məqsədləri müəyyən edib:

- 1) Azərbaycanı hərtərəfli inkişaf etdirmək;
- 2) Azərbaycanı müasir dövlətə çevirmək;
- 3) Dünyadakı bütün mütərəqqi təcrübəni tətbiq etmək;
- 4) İnsanların bütün azadlıqlarını təmin etmək;
- 5) Hüquqi dövlət quruculuğu üçün daha iri addımlar atmaq.

Səkkiz il müddətində Konsepsiya bu kompleks tədbirləri həyata keçirməli idi:

- siyasi sahədə: dövlət müstəqilliyimizin daha da gücləndirilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunması və qorunması; demokratiya institutlarının daha da inkişaf etdirilməsi, dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının rolunun gücləndirilməsi,

qanunun aliliyini tam təmin edən mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi; global çağırışlara qarşı adekvat və preventiv mexanizmlər sisteminin yaradılması;

- sosial-iqtisadi sahədə: ilk növbədə qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi hesabına davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması, iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin şaxələndirilməsinin genişlənməsi, aztəminatlı ailələrin etibarlı sosial müdafiəsinin təmin olunması, əhalinin orta təbəqəsi dairəsinin genişləndirilməsi və onun cəmiyyətin həyatında rolunun və əhəmiyyətinin artırılmasına nail olunması;

- humanitar sahədə: təhsilin, səhiyyənin, humanitar sahələrin inkişafına xüsusi diqqətin ayrılması, “qara qızıl” amilinin insan kapitalına çevrilməsi.

Hesab edirik ki, 2020-ci ilə kimi hüquq elminin daha da inkişafı üçün aşağıdakı məsələlərə də xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- Xarici dillərdə olan (ingilis, alman, fransız, türk, ərəb və s.) dəyərli elmi əsərlərin və xarici ölkələrin bəzi qanunlarının azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının yeni İnzibati xətalər məcəlləsinin hazırlanması, çünki İnzibati xətalər məcəlləsi qüvvədə olduğu 11 il ərzində bu Məcəlləyə 195 dəfə əlavə və dəyişiklik edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasının yeni Əmək Məcəlləsinin hazırlanması, çünki Əmək Məcəlləsi qüvvədə olduğu 12 il ərzində bu Məcəlləyə 54 dəfə əlavə və dəyişiklik edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsinin hazırlanması, çünki Mülki Məcəllə qüvvədə olduğu 11 il ərzində bu Məcəlləyə 46 dəfə əlavə və dəyişiklik edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin hazırlanması, çünki Cinayət-Prosessual Məcəllə qüvvədə olduğu 11 il ərzində bu Məcəlləyə 40 dəfədən artıq əlavə və dəyişiklik edilmişdir, həmçinin bu Məcəllədə öz əksini tapmış andlı iclasçılar institutu indiyə kimi yaradılmamışdır;
- Azərbaycan Respublikasının yeni Vergi Məcəlləsinin hazırlanması, çünki Vergi Məcəlləsi qüvvədə olduğu 11 il ərzində bu Məcəlləyə 26 dəfə əlavə və dəyişiklik edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət Məcəlləsinin hazırlanması, çünki Cinayət Məcəlləsinin qüvvədə olduğu 11 il ərzində bu Məcəlləyə 50-dən artıq əlavə və dəyişiklik edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Prosesual Məcəlləsinin hazırlanması, çünki Mülki Prosesual Məcəllə qüvvədə olduğu 11 il ərzində bu Məcəlləyə 30 dəfə əlavə və dəyişiklik edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etməklə 1995-ci il 12 noyabr tarixində ümumxalq səsverməsində (referendumda) layihəsi Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış demokratik xarakterli ilk Konstitusiyasını [1] qəbul etmiş və bununla da cəmiyyət həyatının bütün sahələrində irimiqyaslı islahatların aparılmasına başlanılmışdır. Aparılmış islahatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında qeyd edilir ki, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək Azərbaycan xalqının niyyətlərindən biridir. Konstitusiyanın “İqtisadi inkişaf və dövlət” adlanan 15-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

Son illər respublikamızda qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun müəyyən əlavə və dəyişikliklər edilmiş, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin normativ hüquqi təminatına həsr edilmiş normalar aparatı xeyli möhkəmləndirilmişdir. Həmin qanunvericilik aktlarında demokratik və hüquqi dövlət prinsipləri ümumiləşdirilmiş və onlar beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Professor Z.A.Əsgərov düzgün olaraq göstərir ki, iqtisadi hüquqlar əsas hüquqlardan biridir. Bu hüquq hər kəsə məxsusdur [2, s. 210].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik normativ hüquqi akt olduğu üçün, hal-hazırkı dövrdə Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin konstitusion təminatı demokratiyanın və hüquqi dövlətin möhkəmləndirilməsində mühüm önəm kəsb edir.

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı həm iqtisadi nəzəriyyə, həm politologiya, həm də hüquq ilə əlaqədə olan bir kateqoriyadır. Bu anlayış özündə iqtisadi asılılıq, iqtisadi təzyiç, iqtisadi təxribat, iqtisadi suverenlik və başqa kateqoriyaları cəmləşdirib. İ.Q.Napalkovanın fikrincə, iqtisadi təhlükəsizlik siyasi-hüquqi institutdur [3, s. 14].

R.F.İsmayılov hesab edir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlət siyasətində iqtisadi inkişafın prioritet məsələlərindəndir [4, s. 3].

A.V.Syusyukin göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə, cəmiyyətin müdafiəsinin və milli iqtisadiyyatın dayanıqlı vəziyyəti başa düşülür [5, s. 8].

Müasir dövrdə ölkənin rifahı və təhlükəsizliyi ilk növbədə onun iqtisadi vəziyyəti ilə müəyyən olunur. İqtisadiyyatı inkişaf etməyən və ya zəif inkişaf edən ölkə öz təhlükəsizliyini təmin edə bilməz. Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ölkənin müstəqilliyinin zəmanətçisi, sabitliyin və cəmiyyətin səmərəli fəaliyyətinin mühüm şərtidir. Buna görə də iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və formalaşdırılması mühüm milli prioritetlərin sırasına aiddir. Məhz bu səbəbdən “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” 13 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun preambulasında göstərilir ki, bu Qanununun məqsədlərindən biri də iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasının təmin edilməsidir [6]. Həmin Qanunun “Maliyyə xarakterli tələblər” adlı 5-ci maddəsinə əsasən vəzifəli şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qayda aşağıdakı məlumatları təqdim etməlidirlər:

- ✓ mənbəyini, növünü və məbləğini göstərməklə hər il öz gəlirləri barədə;
- ✓ vergitutma obyektini olan əmlakı barədə;
- ✓ kredit təşkilatlarındakı əmanətləri, qiymətli kağızları və digər maliyyə vəsaitləri barədə;
- ✓ şirkətlərin, fondların və sair təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində səhmdar və ya təsisçi kimi iştirakı, bu müəssisələrdə öz mülkiyyət payı barədə;
- ✓ şərti maliyyə vahidinin beş min misli miqdarından yuxarı olan borcu barədə, yəni 5.500 (beş min beş yüz) manatdan yuxarı olan borcu barədə;
- ✓ şərti maliyyə vahidinin min mislindən yuxarı maliyyə və əmlak xarakterli digər öhdəlikləri barədə, yəni 1.100 (min yüz) manatdan yuxarı olan öhdəlikləri barədə.

Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin normativ hüquqi təminatında 29 iyun 2004-cü il tarixli “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun [7], “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun [8] və “Dövlət sirri haqqında” 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun [9] böyük əhəmiyyəti vardır.

“Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6.1-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının milli maraqları - Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər

tələbatların məcmusudur.

Yuxarıda göstərilən Qanunun 6.3-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə əsas milli maraqları aşağıdakılardır:

- iqtisadi potensialın artırılması;
- bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi;
- iqtisadi sabitliyin təmin olunması;
- iqtisadiyyatın inkişafı üçün daxili və xarici investisiyalardan ötrü əlverişli şəraitin yaradılması;
- təbii və maddi sərvətlərin qorunması və səmərəli istifadə edilməsi;
- regional və dünya bazarlarının formalaşdırılmasında və fəaliyyət göstərməsində azad və bərabər hüquqlu iştirakın təmin edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə potensial və real, daxili və xarici təhdidlər əsasən ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət və mənəviyyət sahələrində təzahür edir.

İqtisadi təhlükəsizliyə olan təhdidlər dedikdə, dövlətin daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində istehsala və dövriyyəyə nəzarəti və onlara olan əsas iqtisadi və hüquqi vasitələri itirməsi başa düşülür.

“Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7.6-cı maddəsinə müvafiq olaraq iqtisadi sahədə əsas təhdidlər aşağıdakılardır:

- ✓ dövlətin iqtisadi potensialının tükənməsi, yaxud qeyri-səmərəli istifadəsi, milli iqtisadiyyatın digər ölkələrdən maliyyə və texnoloji asılılığının yaranması, boru kəmərlərinin, digər kommunikasiyaların və nəqliyyat dəhlizlərinin fəaliyyətinin pozulması;
- ✓ iqtisadi əlaqələri nizamlayan dövlət sisteminin pərakəndəliyi, iqtisadiyyatın qeyri-mütənasib inkişafı;
- ✓ Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatından təcrid olunması;
- ✓ maliyyə-kredit sisteminin pozulması, maddi və maliyyə vəsaitlərinin ölkədən qanunsuz çıxarılması;
- ✓ təbii və maddi sərvətlərin talan edilməsi və səmərəsiz istifadəsi;
- ✓ investisiya aktivliyinin zəifləməsi.

Bildirməyi zəruri sayırıq ki, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin və başqa silahlı birləşmələrinin iqtisadi potensialının zəiflədilməsinə yönəlmiş fəaliyyət hərbi sahədə əsas təhdidlərdən biri hesab olunur. Eləcə də, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi sabitliyin qorunması üçün müvafiq şəraitin yaradılması Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının tərkib hissəsinə daxildir.

Qanunvericiliyə görə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının və iqtisadi münasibətlərinin inkişafına təhlükə yaradan daxili və xarici amillərdən qorunmasıdır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün aşağıdakı tədbirlər görülür:

- ✓ Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialının artırılması və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması;
- ✓ ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən təbii ehtiyatların, energetika əsaslarının və tranzit imkanlarının qorunması və möhkəmləndirilməsi;
- ✓ ölkədaxili və beynəlxalq maliyyə təsisatları arasında qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlığın gücləndirilməsi, daxili və xarici maliyyə ehtiyatlarının ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilməsi;
- ✓ Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialının qorunması məqsədi ilə büdcə vəsaitlərinin və dövlət ehtiyatlarının səmərəsiz istifadəsinə yol verilməməsi;
- ✓ iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə bank sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ iqtisadiyyatda dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ iqtisadiyyatda qeyri-mütənasib inkişafın qarşısının alınması;
- ✓ iqtisadi sahədə həyata keçirilən sosial yönümlü islahatların hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi;
- ✓ milli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə yerli istehsalçıların hüquqlarının müdafiə olunması;
- ✓ enerji ehtiyatlarının istehsalı, nəqli, nəqliyyat dəhlizinin istismarı ilə bağlı layihələrin həyata keçirilməsi vasitəsi ilə Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası;
- ✓ iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması.

Azərbaycan Respublikasının sənaye potensialının saxlanılması və möhkəmləndirilməsi üçün dövlət xarici sərmayəçilərə verilmiş zəmanətlərə riayət etməklə, xarici hüquqi və fiziki şəxslərin iştirakı ilə yaradılmış müəssisələrin istifadəsinə, yaxud mülkiyyətindəki iqtisadi obyektlərin vəziyyətinə və istismarına nəzarəti həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının strateji ehtiyatlarının istifadəsi üzrə müqavilələrin bağlanması və yerinə yetirilməsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması tələbləri mütləq nəzərə alınır.

Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı

hüquqi münasibətləri tənzimləyən, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat tədbirlərinin tətbiqində hüquqi təminatlar sistemini müəyyən edən “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanlarının iqtisadi sahələrdə milli maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı məlumatların əldə edilməsinə və təhlilinə yönəlmiş, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən xüsusi fəaliyyət də kəşfiyyat fəaliyyəti sayılır.

Yuxarıda qeyd olunan Qanunun 1.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq əks-kəşfiyyat fəaliyyəti - Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları tərəfindən xarici xüsusi xidmət orqanlarının, təşkilatların və ayrı-ayrı şəxslərin Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, konstitusiya quruluşuna, iqtisadi, müdafiə, elmi-texniki potensialına və digər milli maraqlarına zərər vura biləcək kəşfiyyat, terror-təxribat və sair pozuculuq əməllərinin aşkarlanması, qabaqlanması və qarşısının alınması məqsədi ilə həyata keçirilən xüsusi fəaliyyətdir.

Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi, mühafizəsi və istifadə edilməsi, onların məxfiləşdirilməsi və ya məxfiliyinin açılması ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.2-ci maddəsinə əsasən iqtisadi sahədə aşağıdakı məlumatlar dövlət sirrini təşkil edir:

- Azərbaycan Respublikasının və onun ayrı-ayrı bölgələrinin mümkün hərbi əməliyyatlara hazırlıq planlarının məzmunu, silah və hərbi texnikanın istehsalı və təmiri üzrə sənayenin səfərbərlik gücü, hərbi sahədə istifadə edilən xammal və materialların strateji növlərinin göndərilməsi həcmi, ehtiyatları, həmçinin dövlət material ehtiyatlarının yerləşdirilməsi, faktik həcmi və istifadəsi haqqında;
- Azərbaycan Respublikasının müdafiə qabiliyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədi ilə onun infrastrukturundan istifadə olunması haqqında;
- mülki müdafiə qüvvələri və vasitələri, inzibati idarəetmə obyektlərinin dislokasiyası, təyinatı və müdafiə olunma dərəcəsi, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunma dərəcəsi, dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulan nəqliyyat və rabitənin fəaliyyəti haqqında;
- dövlət müdafiə sifarişlərinin həcmi, planları (tapşırıqları), silah, hərbi texnika və digər hərbi məhsulların buraxılması və göndərilməsi (pul və ya natura ifadəsində), onların buraxılışı üzrə mövcud güc və bu gücün

artırılması haqqında, göstərilən silah, hərbi texnika və digər hərbi məhsulları işləyib hazırlayan və ya istehsal edən müəssisələr, onların kooperasiya üzrə əlaqələri haqqında;

- dövlətin təhlükəsizliyinə təsir edən mühüm müdafiə və ya iqtisadi əhəmiyyəti olan elmi və texniki nailiyyətlər, elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor, layihə işləri və texnologiyaları haqqında;
- siyahısı qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən strateji növlü faydalı qazıntıların ehtiyatlarının, istehsalının, idxalı və ixracının, satışının həcmi, dövlət ehtiyatları haqqında, pul əskinazlarının, qiymətli kağızların hazırlanması, saxtalaşdırmadan qorunması, həmçinin dövlətin maliyyə fəaliyyətinin digər xüsusi tədbirləri haqqında.

Milli təhlükəsizliyin önəmi nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 23 may 2007-ci il tarixli, 2198 №-li Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası” təsdiq edilmişdir [10]. Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin normativ hüquqi təminatı ümumilikdə, “Giriş” hissəsindən, “Təhlükəsizlik mühiti”, “Azərbaycan Respublikasının milli maraqları”, “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlər”, “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri” adlı dörd bölmədən və “Yekun müddəalar”dan ibarət olan Konsepsiyanın “Azərbaycan Respublikasının milli maraqları” bölməsində bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədi ilə daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması xalqımızın fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olan milli maraqlarımızdan biri kimi göstərilir.

Konsepsiyanın “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlər” bölməsində respublikamızın milli təhlükəsizliyinə təhdidlərdən söz açılır və “xarici siyasi, hərbi və ya iqtisadi asılılıq” və “iqtisadi qeyri-sabitlik” bu təhdidlərdən biri kimi göstərilir.

Konsepsiyada həmçinin qeyd olunur ki, iqtisadi və sosial inkişaf Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Milli müdafiə siyasətinin mühüm elementlərindən biri iqtisadiyyat və müdafiə arasında optimal qarşılıqlı nisbətə bərqərar edilməsi və milli müdafiə sənayesinin inkişaf etdirilməsidir.

Konsepsiyanın “Yekun müddəalar”ında habelə bildirilir ki, iqtisadi konsepsiya hazırlanması üçün bu sənəd əsasdır.

Aparılmış tədqiqatın yekunu olaraq
aşağıdakı əsas nəticələri müəyyən etdik.

1. İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı həm iqtisadi nəzəriyyə, həm politologiya, həm də hüquq ilə əlaqədə olan bir kateqoriyadır. Bu anlayış özündə iqtisadi asılılıq, iqtisadi təzyiq, iqtisadi təxribat, iqtisadi suverenlik və başqa kateqoriyaları cəmləşdirib.
2. Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin normativ hüquqi təminatında “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” 13 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun, 29 iyun 2004-cü il tarixli “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun, “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun, “Dövlət sirri haqqında” 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun, 23 may 2007-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının böyük əhəmiyyəti vardır.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 12 noyabr tarixli Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2012, 64 s.
2. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ: Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 760 s.
3. Напалкова И.Г. Политико-правовые средства обеспечения экономической безопасности Российской Федерации: Автореф. дис. ... докт. юр. наук. Ростов-на Дону, 2007, 50 с.
4. Исмагилов Р.Ф. Экономическая безопасность России (теоретико-правовой анализ): Автореф. дис. ... докт. юр. наук. СПб., 2000, 50 с.
5. Сюсюкин А.В. Административно-правовое регулирование экономической безопасности: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. М., 2005, 26 с.
6. “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” 13 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2004, 8 s.
7. “Milli təhlükəsizlik haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 6 avqust 2004-cü il, № 181
8. “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 5 avqust 2004-cü il, № 180
9. “Dövlət sirri haqqında” 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Azərbaycan” qəzeti, 16 noyabr 2004-cü il, № 266
10. Azərbaycan Respublikasının 23 may 2007-ci il tarixli milli təhlükəsizlik konsepsiyası. Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 24 may 2007-ci il, № 112

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının "Mülkiyyət hüququ" maddəsinə edilmiş pozitiv dəyişikliklər

Müasir dövrdə mülkiyyət hüququnun təmin olunması demokratiyanın, hüquqi dövlətin və insan hüquqlarının zəruri komponentidir. Mülkiyyət hüququna beynəlxalq hüquq normaları ilə təminat verilir. Bu, ilk növbədə insan hüquqlarının beynəlmilləşməsi ilə şərtləşmişdir. Çünki insan hüquqlarının zəruri komponentlərindən sayılan xüsusi mülkiyyət hüququnun təmin olunması tək-cə bir suveren dövlətin daxili işi olmayaraq, həm də beynəlxalq aləmin diqqət mərkəzindədir.

İnsan hüquqlarının zəruri komponenti olan mülkiyyət hüququnun təmin olunması bir sıra beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, ilk növbədə 10 dekabr 1948-ci il tarixli "Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi"ndə və 4 noyabr 1950-ci il tarixli "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının 20 mart 1952-ci il tarixli 1 sayılı Protokolunda (Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyanı və onun 1, 4, 6, və 7 sayılı Protokollarını Milli Məclisin 25 dekabr 2001-ci il tarixli Qərarına əsasən ratifikasiya etmişdir) öz əksini tapmışdır [1]. 10 dekabr 1948-ci il tarixli Bəyannamənin 17-ci maddəsinə görə "hər bir insan təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq hüququna malikdir. Heç kim öz əmlakından özbaşınalıqla məhrum edilməməlidir".

"Mülkiyyətin müdafiəsi" sərəlvhəli 20 mart 1952-ci il tarixli 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində deyilir: "Hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs, cəmiyyətin maraqları naminə qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

Yuxarıdakı müddəalar dövlətin ümumi maraqlara müvafiq olaraq, mülkiyyətdən istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək üçün yaxud vergilərin və ya digər rüsum və ya cərimələrin ödənilməsini təmin etmək üçün zəruri hesab etdiyi qanunları yerinə yetirmək hüququnu məhdudlaşdırmır".

Göründüyü kimi, mülkiyyət hüququna xüsusi önəm verilir. Bu da təsadüfi deyil, çünki mülkiyyət hüququ fundamental hüquqdur. Professor Z.A.Əsgərov haqlı olaraq qeyd edir ki, iqtisadi hüquqlar arasında ən əsas hüquq mülkiyyət hüququdur. Bu hüquq hər kəsə məxsusdur [2, s. 210].

Azərbaycan Respublikası dünya hüquq sistemində inteqrasiya edir. Beynəlxalq hüquq Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində həm beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericili-

ynə tətbiqi vasitəsilə, həm də İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi vasitəsilə təsir göstərir. Belə yanaşmaya layihəsi ümum-milli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsində öz əksini tapmış müddəalar əsas verir. Orada deyilir: “Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir”.

“Beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsi” adlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Bildirməyi zəruri hesab edirik ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan hüququ üçün son dərəcə məhsuldar dövr olmuşdur. Ölkə, cəmiyyət, hər şeydən əvvəl, hüquq elmi Azərbaycan Respublikasının yeniləşdirilmiş qanunvericilik aktlarına yiyələnmişdir. Qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun bir sıra pozitiv əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Bu da Ulu öndər Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin apardığı düzgün siyasətin nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətin maddi şəraitinin yaxşılaşması sahəsində əldə etdiyi tarixi uğurlar belə söyləməyə əsas verir ki, dövlətin yeritdiyi iqtisadi və hüquqi siyasət tamamilə təqdirəlayiqdir. Olduqca müsbət haldır ki, 26 sentyabr 2016-cı il tarixli ümumxalq səsverməsi (referendum) nəticəsində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktında bir sıra zəruri məsələlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına edilmiş pozitiv dəyişikliklərdən biri də Konstitusiyanın "Mülkiyyət hüququ adlanan" 29-cu maddəsi ilə bağlıdır. Belə ki, Referendum Aktı ilə Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin V hissəsi VII hissə hesab edilərək həmin maddəyə aşağıdakı məzmununda V və VI hissələr əlavə edilmişdir:

- ✓ "V. Xüsusi mülkiyyət sosial öhdəliklərə səbəb olur.
- ✓ VI. Sosial ədalət və torpaqlardan səmərəli istifadə məqsədi ilə torpaq üzərində mülkiyyət hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər".

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinə edilmiş dəyişikliklərdən aydın olur ki, xüsusi mülkiyyətin cəmiyyətdə sosial rolu olduqca aktualdır. Ona görə ki, cəmiyyətin ümumi tərəqqisi bu rolun mahiyyətinin düzgün müəyyən-ləşdirilməsi ilə sıx surətdə bağlıdır.

Millət vəkili R.Ş.Rzayev düzgün olaraq qeyd edir ki, "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin 5-ci hissəsində əks olunan müddəə daha çox daşınmaz əmlaka mülkiyyətdən yaranan sosial vəzifə ilə əlaqəlidir. Mülkiyyətdən yaranan bu vəzifə hələ Qədim Romada mövcud idi. Belə ki, Qədim Romada torpağın mülkiyyətçisi ən azı 2 il ərzində torpaqdan faydalı, yəni sosial ehtiyaclar üçün istifadə etməli idi.

Hələ 1909-cu ildə Birləşmiş Krallıqda "Mənzil tikintilərinin planlaşdırılmasına razılığın alınmasına dair" Qanun qəbul edilmişdir. Yəni Birləşmiş Krallıqda mülkiyyətçi hətta özünə ev tikdiyi halda da digərlərinin qarşısında onun sosial öhdəlikləri yaranırdı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra torpaqdan təyinatı üzrə və sosial ehtiyaclar üçün istifadə edilməsi haqqında müddəalar İtaliya, Almaniya, İspaniya, İsveçrə, Fransa, Norveç və s. ölkələrin konstitusiyasında öz əksini tapmışdır [4].

Həqiqətən də dünyanın bir sıra demokratik dövlətlərinin konstitusiyasında xüsusi mülkiyyətin sosial rolu haqqında müddəə öz əksini tapmışdır. Məsələn, Almaniya Konstitusiyasının 14-cü maddəsində göstərilir: "Mülkiyyət və vərəsəlik hüququna təminat verilir. Onların hədləri və məzmunu qanunla müəyyən edilir. Mülkiyyət vəzifə verir. Ondən istifadə eyni zamanda ümumi rifaha xidmət etməlidir" [5]. Yaponiyanın 3 may 1947-ci il tarixli Konstitusiyasının 29-cu maddəsində mülkiyyətin sosial rolu bu cür müəyyən edilmişdir: "Mülkiyyət hüququ ona görə qanunla müəyyən olunur ki, o, ictimai rifah halına zidd olmasın" [6].

Hesab edirik ki, bir sıra ölkələrin konstitusiyasında xüsusi mülkiyyətin sosial rolu haqqında müddəanın olması müsbət haldır. Ona görə ki, konstitusiyə kimi siyasi-hüquqi sənəddə cəmiyyət üçün zəruri olan sosial dəyərlərin təsbit edilməsi onun demokratikliyindən və humanistliyindən xəbər verir.

Xüsusi mülkiyyətin sosial funksiyasının nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasında fransız alimi Leon Düginin böyük xidməti olmuşdur. L.Dügi yazır: "Zaman keçdikcə fərdi mülkiyyət fərdi hüquqa malik olmaq xassəsini itirir və sosial funksiyaya çevrilir. Mülkiyyətçi fərdi tələbatı ödəməklə yanaşı özünün fiziki, əqli və əxlaqi qabiliyyətini inkişaf etdirir ki, bunun da

mülkiyyətçi üçün ictimai əməkdə iştirak etməsi baxımından əhəmiyyəti vardır" [7, s. 22].

Xüsusi mülkiyyətin sosiallaşmasının zəruriliyi haqqında həmçinin görkəmli filosof İ.A.İlyinin fikirləri maraqlıdır: "Xüsusi mülkiyyət hüquqdur, təkcə hüquqi cəhətdən formalaşdırılmış vəzifələr deyil, mənəvi-sosial və vətənpərvərlik, heç bir yerdə rəsmiləşdirilməmiş və qeyri-şərt edilməmiş öhdəliklər də mülkiyyət hüququna uyğundur. Xüsusi mülkiyyət sərbəstlik və insanın müstəqilliyi deməkdir. Xalq xüsusi mülkiyyət ideyası ilə müntəzəm olaraq tərbiyə edilməlidir. Həmin tərbiyə xüsusi mülkiyyətə olan daxili hissləri onun üzərində sərəncam verməklə bağlamalıdır. Bununla pis motivlər və niyyətlər insan qəlbindən aşkar edilərək çıxarılmalı, xeyir-xah sosial motiv və niyyətlər təşəkkül tapmalıdır" [8, s. 134].

Xüsusi mülkiyyətin sosiallaşması mülkiyyətin sosial funksiyasının genişləndirilməsi prosesidir, məsələn, mülkiyyətçiyə ünvanlanan vəzifələrin daxil edilməsi, ekoloji və mədəni xarakterli qadağaların müəyyən olunması, mülkiyyətin mülkiyyətçinin sahibliyindən dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün götürülməsinin mümkünlüyü və s.

Qeyd etmək istərdik ki, xüsusi mülkiyyət hüququ sərhədsiz deyildir. Bu hüququn realizə olunması bütün ictimai inkişafın tərəqqisi ilə əlaqələndirilməli, eləcə də məhdudlaşdırılmalıdır. Yəni, xüsusi mülkiyyət hüququnun realizəsi birtərəfli deyil, cəmiyyətin ümumi inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə belə bir müddə əlavə edilmişdir ki, "sosial ədalət və torpaqlardan səmərəli istifadə məqsədi ilə torpaq üzərində mülkiyyət hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər".

Göstərməyi zəruri hesab edirik ki, əksər dünya ölkələrinin konstitusiyasında ictimai ehtiyac olduqda dövlətin kompensasiya ödəməklə məcburi qaydada vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olan əmlakı satın ala bilməsi öz əksini tapmışdır. Məsələn, Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan əmlakından məhrum edilə bilməz. Dövlət ehtiyacları üçün əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ödəmək şərti ilə yol verilə bilər [9].

Digər misal: Ukrayna Konstitusiyasının 41-ci maddəsinin 5-ci hissəsinə görə yalnız qanunla müəyyən olunmuş qaydada əvvəlcədən və tam edilmiş ödənişdən sonra xüsusi mülkiyyət obyektlərinin ictimai zərurət naminə məcburi özgəninkiləşdirilməsinə yol verilə bilər [10].

Daha bir nümunəni qeyd edək. Belarus Respublikası Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə müvafiq olaraq yalnız qanunla müəyyən olunmuş qaydada dəyəri vaxtında və tam kompensasiya edildikdən sonra, habelə məhkəmənin qərarı ilə əmlakın ictimai zərurət naminə məcburi özgəninkiləşdirilməsinə yol verilə bilər [11].

Növbəti nümunə kimi Moldova Respublikası Konstitusiyasını göstərək. Orada qeyd edilir ki, "Xüsusi mülkiyyət hüququ və onun mühafizəsi" adlanan 46-cı maddəsində deyilir: "Xüsusi mülkiyyət hüququna, həmçinin dövlətin üzünə götürdüyü borc öhdəliklərinə təminat verilir.

Heç kəs qanunla müəyyən olunmuş qaydada dəyəri qabaqcadan və ədalətli surətdə ödənilmədən ictimai zərurət naminə əmlakından məhrum edilə bilməz.

Qanuni yolla əldə olunmuş əmlak müsadirə edilə bilməz. Əldə olunmuş əmlakın qanuniliyi ehtiva edilir.

Cinayət törədilməsi və ya hüquq pozuntusu üçün nəzərdə tutulmuş, istifadə edilmiş yaxud törədilmiş cinayət və ya hüquq pozuntusu nəticəsində əldə olunmuş əmlak yalnız qanunla müəyyən olunmuş qaydada müsadirə edilə bilər.

Xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakın vərəsəlik qaydasında keçməsinə təminat verilir" [12].

Beləliklə, aparılmış tədqiqatın yekunu olaraq aşağıdakı nəticələri müəyyən etdik.

- Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, dünyanın müxtəlif dövlətlərinin konstitusiyasında xüsusi mülkiyyətin sosial funksiyası öz əksini tapmışdır. "Sosiallaşma" termini azərbaycan dilində "ümumi", "ictimai" mənasını verir.

- Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, həmçinin müasir dünya ölkələrinin konstitusiyalarında təsbit olunmuşdur ki, ictimai ehtiyac olduqda dövlət kompensasiya ödəməklə məcburi qaydada vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olan əmlakını satın ala bilər.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002-ci il, № 1, s. 40
2. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ: Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 760 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: “Hüquq Yayın Evi”, nəşriyyatı, 2017, 92 s.
4. Rzayev R.Ş. Konstitusiyaya dəyişikliklər hüquq və azadlıqların prioritetliyinə xidmət edir. "Xalq qəzeti", Bakı, 2016, 15 sentyabr
5. Основной закон Федеративной Республики Германии от 23 мая 1949 года. <http://lawers-ssu.narod.ru/subjects/constzs/germany.htm>
6. Конституция Японии, вступившая в действие 3 мая 1947 года. <http://lawersssu.narod.ru/subjects/constzs/japan.htm#01.03.00.00.00.00.00>
7. Дюги Л. Конституционное право: общая теория государства / Перевод с французского. М.: Издание Сытина, 1908,957 с.
8. Ильин И.А. О частной собственности. Русская философия собственности (XVIII-XX вв.) СПб.: Ганза, 1993,512 с.
9. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 года. <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm>
10. Конституция Украины от 28 июня 1996 года. <http://meget.kiev.ua/zakon/konstitutsia-ukraini/razdel-2/>
11. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 года. <http://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnyedokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>
12. Конституция Республики Молдова от 29 июля 1994 года. <http://lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496&lang=2>

Çoxmədəniyyətlilik və onun cinayət hüququ vasitələri ilə müdafiəsi

Çoxmədəniyyətlilik – milli kulturallıq əsasən sosial ədalət, imkanların bərabərliyi, demokratiya kimi aktual olan anlayışların sırasına daxildir. Multikulturalizm etnik-mədəni müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunması və inkişafını nəzərdə tutur. Multikulturalizmi təbliğ edən ölkə onu dövlət ideologiyasının tərkib hissəsi kimi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırır. Qeyd etdik ki, Azərbaycançılıq ideologiyasını xüsusi olaraq göstərmək lazımdır. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanda yaşayan xalqların siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni yüksəlişinə yönələn bir ideologiyadır.

Multikulturalizm Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda, bədi, psixoloji-mənəvi müstəvidən kənara çıxmıyan dəyərlər toplusu kimi mövcud olub. Hazırda isə multikulturalizm ölkəmizdə alternativli olmayan həyat tərzidir. Əsrlər boyu Azərbaycanda insanlar multikultural və tolerantlıq şəraitində yaşayıb. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi banisidir. Həm Azərbaycan Konstitusiyasında, həm də bir çox qanunlarda Azərbaycan multikulturalizmini əks etdirən bir çox müddəalar yer alıb. Multikulturalizm siyasəti hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Multikulturalizmin vətəndaşların həyat tərzinə çevrilməsi onun inkişafının ən yüksək mərhələsidir.

Etnik, irqi dini və mədəni müxtəlifliklər dövlət tərəfindən düzgün tənzimlənmədikdə cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində ciddi problemlərə və münaqişələrə səbəb olur. Azərbaycan Respublikası multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Belə təşkilatlardan biri Avropa Şurasına üzv olan ölkələrin imzaladığı Avropa İnsan Hüquqlarının Konvensiyasıdır.

Multikulturalizmin cinayət hüquq vasitələri ilə müdafiəsi vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin vəzifələri sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin etməkdən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyəti, iqtisadi fəaliyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunu cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan, habelə cinayətlərin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Cinayət

Məcəlləsi cinayət məsuliyyətinin əsaslarını və prinsiplərini, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət üçün təhlükəli olduğuna görə cinayət sayılan əməllərin dairəsini və həmin cinayətlərin törədilməsinə görə tətbiq edilən cəzaların növlərini, həddini və həcmi, habelə digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirləri müəyyən edir.

Multikulturalizm dəyərlərinin cinayət hüquqi müdafiəsi AR CM-in bir çox fəsillərində təsbit olunmuşdur. Onlara aiddir:

- On altıncı fəsil - Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər (maddə 103 «soyqırım», maddə 104 «soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə», maddə 109 «təqib», maddə 111 « irqi ayrılıq-seçkilik (aparteid)»);

- On səkkizinci fəsil - Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər (maddə 120.2.12 «milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyəti ilə adam öldürmə»);

- İyirmi birinci fəsil - İnsan və vətəndaşın konstitusiyaya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan cinayətlər (maddə 154 «bərabərlik hüququnu pozma», maddə 167 «dini ayinləri icra etməyə mane olma», maddə 167-1. «dinə etiqad etməyə məcbur etmə», maddə 167-2 «Qanunsuz olaraq dini təyinatlı ədəbiyyatı, əşyaları və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarını istehsal etmə, idxal etmə, satma və ya yayma», maddə 168 «dini ayinlərin icrası adı altında vətəndaşların hüquqlarına qəsd etmə»);

- Otuz birinci fəsil - Dövlətin konstitusiyaya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər (maddə 283 «milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması»).

Multikulturalizm elə bir siyasətdir ki, o, mədəni plüralizmi qəbul edir və onun inkişafına şərait yaradır. Bu, ölkə əhalisinin etnik, irqi və dini müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların hamısının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə əlaqədardır. Multikultural cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək sahələrində bərabər hüquqlara malikdir. Multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edən inteqrasiyaya aparır. Məhz buna görə də bu siyasəti təkcə siyasi elita deyil, eyni zamanda millətin yüksək vəzifə tutmayan digər nümayəndələri ilə yanaşı, həm də milli və dini azlıqları da dəstəkləyirlər.

Multikulturalizm cəmiyyətdə təzahür edən çoxnövlü mədəni müxtəlifliyin növlərindən biridir. Bundan başqa, biz multikulturalizmlə əlaqədar olan izolyasionizm (təcrid etmə), assimilyasiya və aparteid kimi digər təzahürləri də qeyd edə bilərik.

İzolyasionizm elə bir siyasətdir ki, o, milli azlıqların ölkəyə daxil olub orada məskunlaşmaqla mədəni müxtəlifliyin formalaşmasının qarşısını alır. Nümunə kimi, 1901-ci ildə Avstraliyada qəbul olunmuş “İmmiqrasiya haqqında Qanunu” göstərmək olar;

Assimilyasiya – izolyasionizmə alternativ olan siyasətdir. Bu siyasət hakim mədəniyyət tərəfindən öz içərisində milli azlıqların və ölkəyə yeni daxil olanların mədəniyyətlərinin əridilməsini nəzərdə tutur;

Aparteid – müəyyən qrup adamların assimilyasına mane olmaq məqsədilə onların izolyasionizmə (təcridinə) yönəlmiş siyasətdir.

Cinayət hüququ sahəsində multikulturalizm nəzərdə tutur ki, bütün zamanlar və xalqlar üçün vahid olan, bitkin dəyərlər sistemi, habelə dəyərlərin rəşional surətdə əsaslandırılmış iyerarxiyası kimi ifadə olunan mədəniyyət mövcud olmadığından, hər bir mədəni qrup özünə məxsus hüquq normaları sisteminə malikdir (malik olmalıdır) və yalnız onu rəhbər tutmalıdır. Bu zaman mədəni fərqlər əsas, fundamental elan olunur (çünki məhz onlar insanların eyniləşdirilməsini təmin edir), bu fərqlərə hər hansı xarici təsir ən böyük ədalətsizlik kimi qiymətləndirilməlidir [6, 248].

Qanunvericilikdə ifadə olunan hüquq siyasəti Qərb ölkələrində get-gedə daha çox sayda qrupun öz avtonomluğunun hüquqi təsbiti və xüsusi hüquqi statusun verilməsi iddialarına ikili reaksiya verir. Məsələn, Almaniyanın siyasəti qastarbayterlərin hüquq sisteminə inteqrasiya olunmasından ibarətdir, lakin bu zaman onların konkret etnik qrupa üzvlüyü deyil, fərdlər kimi hüquqi statusu əsas götürülür. Onlara işçilər və şəxsiyyətlər kimi ayrı-ayrı hüquqlar verilir. Beləliklə, Almaniya Konstitusiyası ayrı-ayrı fərdlərə müəyyən hüquqları yalnız onlar insan olduqlarına görə verir. Məhz bu korporativ status eyniliyi belə insanların müəyyən hüquqlar və güzəştlər məcmusunu təmin edir [1, 92]. Niderlandda fərqli sistem mövcuddur. 1982-ci ildən etibarən Niderland qanunvericiliyində etnik «rəşmi azlıqlar» qrupu təsbitini tapmışdır. Etnik qrup rəşmi azlıq statusu əldə etdikdə onun mənzil və təhsil sahələrində, məşğulluq və s. sahələrdə sosial dəstək iddiaları təmin olunur. Eyni zamanda, bu qruplar mədəni, dini və təhsil təşkilatları təsis etmək, habelə ikinci dil kimi ana dilini öyrənmək hüquqları əldə edirlər. Beləliklə, hollandlar «mədəni anklavlar» və «mədəniyyətlərin qorunması» modelini tətbiq edirlər.

N.Rulan multikulturalizm siyasətində bu ikililiyi təhlil etmişdir. Onun fikrincə, hüquqlar fərdin aid edilməsinin onun üçün müəyyən hüquqi nəticələri ifadə etdiyi müəyyən sayda kateqoriyalar işləyib hazırlayırlar.

Onların formalaşması və dəfərlərlə artması «respublika prinsipi»ni – bərabərlik prinsipini şübhə altına alır. Başqa sözlə, ayrı-ayrı şəxslərə, yaxud qruplara xüsusi hüquqi statusun verilməsi göstərir ki, bərabərlikdə fərqlər mövcud ola bilər [5, 556-557]. Belə ki, məsələn, Fransa qanunvericiliyi millət [5, 572-573], yaxud hətta etnos kimi korsikalıların xüsusi statusunu (və deməli, hüquqi mövcudluğunu) tanımadığı halda, «dəniz aşırı ərazilər»in yerli xalqlarının bu statusunu tanıyır [5, 596].

Bir çox Qərb dövlətlərinin cinayət hüququnda hüquqi multikulturalizm əməlin tövsifi və işə dair qərar çıxarılması zamanı təqsirli şəxslərin mədəni spesifikliyinin nəzərə alınmasında ifadə olunur. Multikulturalizmin tərəfdarları azlıq mədəniyyətinin nümayəndəsinin çoxluğun mədəniyyətini əks etdirən qanunlara müvafiq surətdə cəzalandırılmasının ədalətliliyini mübahisələndirirlər. Onların fikrincə, konkret təqsirləndirilən şəxsə münasibətdə ədalətlik nəzərdə tutur ki, qanunu bilməmə yad mədəniyyət çərçivəsində böyümüş şəxslər üçün müdafiənin əsasını təşkil etməlidir. Belə bir nəticə ifadə olunur ki, mədəni xüsusiyyətlərin nəzərə alınması şəxsiyyətin digər sosial əlamətlərinin, o cümlədən yaşının, cinsinin, psixi vəziyyətinin nəzərə alınmasından heç nə ilə fərqlənmir. Multikulturalizmin cinayət-hüquqi siyasətinin əsaslandırılması üçün «mədəniyyətlə şərtlənən cinayət (hüquq pozuntusu)» termini ifadə olunmuşdur, o, azlıq mədəniyyəti nümayəndəsinin üstün mədəniyyətin hüquq sistemində cinayət hesab olunan əməlini ifadə edir. Eyni əməl cinayətkarın mədəniyyətində normal davranış hesab olunur (məsələn, şərəfin qorunması ilə şərtlənən zorakılıq). Cinayət-hüquqi qadağanlara baxmayaraq, qeyri-rəsmi şəkildə mövcudluğu davam edən adətlərə, ənənələrə müvafiq surətdə törədilmiş əməllər (məsələn, caduğerin öldürülməsi, yaxud gəlinə görə başlıq ödənilməsi) mədəni baxımdan şərtlənən əməllər qismində çıxış edə bilər [2, 187].

Belə ki, yapon mənşəli amerikalı qadın ərinin xəyanətinə görə iki azyaşlı uşağını suda boğmuş və özü də intihar etməyə (uğursuz) cəhd göstərmişdir. Məhkəmə bu hərəkətləri qədim yapon adətinə uyğun hesab etmiş və praktik olaraq, qadına bəraət verərək, istintaq altında keçirdiyi birillik həbs cəzası təyin etmişdir. Başqa bir cinayət işi üzrə məhkəmə xəyanət etmiş arvadını öldürmüş Çin mənşəli amerikalıya bəraət verərək, bu hərəkətləri rüsvayçılığı qanla yumaq kimi Çin adətinə uyğun hesab etmişdir. Üçüncü bir cinayət işində Laos mənşəli amerikalı qadın iş yerindən qaçırılaraq cinsi akta girməyə sövq edilmişdir. Zorakılıq törətmiş Laos mənşəli mühacir 120 günlük həbs və 900 dollar cərimə cəzasına məhkum

edilmişdir, çünki onun tayfası gəlin seçmənin bu üsulunu adi üsul hesab edir [7, 190-247].

Aydındır ki, hüquq siyasətinin (o cümlədən cinayət-hüquqi siyasətin) meyarları tarixən dəyişkəndir və müvafiq cəmiyyətdə hökmran olan, dünya səhnəsində aparıcı subyektlərin müəyyən etdikləri «ümumdünya» meyllərini nəzərə alan dünya görüşündən asılıdır. O.N.Bibik haqlı olaraq göstərir: «Əməl məhz mədəniyyət baxımından cinayət kimi xarakterizə olunur» [2, 117]. Məhz özlərini hakim, yaxud rəsmi mədəniyyətin daşıyıcıları kimi təqdim edən sosial qruplar hüquq siyasətini – əməllərin hüquqi (hüquqa uyğun, yaxud hüquqa zidd) əməllər kimi nominasiyasını həyata keçirirlər.

Bu gün tez-tez belə səslər eşidilir ki, multikulturalizm siyasəti iflasa uğramışdır. O.N.Bibik yazır: «Multikulturalizmin son uğursuzluqları cinayət hüququnda mədəni fərqlərin təqsirləndirilən şəxsin mənafeləri naminə nəzərə alınması imkanını daha çox şübhə altına almaqdadır. Qeyd etmək olar ki, bu siyasət aparıcı Avropa ölkələrinin liderlərinin rəsmən bəyan etdikləri kimi, iflasa uğramışdır. Qeyd olunur ki, miqrantlar üstün mədəniyyətlərə daha çox inteqrasiya olunmalıdır. Özü də əsas vurğu islam ekstremizmi probleminin üzərinə salınır» [2, 221]. Lakin multikulturalizm siyasəti dedikdə müasir cəmiyyətin mürəkkəb, çoxtərkipli (A.Leyphartın terminologiyası ilə), hər bir halda plüralist, yəni çoxmədəniyyətli təşkilat olmasının nəzərə alınması zərurətini başa düşdükdə [4, 29], bu reallığı nəzərə alan hansısa siyasət labüd surətdə həyata keçirilməlidir. Bu, ABŞ-da XIX əsrdə - XX əsrin əvvəlində hökmran olmuş, assimilyasiya adlandırılıla biləcək «əridici qazan» strategiyası, «azlıqlar» kimi tanınan sosio-mədəni qrupların seqreqasiyası, yaxud marginallaşdırılması siyasəti [4, 25] ola bilər; nəhayət, bu, deliberativ siyasətdə ifadə olunan dialoq (müxtəlif variantlarda), yaxud inteqrasiya strategiyası ola bilər. Multikulturalizmin mövcud olmadığını elan etməklə o yox olmayacaqdır. Buna görə də bütün dövlətlər, habelə beynəlxalq təşkilatlar bu problemlə məşğul olmaya bilməzlər.

Ümumiyyətlə, hüquq siyasəti kimi, multikulturalizm siyasətinin başlıca problemi hüquqi fərqlərin ölçüsünün müəyyənləşdirilməsidir. Hüquq cəmiyyətdə təşəkkül tapan və mövcud olan sosial statusları təsbit edir və bununla da onların (özlərini həmin statusla eyniləşdirən insanların) arasında fərqlərin ölçüsünü müəyyən edir. Cinayət hüququnun hüquq subyektliyi kateqoriyası məhz sosial statusun hüquqi formasını təşkil edir. Lakin sosial statuslar arasındakı münasibətlər rasional yolla hesablanması mümkün olmayan bir çox amillərdən asılıdır. Onlar halların potensial baxımdan

hüduzsuz sayı ilə qarşılıqlı əlaqədə hər hansı sosial institut (sosial institutu sosial statusların məcmusu kimi nəzərdən keçirmək olar) kimi «ilkın özbaşınalıq»dan əmələ gəlir və son nəticə də kortəbii (spontan) şəkildə təşəkkül tapır. Buna görə də hansısa sosial qrupun hansısa hüquqi statusa malik olmalı olduğunun elmi cəhətdən sübuta yetirilməsi mümkün deyildir. O.N.Bibik haqlı olaraq göstərir ki, «dünyada heç bir cəza sistemi hansısa dəqiq hesablamaya və əsaslandırılmaya malik deyildir...Cəzanın növünün və ölçüsünün müəyyən edilməsi metodu cinayət hüququ, habelə ümumiyyətlə hüquq üçün terra incognita təşkil edir. Cəzalar sistemi, ümumi istiqamət-vericilərdən başqa, mədəniyyətlə, cinayət əməllərinin obyektiv nəticələrinə əsaslanan subyektiv təsəvvürlərlə şərtlənir» [3, 134].

Məhz hakim hüquq mədəniyyəti (hakim sosial qrupun hüquq mədəniyyəti) hüquqi (hüquqa uyğun və hüquqa zidd) olanların fərqləndirilməsinin meyarlarını müəyyən edir. Lakin hüquq mədəniyyəti mədəniyyətin «yüksək» elitar mədəniyyət artefaktları ilə eyniləşdirildiyi Yeni dövrdə təsəvvür olunduğu kimi, essensialist mahiyyət olmayıb, hüquqi reallığın təkrar istehsalı prosesidir [1, 35]. Buna görə də «siyasi sahə»də dəyişikliklər labüd surətdə yalnız qanunvericiliyin deyil, həm də geniş əhali kütlələrinin hüquq və hüquq təcrübəsi haqqında təsəvvürlərinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də cinayət hüququ baxımdan multikulturalizm siyasəti, onunla bağlı dəyərlər sistemi daim dəyişir və dəyişəcəkdir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эпоху. М., 2003.
2. Бибиб О.Н. Введение в культурологию уголовного права: моногр. М., 2012.
3. Бибиб О.П. Культурная обусловленность уголовного наказания: моногр. М., 2013.
4. Малахов В. Скромное обаяние расизма и другие статьи. М., 2001.
5. Рулан Н. Историческое введение в право. М., 2006.
6. Чукин С.Г. Плюрализм, солидарность, справедливость. К проблеме идентичности философско-правового дискурса в ситуации постмодерна. СПб., 2000.
7. Coleman D.L. Individualizing Justice through Multiculturalism: The Liberals' Dilemma // Columbia Law Review. 1996. Vol. 96, № 5.

Multikulturalizmin konstitusiyə əsasları

İnsan hüquq və azadlıqları ali səviyyəli kriteriya olmaqla, müasir dünyada insanlar arasında, insanın sosial cəmiyyətlə, dövlət və cəmiyyət münasibətlərində ifadə və realizə olunur.

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının və müdafiəsinin məqsədlərindən biri də bütün şəxslərə cəmiyyətdə mövcud olan imkanlara bərabər çatmaqları üçün bərabər və ədalətli imkanlar təmin etməkdir.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətin ali məqsədi elan etmiş Azərbaycan Respublikasında müstəqillik dövrünün 1991-2018-də keçən illər ərzində bu sahədə hüquqların müdafiəsi ilə bağlı fundamental qanunvericilik bazası yaradılmışdır.

Həyatın sınağından çıxmış qanunvericilik bazasının əsası Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifliyi və rəhbərliyi ilə yaradılmış, 27 noyabr 1995-ci il ümumxalq referendumu yolu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır.

Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu və fəaliyyətə başlaması, ölkəmizin diktaturadan demokratiyaya, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində insanların bərabər hüquqlu vətəndaş kimi formalaşmasını və son nəticədə millətin inkişafını təmin edən çox mühüm, əvəzsiz hüquqi vasitə kimi təzahür edə bildi.

Bu gün müstəqilliyimizin inkişafı və möhkəmləndirilməsi üçün Azərbaycan mədəniyyətinin, dinin, milli azlıqların birgə yaşaması, tolerantlığın, dünyəvi dövlətçilik sisteminin də inkişaf etdirilməsi zəruri və mühüm istiqamətlərdən sayıla bilər.

Azərbaycan Respublikasında əxlaqı və mənəvi inkişaf modellərinin seçilməsi, dini tolerantlıq, millətin Azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşməsi, dünya xalqları ilə birgə sülh və bərabər mədəni əlaqələr müstəvisində yaşamaq sahəsində görülən işlər və dünya əhəmiyyətli fəaliyyət dövlətimizin simasında dəyərləndirilən aşkar faktdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında mədəniyyət, bərabərlik, milli mənsubiyyət hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, təhsil hüququ, fikir və söz azadlığı, vicdan azadlığı, ana dilindən istifadə hüququ, yaradıcılıq azadlığı, hüquqi yardım almaq kimi maddələr - normalar təsbit edilmişdir. Əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ifadə edən maddələrin Konstitusiyamızda ön sırada

ikinci bölmə, üçüncü fəsildə verilməsi təsadüfə hadisə və seçim deyildir.

Müstəqil Respublikanın Konstitusiyasının qəbulu Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyini, dünya dövlətləri sırasında yer almasını, dünyəvi, demokratik dövlət olmasını təsdiq edən çox-çox irəliyə hesablanmış siyasi uzaqgörənliyi idi. Azərbaycanda 2016-cı il ümummilli Liderimizin davamçısı, ölkə prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir. Azərbaycanda Multikulturalizmə həsr edilmiş Beynəlxalq tədbirləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi ilə birgə “İslam maarifçiliyi və müasir dünya” mövzusunda 16-17 aprel 2016-cı ildə keçirilən konfransı da bu aspektdə xüsusilə qeyd etmək olardı.

Azərbaycan Respublikası bu fəaliyyətlər üçün təminat rolunu uğurla oynamış və hazırda da Konstitusiyamızın bu uğurlara təminat verən qanunvericilik aktı olduğunu bir daha sübut edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Multikulturalizm əsaslarını təsbit etməklə dünyadakı dəyişikliklərə Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı istiqamətində transformasiyalara da cavab vermək və dünyəviliyi təmin etməyə qadirdir.

Azərbaycanın bu dünyəvi transformasiyalarda yer alması faktını beynəlxalq hüququ sənədlərə qoşulması ilə sübut edir. Azərbaycan Respublikası Müstəqil dövlət olaraq, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiya (4 noyabr 1950), “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt (16 dekabr 1966), “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt (16 dekabr 1966), “İşgəncələr əleyhinə” BMT Konvensiyası (9 dekabr 1975), “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvinə dair” BMT Konvensiyası (4 yanvar 1969), “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvinə dair” BMT Konvensiyası (18 dekabr 1979), “İnsan hüquqları haqqında” ümumi Bəyannamələrə (10 dekabr 1948) qoşulmuşdur.

Diqqət yetirək ki, multikulturalizmin tərkib elementi olan sosial tolerantlıq (latın sözü olub tolerantia – dözümlülük, səbrlilik) digər sosial qrupların, azlıqların adət və ənənələrinə dini etiqadlarına hörmətlə yanaşmanı ehtiva edir. Sosial tolerantlıq digər mədəniyyətlərin qəbul edilməsini, onlara hörmətlə yanaşılmasını, etnik icmaların özlərinin inkişafını təmin etməsinə şərait yaradılmasını aktual edir. Tolerantlıq bütün xalqların sosial – iqtisadi və mədəni inkişafının həm vacib prinsipi, həm də ki, zəruri şərti kimi qəbul edilir.

Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 44-cü maddəsi milli mənsubiyyət hüququnun inkişaf etdirilməsi, 45-ci maddəsi ana dilindən istifadə hüququnu, 47-ci maddəsi isə hər kəsin fikir və söz azadlığını təsbit edir.

Həmin maddələr dövlətimizin sosial tolerantlıq prinsipinin düzgün tətbiqi baxımından hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququnu, hər kəsin istədiyi dildə təbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququnu, irqi, milli, dini sosial ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqatın qadağan edilməsi kimi həyat tərzini cəmiyyət üçün norma, yaşayış tərzini, müəyyən etməklə, dövlət multikulturalizm dəyərlərinin qorunması və inkişafının hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi fəlsəfəsi insan hüquq və azadlıqlarının tərkib hissəsi kontekstində

Dövlətin demokratiklik və dünyəvilik xarakteri onun vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qanunvericilikdə təsbit edilməsi və həmin hüquqların reallaşmasına verilən hüquqi təminatla ölçülür. İnsan amili məsələsi və insanın mənafeələrinin qorunması müasir dünyada prioritet sahələrdən sayılır.

İnsan hüquq və azadlıqlarını mütləq mənada, yəni məhdudiyətsiz və istənilən davranışlar sistemi kimi də qəbul etmək olmaz. Hər kəsin hüquq başqalarının hüquqlarına qəsd etməmək, hörmət etmək həddində vəzifələrlə tamamlanır. Dövlətin əsas qanununda təbii hüquqlarla yanaşı, təbii vəzifələrin də təsbit edilməsi çox vacib məsələlərdən sayılır.

Müasir hüquqi dövlətlərin Konstitusiyalarının öyrənilməsi göstərir ki, həmin dövlətlərdə beynəlxalq hüququn daxili qanunvericiliyə münasibətdə üstünlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq hüquq qaydaları dövlətlərin daxili sosial qaydaları ilə sıx bağlıdır.

Həmin bağlılığın bir sıra hüquqi aspektlərinin, xüsusi ilə prioritet sahə olan əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları ilə onun mühüm tərkibi olan mülkiyyət hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini ayrıca bu elmi məqalədə tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd kimi qoyuruq.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət daxili və beynəlxalq sosial qaydalar insanların təbii hüquqlarının təmin edilməsi və onlara əməl edilməsinin, həmçinin cəmiyyət və dövlət qarşısında bu hüquqların realizasiyası ilə sıx bağlıdır. Hüquqi demokratik dövlət quruculuğu yolu seçmiş dövlətlər təbii insan hüquqlarının nüvəsini təşkil edən əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının pozulması ilə razılaşmamalı və bu hüquqların dövlətlərin daxili və yaxud da milli qanunvericiliyində təsbit etməklə, həyata keçirilməsinə təminatlı hüquq mühiti yaratmalıdırlar.

Müasir Azərbaycan Respublikasında müstəqillik əldə edildikdən sonra qanunvericiliyin inkişafı tendensiyasına diqqət yönəltmək ali qanunvericilik aktı olan Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 27 noyabr tarixdən fəaliyyətdə olan Konstitusiyası yuxarıda qeyd etdiyimiz təbii insan hüquqlarının təminatçısı rolunda çıxış edir. Milli qanunvericilik beynəlxalq standartlar nəzərə alınmaqla təsbit edilmişdir. Bu sahədə vətəndaşların mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri olaraq iştirak etdiyi münasibətlərə diqqət etsək, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulundan sonra əsas tənzimləyici normativ hüquqi akt olan, 01.09.2000-ci ildən qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının

Mülki Məcəlləsini göstərmək olar.

Mülki Məcəllədə təsbit edilən mülki hüquqların müdafiəsi sisteminin təkmilləşməsinə də ehtiyac vardır. Pozulmuş mülki hüquqların müdafiəsi ilə bağlı Qanunda sadalanmış üsullar öz məzmununa görə nəzəriyyə və praktikanı tam təmin etmir. Belə ki, maddi hüquq və prosessual hüquqi müdafiə ilə bağlı normalar arasında diferensasiyalarda dəqiqlik yoxdur. Qanunvericilikdə bəzən “müdafiə üsulları”, “müdafiə vasitələri”, “müdafiə formaları” anlayışlarını qarışıq salırlar. Hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən olan qanunun aliliyi prinsipi təkcə bu aliliyin bəyan edilməsi kimi başa düşülməməlidir. Əsas məsələ həmin qanunların icrası problemləridir. Dövlət hakimiyyəti vahidliyi ifadə etdiyi üçün hakimiyyətin qanunvericilik, icra edici və məhkəmə hakimiyyətinə bölgüsü mütləq bölgü sayılır. Hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi qanunun aliliyinin qorunmasına xidmət edir. Məhz bu mahiyyət üzrə qanunların, qanunqüvvəli aktların və onların icrası üzərində dövlətin nəzarət mexanizminin daimi təkmilləşməsi vacibdir.

Hüquqa əsaslanan və yalnız hüquqla məhdudlaşan dövlətlər ictimai düşüncələrdə hüquqi dövlət kimi qəbul edilir. Fəlsəfi mənada insanların azadlığı insanın öz mənafeələrinə və maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərmək imkanları kimi başa düşülür. Hüquqi dövlətdə insanların azadlığı üçün hüquqi imkanlar verilsə də, əsas fəaliyyət prinsipi qanunla qadağan edilməmişdirsə, icazə vardır amilinə əsaslanır.

Dövlət haqqında ilkin nəzəriyyələr hələ qədim Yunanıstanda qanunun aliliyinə əsaslanmışdır. Qədim filosoflar Sokrat, Platon, Aristotel, Polibi bu nəzəriyyələri inkişaf etdirərək söyləyirdilər ki, qanunun aliliyi olmadığı yerdə hər hansı dövlət quruluşu ola bilməz. Orta əsrlərdə filosof alimlərdən H.Makiavelli və Jan Voden dövlətin başlıca mahiyyətini vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi vəzifəsini həyata keçirməsi ilə önə çəkirdilər.

XVII – XVIII əsrlərdə bu ideyalar İngiltərədə T.Qobbs, C.Lokk, Fransada P.Qolbaq, Ş.Monteske, alman filosoflarından E.Kant, H.Hegelin fəlsəfi əsərlərində dövlətin vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qorunmasına üstünlük verməsi prinsipi daha da inkişaf etdirildi.

Azərbaycan Respublikasının 12 noybar 1995-ci il tarixli Konstitusiyasında II bölmə, III fəsil “əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları”na aiddir. Konstitusiyanın I bölmə, II fəslin 13-cü maddəsində “mülkiyyət”lə bağlı münasibətlər təsbit edilməklə yanaşı, III fəslin, 29-cu maddəsində mülkiyyət hüququ barədə əsas dövləti prinsiplər yer almışdır.

Mülkiyyət münasibətləri “əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” tərkibində xüsusi İnstitut kimi maddi istehsalda və iqtisadi bazisdə mühüm təsiredici və bəzən də aparıcı rola malikdir.

Mülkiyyət hüququ institutu təbii insan hüquqlarına da aid edilir. Mülkiyyət hüquq institutu sosial və iqtisadi amillərin təsiri ilə daimi yeniləşir və inkişaf edir. Mülkiyyət hüququnun sosial mahiyyətini göstərən bir neçə modeli ayırmaq olar.

Avropa Kontinentində beynəlxalq hüququn köməyi ilə mülkiyyət hüququnun tənzimlənməsi sahəsində mülki hüquq sistemlərinin əldə edilmiş nəticələri əsasında vahid, mükəmməl hüquqi mexanizmlərin formalaşmasına ciddi zərurət vardır. Mülkiyyət hüququnun hamı üçün şəffaf və sadələşdirilmiş universal rejiminin yaradılması beynəlxalq xüsusi hüququn köməyi ilə həyata keçirilir.

Elmi təhlilini etdiyimiz mövzunun obyektivi olan insan hüquq və azadlıqlarının nüvəsini təşkil edən mülkiyyət hüququnun Avropa standartları mülkiyyət subyektlərinin bərabərliyi, mülkiyyətçilərin geniş səlahiyyətlərə malik olması, iqtisadi dəyər və kəmiyyət əlamətləri daşıyan maddi və yaxud qeyri-maddi obyektlərə, mülkiyyətə aid edilməsi, mülkiyyət hüququnun təminatı ilə bağlı dövlətin üzərinə əlavə vəzifələr qoyulması xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Mülkiyyət münasibətlərinin formalaşmış Avropa standartları subyektiv mülkiyyət hüquqlarının elementlərinin vahid məzmununun müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşmır. Həmin standartlar bütövlükdə mülkiyyət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə, təməl prinsiplərə də aid olur.

Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi, hüquqi müdafiə üsullarından istifadə edilərək səmərəli hüquqi müdafiənin reallaşması hüququn aliliyi prinsipinə əsaslanmalıdır.

Hüquqi tənzimlənmənin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi (hüququn tətbiqi və şərhini göstərsək) - məhkəmə nəzarəti prinsipi əsasında olmalıdır.

Mülkiyyət hüquqlarının sahəsində Avropa və Azərbaycan standartlarının müqayisəli təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirir:

- Avropa Kontinentində beynəlxalq qanunvericilikdə mülkiyyətlə bağlı anlayışlar Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət hüququ anlayışı ilə bütövlükdə üst-üstə düşür, bununla yanaşı tədqiqat prinsiplial əhəmiyyət daşıyan fərqli cəhətlərin olduğunu müəyyən edir;

- Bu fərqlilik mülkiyyət hüququnun əsasına qoyulan fərdi nəzəri yanaşmalardan yaranır;

- Elmi araşdırmalarda belə mülahizə irəli sürülür ki, Avropa ölkələrinin mülkiyyət münasibətlərinə aid beynəlxalq hüquq standartlarından fərqli olaraq, Azərbaycanda mülkiyyət hüququnun nüvəsində mahiyyətə əşya-hüququ konsepsiyası dayanır;

- Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyində mülkiyyət münasibətlərinə əşya hüququnun tərkib hissəsi kimi yanaşma mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq hüquqda müəyyən edilən standartlarla uzlaşdırılır;

- Hüquqi dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsinin başlanğıc mərhələsində, mülkiyyət növlərinin müdafiəsində, mənafeletin tarazlığında bərabərsizliyin və uyğunsuluqların yaranmasını obyektiv səbəblər nəticəsində baş verməsini mümkün hallardan sayırıq;

- Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradan, azad sahibkarlığın inkişafına təminat verilən, eləcə də, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verməyən mülki qanunvericilik bazası yaratmışdır. İqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanmaqla, xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edən, bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın yeni idarəçiliyinə keçirilməsi dərin iqtisadi-hüquqi islahatlar nəticəsində mümkün olması amili mütəmadi olaraq mülkiyyət hüquq münasibətlərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında mülki qanunvericiliyin qarşısında duran vəzifələr içərisində yeni mühüm istiqamət keçmiş sovet dövründən fərqli olaraq, mülki dövriyyənin iştirakçılarının azadlığını və bərabərliyini təmin etməklə sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək, sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaratmaq kimi əsas prioritetlər müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda əmlak münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin mülkiyyət hüququ sahəsində beynəlxalq standartlarla uzlaşması üçün aşağıdakıları məqsədəuyğun hesab edirik:

- mülkiyyət hüququnun əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının tərkibi olaraq dövlət tərəfindən tam təminatlı hüquqa çevrilməsi;
- mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsində məhkəmə nəzarət mexanizmindən aktiv istifadə edilməsi;
- insan hüquqları sahəsində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəmələrinin məhkəmə qərarlarının birbaşa tətbiq edilməsi təcrübəsinin yüksəldilməsi;
- mülkiyyət növlərinin müdafiəsi sahəsində qanunvericilikdə bərabər hüquqi müdafiə tarazlığının təmin edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında mülkiyyət hüququnun təminatlarının pozulmazlığına nail olunması.

Bu mənada Avropa hüquq standartlarında məhkəmə nəzarəti hüquqi nizamlanmanın zəruri elementlərindən olmaqla, hüququn həyata keçirilməsində mühüm təminatdır. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyanın 60-cı maddəsində hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir.

Demokratik hüquqi dövlətlərdə əsas vəzifələrdən biri müstəqil və tərəfsiz məhkəmə nəzarəti təşkil etmək məqsədi ilə məhkəmə islahatlarının aparılmasıdır.

Azərbaycanda hüquq ictimaiyyəti ədliyyə və məhkəmə nəzarəti sahəsində Avropa standartlarına uyğun, ondan da üstün olan zəruri qanunvericilik bazası olması mövqeyindədir. Bu cür yanaşma bütün məsələlərin həllini tapması və problemlərin olmaması anlayışına gətirmir.

Məhkəmə təminatı nəzarətinin səviyyəsi mükəmməl qanunvericiliyin olması ilə bərabər, cəmiyyətin hüquqi maariflənməsi, peşəkar hakimlər korpusunun formalaşması, məhkəmələrin müstəqilliyi və yolu ilə qanunlara tabe olmasından asılıdır.

Məhkəmə hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsində xüsusi yer tutsa da, məhkəmələrdə mübahisələrin qanunla müəyyən edilmiş normalar əsasında həlli vacibdir.

Məhkəmə müdafiə hüququ insanın müstəqil hüququ deyil, subyektiv hüquqların məcmu hüququ kimi izah edilir. Uzun müddət məhkəmə preşidenti hüququn mənbəyi hesab edilməmişdir.

Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində yeni sosial münasibətlər yaranır, tənzimlənəli münasibətlərin əhatəsi və mülki qanunvericiliyin də inkişafına zərurət artır.

Müasir dövrdə internet sahəsində istifadə edilən əqli mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsindən, əmtəə nişanı sahiblərinin hüquqlarının müdafiəsindən bu hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının olmaması ilə imtina edilir.

Beləliklə:

- Belə vəzifələr beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə də baş verir. Beynəlxalq məhkəmə qərarlarının, məhkəmə tapşırıqlarının tanınması və icrası sahəsində tənzimlənməsi ilə bağlı problemlər mövcuddur. Mülkiyyət münasibətləri sferasında hüquqi tənzimlənmənin həyata keçirilməsinin məhkəmə təminatı müdafiəsində beynəlxalq məhkəmə hüquq təcrübəsini dövlətin milli maraq-

ları nəzərə alınmaqla, qanunvericilikdə möhkəmləndirilməsini prioritet sahələrdən hesab edirik.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı 2012.
2. Маклаков В.В. Конституции зарубежных государств. М.: Волтерс Клувер, 2009. – 624 с.
3. Экономическая Безопасность Российской Федерации, для вузов / под ред. С.В. Степашина. СПб.: «Лань» 2001. – 608 с.
4. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации, Учебник, 7-е изд. М, «Норма», 2011, 768 с.
5. Проблемы теории государства и права. под ред. С.С.Алексеев, М.: Юрид. лит., 1987. – 448 с.
6. Вестник Московского Государственного Университета, научный журнал, изд. МГУ, 1999. – 147 с.
7. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin seçilmiş qərarları. Bakı 2006 – 344 səh.

İnzibati ərazi vahidinin sosial – iqtisadi inkişafında yerli özünüidarəetmənin rolu və səlahiyyətləri

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanı olan bələdiyyələr inzibati ərazi vahidində yaşayan və məskunlaşmış əhalinin bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, istifadə, sərəncam vermək, yerli əhəmiyyətli məsələlərin müstəqil həlli vəzifələrini təmin edir (1, 2).

Göstərilən təminat tarixi, mənəvi və digər yerli ənənələr nəzərə alınmaqla kənd, qəsəbə, rayon, şəhər sakinlərinin yerli özünüidarəetmə orqanlarında seçkilərdə iştirak etmək, öz səlahiyyətli nümayəndələrini seçmək, referendumların keçirilməsi yolu ilə iradələrini birbaşa ifadə etməklə həyata keçirilir (3).

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkilati quruluşu Azərbaycan Respublikasında “Bələdiyyələrin statusu haqqında” (02 iyul 1999) Qanunla müəyyən edilir (5).

Yerli özünüidarəetmə orqanları təşkil olunduğu və fəaliyyət göstərdiyi ərazilərin sərhədlərinin dəyərləndirilməsində həmin ərazilərin əhalisinin rəyi və mövqeyi öyrənilməklə yol verilməsi qanunda müəyyən edilir.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarını bələdiyyə əmlakını müstəqil idarə edir, yerli büdcəni formalaşdırır, təsdiq və icra edir. Qanunvericilikdə səlahiyyətinə aid edilmiş digər yerli əhəmiyyətli məsələləri həll edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında yerli özünüidarəetməyə hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilir. Dövlət hakiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri qərarlar nəticəsində, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə zərər dəydiy hallarda, onların məruz qaldıqları zərərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsi və yaxud kompensasiya edilməsi nəzərdə tutulur.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının strukturunu bələdiyyə qurumunun səlahiyyətli seçkili nümayəndəsi bələdiyyə qurumunun başçısı, bələdiyyənin icra orqanları sayılan – icra aparatı, bələdiyyənin nizamnaməsi ilə yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində səlahiyyətli olan vəzifəli şəxslər təşkil edir.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkili qaydası, tabelik qaydaları, vəzifəli şəxslərin səlahiyyətləri, yerli özünüidarəetmə orqanlarının nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Yerli özünüidarəetmə orqanları dövlət hakimiyyət orqanları sisteminə daxil deyildir. Yerli özünüidarəetmə qurumlarının ərazi üzrə fəaliyyət həddləri və adları müvafiq qanunla müəyyən olunur.

Ərazilərin bölünməsi, birləşdirilməsi, yenidən təşkili ilə yerli bələdiyyə qurumlarının formalaşdırılmasında inzibati ərazi vahidlərində məs-

kunlaşan əhalinin rəyinin və iştirakının nəzərə alınması qanunvericilikdə göstərilir.

Bələdiyyə idarəetmənin strukturunun yaradılması və yenidən təşkili ilə əlaqədar əhali arasında sorğuların verilməsi, mühüm əhəmiyyətli məsələlərinin həlli üçün əhalinin tələblərinin və təkliflərinin nəzərə alınmasının mütləqliyi mühüm vacib amillərdən sayılır.

“Yerli rəy sorğusu haqqında” (30 noyabr 1999) Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunvericiliyi ilə Bələdiyyələrin səlahiyyətinə aid edilmiş yerli əhəmiyyətli məsələlərin rəy sorğusuna çıxarılması təsbit edilir (4).

Həmin qanunda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunvericilik ilə Bələdiyyələrin səlahiyyətinə aid edilməmiş məsələlər, bələdiyyənin rayon və şəhər inzibati ərazi tərkibindən çıxmaq, muxtariyyət elan etmək, bələdiyyələrin dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş sərhədlərini dəyişdirmək, insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını məhdudlaşdırmaq, tarixi, mədəni abidələrə və qoruqlara ziyan vurmaq məqsədi güdən məsələlərinin rəy sorğusuna çıxarılmasına məhdudiyyət qoyulmuşdur.

Bu mənada “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda (02 iyul 1999) “Yerli özünüidarətmə orqanları yerli əhəmiyyətli məsələlərin müstəqil və sərbəst həll etmək hüququnu həyata keçirmək və yerli əhalinin mənafeyi naminə dövlətin işlərinin bir hissəsini yerlinə yetirmək” imkanından çıxış edir.

Belə ki, həmin hüquqlardan yaranan vəzifələri yerinə yetirmək məqsədi ilə Bələdiyyələr onların qarşısında məsuliyyət daşıyan daimi fəaliyyət göstərən icra strukturları yaradırlar (6,7).

İdarəçiliyin təşkili və səmərəli fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün bələdiyyə qurumunun səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlərdən bələdiyyənin nizamnaməsinin qəbulu, ona əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, yerli büdcənin təsdiqi və icrası, yerli vergilərin və yığımların müəyyən edilməsi, yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının və planlarının qəbulu və təsdiqi, bələdiyyə əmlakının idarə edilməsi və onun üzərində sərəncam verilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi kimi səlahiyyətlər bələdiyyənin ali orqanı olan ümumi yığıncağın səlahiyyətinə aid edilmişdir.

Bələdiyyənin icra orqanı icra aparatı sayılır və bələdiyyənin başçısı qanunvericiliyə əsasən, ümumilikdə bələdiyyəyə və icra aparatına rəhbərlik edir. Bələdiyyənin sədri eyni zamanda başqa dövlət qulluğunda işləməməlidir.

Bələdiyyə sədri hər hansı etibarnamə olmadan bələdiyyəni digər yerli özünüidarəetmə orqanları, dövlət hakimiyyət orqanları, vətəndaşlar və hüquqi şəxslər qarşısında təmsil edir. Bələdiyyənin sədri ümumi yığıncağının qəbul etdiyi qərarları imza edir və onların əhaliyə çatdırılmasını təşkil edir.

Yerli özünüidarəetmə sisteminin fəaliyyətinin vacib hissəsini sosial – iqtisadi siyasət təşkil edir. Hamımıza bəllidir ki, yerli sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmaq üçün müvafiq proqramlar və həmin proqramların reallaşmasının maliyyə təminatı müəyyən edilməlidir.

Bələdiyyələrin sosial-iqtisadi siyasətində əsas hədəf əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və bütövlükdə cəmiyyətin daimi inkişafını təmin etməkdir. “Yerli özünüidarəetmə haqqında” Avropa Xartiyasında yerli özünüidarəetmə orqanlarına maliyyə vəsaitlərinin ayrılması məcburi şərt sayılır (8).

Həmin beynəlxalq sənəddə başqa bir hakimiyyət orqanının səlahiyyətinə aid edilməmiş hər hansı yerli məsələnin həllində yerli özünüidarə orqanlarının qanunla müəyyən edilmiş hüdudlarda tam sərbəstliyə malik olması müəyyən edilir (7, 9, 10, 11, 12, 13).

Yerli özünüidarəetmənin iqtisadiyyatının əsaslarını bələdiyyə mülkiyyəti, maliyyə vəsaiti, dövlət tərəfindən verilmiş əmlak, inzibati ərazi vahidində yaşayan və məskunlaşan əhalinin yerli əhəmiyyətli tələbatının ödənilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş qaydada yerli özünüidarəetmə orqanlarının əldə etdiyi əmlak təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 146-cı maddəsində müəyyən edilir ki, bələdiyyələr öz səlahiyyətlərini həyata keçirməkdə müstəqildir, bələdiyyələrin məhkəmə tərəfindən müdafiəsinə, dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan əlavə xərclərinin ödənilməsinə təminat verilir.

Ali qanunvericilik aktının 13-cü maddəsində mülkiyyətin dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə olması müəyyən edilir (1).

Bələdiyyə mülkiyyət hüququnun yaranması, həyata keçirilməsi və bu hüququn xitamının xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Yerli özünüidarəetmə orqanları bələdiyyə adından müstəqil çıxış edərək bələdiyyə əmlakına sahiblik, istifadə və onun üzərində sərəncam hüquqlarını həyata keçirir.

Yerli özünüidarəetmənin maliyyə əsasları yerli özünüidarəetmənin

iqtisadi əsaslarının tərkib hissəsi hesab olunur. Dövlətin vahid maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi və yerli özünüidarəetmə orqanlarının dövlətin vahid idarəçilik sistemində qeyri-dövlət qurumu statusunda olmaqla, yəni dövlət idarəetməsinə daxil olmayan müstəqil qurum olmasına baxmayaraq, ona məxsus maliyyə fəaliyyəti dövlətin büdcə vergi institutu sistemi ilə sıx bağlıdır. Büdcənin düzgün tərtibinin hər bir bələdiyyə qurumu üçün iqtisadi səmərəlilik və yerli məsələlərin həllində üzərinə qanunla qoyulmuş təsərrüfat fəaliyyətinin fəal həyata keçirilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Belə ki, mövzumuzda istinad etdiyimiz sosial-iqtisadi sahədə yerli özünüidarəetmə orqanlarının uğurlu fəaliyyətinin yerli büdcə əsasında balanslaşdırılmış idarəetmənin qurulması ilə sıx əlaqəsi vardır.

Belə ki, qanunvericilikdə, o cümlədən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində bələdiyyələrə, yerli özünüidarəetmə orqanlarına aid əlavə xərclərin ödənilməsinə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 146-cı maddəsinin 5-ci bəndində birmənalı təminat verilir.

Eyni zamanda bələdiyyənin illik büdcəsi formalaşdırıldıqda və təsdiq edildikdə, bələdiyyənin icra aparatının aidiyyəti orqanlarının və struktur bölmələrinin vəzifələrindən biri də sosial-iqtisadi inkişafa dair proqnozlaşmanın düzgünlüyünün müəyyən edilməsidir. Yerli büdcənin icrasına nəzarəti bələdiyyənin ali orqanı olan ümumi yığıncaq həyata keçirir.

Büdcənin icrasının vəziyyəti ilə bağlı və büdcə vəsaitlərinin təyinatı üzrə istifadəsini bələdiyyənin sədrinə tabe olan icra aparatı və onun maliyyə - mühasibatlıq bölmələri təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmənin – bələdiyyələrin maliyyəsinin formalaşması prinsipləri, yerli büdcə proseslərinin əsasları, bu sahələrdə bələdiyyələrin səlahiyyətləri “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” (07dekabr 1999) və “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” (27 dekabr 2001) Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə tənzimlənir.

Eyni zamanda qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrə verdikləri səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaitindən istifadəyə həmin orqanlar nəzarət edirlər.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşdığı və fəaliyyət göstərdiyi inzibati ərazi vahidinin sosial-iqtisadi inkişafının artımı bələdiyyənin vəsaitlərinin, o cümlədən yerli büdcənin bələdiyyə orqanlarının icra prosesində düzgün tarazlaşdırılması prosesinin təminindən asılıdır.

Qanunvericilikdə yerli büdcə layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlamaqla, bələdiyyənin sədri, daimi və başqa komissiyaları, bələdiyyə qulluqçuları və dəvət olunmuş mütəxəssislərin həmin proqnozlaşdırma əsasında hazırlanmış büdcə layihəsinin bələdiyyə iclasına təqdim edilməsi prosesini əhatə edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və onun əsasında qəbul olunmuş yerli özünüidarətmə orqanlarının – bələdiyyələrin fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən edən qanunvericilik sisteminin mərkəzində Azərbaycan dövlətində demokratik idarətmə yolunun seçilməsi, daxili məsələlərin yalnız hüquqla həll edilməsi, xalqın öz idarətmə formasını müəyyən etmək hüquqları əsas yer tutur.

Həmin qeyd etdiyimiz hüquqların həyata keçirilməsinin formalarına diqqət etsək bunlar yerli idarətmə səviyyəsində əhalinin yerli özünüidarətməni birbaşa həyata keçirilməsi və yaxud yerli özünüidarətmənin həyata keçirilməsində nümayəndələri ilə iştirak etməklə reallaşdırmaq formaları müşahidə edilir.

Bütün sadalanan formalar bələdiyyə hüquq institutunun formalaşmasında zəruri element olmaqla, yerli özünüidarətmənin sosial əsaslarını müəyyən edir.

Yerli özünüidarətmə sistemində vasitəsiz demokratiyanın formaları sakinlərlə yerli özünüidarətmə qurumu arasında, yerli özünüidarətmə orqanları və yerli özünüidarətmənin vəzifəli şəxsləri arasında, yerli özünüidarətmə orqanları ilə dövlət hakimiyyət orqanları arasında münasibətlərlə bağlı yerli referendumlar, sorğular keçirilməsi, yığıncaqlar, konfranslar, kütləvi şəkildə dinləmələr, hesabat xarakterli görüşlər təşkil edir. Yerli özünüidarətmənin həyata keçirilməsi əhalinin təkliflər, kollektiv müraciətlər, ideyalar verməsilə yerinə yetirilir.

Hüquqi baxımdan “Yerli referendumda” sorğu əsasında qəbul olunmuş qərarlar həmin inzibati ərazinin yerli özünüidarətmə qurumu tərəfindən bir qayda olaraq məcburi icra əhəmiyyətli qərar sayılır.

Həmin qərarların hər hansı dövlət hakimiyyəti orqanları, onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən təsdiq edilməsinə zərurət qalmır. Əhalinin yığıncaqlarının, konfranslarının birgə kollektiv təşəbbüsləri və təklifləri, yerli özünüidarətmə orqanları tərəfindən mütləq və məcburi baxılmalı sənədlər kimi, tövsifedici xarakter daşıyır.

Həm referendum forması, həm də ki, təkliflər, təşəbbüslərlə çıxış etmək forması, yerli özünüidarətmənin effektiv inkişafında əhalinin – sakinlərin

rolunun zəruriliyini əlaqələndirən təcrübədə sınınilmış formalaradır.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının sosial–iqtisadi inkişafın artımının dinamikliyini və çevikliyi təmin etmək üçün yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsinin yuxarıda sadalanan formalarının təşkili, qanunvericiliyə uyğun olaraq, məhəllə komitələrinin yığıncaqlarının qəbul etdiyi qərarların qanuniliyi yoxlanılmaqla, icrasının təmini birbaşa demokratiyanın mövcudluğunu şərtləndirir.

Yerli əhəmiyyətli məsələlərin dairəsinin düzgün müəyyən edilməsi, eləcə də, yerli özünüidarəetmə orqanları ilə yerli dövlət hakimiyyət və icra orqanları arasında həll ediləcək məsələlərin çevrəsinin müəyyənləşdirilməsi, müəyyənləşdirilmiş məsələləri həll etmək üçün səlahiyyətlərin düzgün təyin edilməsi, səlahiyyətlər arasında paralelliğin aradan qaldırılması, sosial- iqtisadi inkişafın artımı üçün şəffaf və demokratik mühitin yaradılması baxımından həll ediləməli zəruri və əhəmiyyətli məsələlərdən sayılır.

Aparılan elmi və praktik araşdırmalar göstərir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərin həlli üçün mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsini, əlavə və dəyişikliklər edilməsini zəruri edir.

Elmi məqalədə seçdiyimiz əsas tədqiqat obyektini yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyət göstəriciləri inzibati ərazi vahidində sosial-iqtisadi inkişafın artımı və yüksəldilməsi sahəsində idarəetmənin düzgün təşkili, təkmilləşdirilməsi və sosial-iqtisadi inkişafın balanslaşdırılmasına təsir edən idarəetmə forma və üsullarının rolunun müəyyənləşdirilməsi başlıca məqsəd olmuşdur (5).

Tədqiqat nəticəsində o fikərə gəlinir ki:

- sosial-iqtisadi inkişafın düzgün istiqamətləndirilməsi yerli özünüidarəetmənin bütövlükdə fəaliyyət hədəfi olmaqla yanaşı, bu sahəyə cavabdeh olan yerli özünüidarəetmə orqanlarının idarəetmənin düzgün və peşəkarcasına istiqamətləndirməsindən;

- bu sahədə vəzifələrin yerli özünüidarəetmə orqanları ilə dövlət orqanları arasında düzgün bölüşdürülməsi;

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyata əsassız müdaxilələr etməmək, əksinə yerli səviyyədə inhisarçılığın qanunlara əsaslanaraq qarşısının alınması;

- sağlam rəqabətin inkişafına kömək edəcək bütün təşəbbüslərin müdafiəsi və düzgün büdcə proqnozlaşdırılması;

- maliyyə resuslarından düzgün istifadə edilməsi ilə əhalinin yerli özünüidarəetmənin işinə geniş şəkildə cəlb edilməsini təşkil etmək və yaranan

problemlərin vaxtında düzgün və çevik həll edilməsi fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır.

İstifadə edilmiş mənbələr:

Normativ hüquqi aktlar:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Bakı Qanun 2009. s.7
2. Конституция Российской Федерации. -3-е изд., перераб. – М.: Норма, 2009
3. Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası Bakı, 2001
4. Bələdiyyələr haqqında sənədlər toplusu. Bakı: Qanun, 2007, s. 97; 103
5. “Yerli özünüidarəetmə haqqında”Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, Bakı, 1999
6. Закон Российской Федерации от 25 сентября 1997 г. № 126 – ФЗ «О финансовых основах местного самоуправления в Российской Федерации» // Собрание законодательства Российской Федерации. 1997. № 39.
7. Закон Российской Федерации от 6 октября 2003 г. № 131 – ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» // Российская газета. 2003, 8 октября
8. H.S.Qurbanov, Y.N.Balakişiyeva, S.Q.Nasıyeva. “Azərbaycanın bələdiyyə hüququ” (dərs vəsaiti). Bakı, “Təknur”, 2011, 360 s
9. Колюшин Е.И. “О праве муниципальной собственности” Журнал Российского права. 1997, № 9
- 10.Баглай М.В. “Конституционное право Российской Федерации” Учебник, М.Норма, 2008
- 11.Евдокимов В.Б., Старцев Я.Ю. “Местные органы власти зарубежных стран: правовые аспекты” – М.: Снарк, 2001
- 12.Российская Газета 08.10.2003, № 202
- 13.С.Н. Братановский. Основы местного самоуправления. М: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. 167 с.
- 14.Игнатюк Н.А., Замотаев А.А., Павлушкин А.В. Муниципальное право: Учебник. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2004, 320 с.

Защита права на жизнь человека в контексте солидарности граждан Азербайджанской Республики

Право на жизнь является неотъемлемым (неотчуждаемым) правом, имеющим естественный характер. Имея характер фундамента системы прав человека, право на жизнь закреплено в многочисленных международных договорах и документах, как универсального, так и регионального характера.

В теории права утверждается, что понятие прав человека следует рассматривать как всеобъемлющую категорию, сочетающую в себе наднациональные, общечеловеческие требования и стандарты в области свободы личности. В данном случае, права человека есть не государственно-правовая, конкретно-юридическая категория, а общесоциальное понятие.

Особое место в структуре прав человека занимает механизм защиты прав человека, представляющий собой многоплановый правовой комплекс, который включает в себя как внутригосударственные (нормативные акты и ориентированные на их исполнение государственные органы), так и международные контрольно-надзорные средства (международные договоры и создаваемые на их основе органы, призванные обеспечить реализацию принятых и признанных норм). основополагающей целью любого цивилизованного правового государства, которое непременно стремится обеспечить свободу, безопасное проживание и благополучие своего народа, является соблюдение прав человека, даруемых ему от рождения. Права человека, наряду с его обязанностями, - это неотъемлемая часть всей жизнедеятельности общества, поскольку именно они призваны обеспечивать порядок, стабильность и систематическое качественное изменение человечества в целом.

Социальная сплоченность является одной из базовых доктрин развития современного общества. Нередко путают с солидарностью солидаризм, однако это явления разного порядка. Солидарность – социальное состояние, присущее человечеству на протяжении всей его истории; солидаризм – политическая идеология, философское учение, социальная технология и соответствующая управленческая практика, основанная на идее общего блага, солидарности и согласовании интересов и ценностей. **Солидарность** (франц. solidarite) общность интересов, единомыслие, единомыслие, единомыслие, взаимозависимость, взаимосвязанность,

круговая порука, совместная ответственность (1).

В качестве значения мира к человечества, права человека играют важную роль в защите и поощрении человека, а также основным инструментом для выполнения обязательств государств перед международным сообществом. Но принципы прав человека являются ключевыми элементами в выявлении сущности прав человека. В связи с этим существуют различные мнения между исследователями и учеными. По мнению некоторых авторов, одним из принципов прав человека является принцип солидарности прав человека. Солидарность основывается на взаимном признании прав, на обязанностях и ответственности. Каждый в результате сотрудничества добивается того, чего он не мог бы достичь в одиночку.

В статье 3 Всеобщей декларации прав человека констатируется: «Каждый человек имеет право на жизнь, на свободу и на личную неприкосновенность»). В Пакте о гражданских и политических правах (ст. 6) сказано: «Право на жизнь есть неотъемлемое право каждого человека. Это право охраняется законом. Никто не может быть произвольно лишен жизни» (3). Согласно положениям Второго факультативного Протокола к Пакту о гражданских и политических правах (1989 г.), государства должны принять все необходимые меры, чтобы отменить смертную казнь (4). Жизнь человека должна рассматриваться как самый ценный капитал в обществе. Такой подход в принципе ставит вопрос об отмене смертной казни. Ее сохранение означает посягательство на самое фундаментальное право человека. Характерно, что и некоторые религиозные институты (в основном христианской конфессии) выступают против смертной казни, основываясь на том, что узаконенное неуважение к святости человеческой жизни способствует ожесточению общества и что возможны судебные ошибки. Сдерживающее влияние смертной казни сомнительно, в то же время защита общества может быть достигнута мерами ограничения свободы и перевоспитания, общество только выиграет, если сумеет вернуть человека к нормальной жизни.

В Советском Союзе, в составе которого находилась и Азербайджанская Республика, смертная казнь отменялась трижды: в 1918, 1920 и 1947 годах. Но всегда восстанавливалась. Сейчас смертная казнь отменена в 54 странах. В целом же общественное мнение пока еще не воспринимает идею отмены смертной казни, считает ее самым надежным видом наказания преступника.

В статье 27 Конституции Азербайджанской Республики была закреплена охрана права на жизнь человека. В частях 2-й, 3-й и 4-й этой статьи нашли отражение положения, предусматривающие право на лишение жизни человека. Официально же здесь был определен следующий круг случаев законного допускания лишения жизни людей:

а) убийство вражеских солдат в результате вооруженного нападения на государство;

б) на основании применения вступившего в законную силу приговора суда о смертной казни;

в) в других случаях, предусмотренных законом (5).

Использование слова «солдат» в части 2 статьи 27 Конституции АР исключает убийство других лиц, совершивших вооруженное нападение на Азербайджанскую Республику. Хотя часть 2 статьи 27 Конституции указывает, что смертная казнь может применяться в любое время, 3-я часть указывает о закреплении этого вида наказания только до его полной отмены. Если учесть, что Законом Азербайджанской Республики от 10 февраля 1998 года, наше государство отказалось от применения смертной казни, начиная с этой даты лишение (жизни) права человека на жизнь в связи с исполнением смертной казни, будет считаться незаконным(б).

Все перечисленные обстоятельства в части 4 статьи 27 Конституции оценены в Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики в качестве устранения обстоятельств уголовной ответственности и наказания или обстоятельств устраняющих преступность деяния. Нормы Конституции части 4 статьи 27 о необходимой обороне, крайней необходимости, уличении и задержании преступника, по сравнению с нормами Уголовного Кодекса выражают более узкий смысл. Так, согласно статьям 36, 37 и 38 Уголовного Кодекса АР, не только применением оружия, но и во всех других случаях, указанных в этих статьях, лишение жизни человека не считается преступлением (7).

Поэтому, за исключением случаев, закрепленных статьей 27 Конституции Азербайджанской Республики, лишение жизни человека не считается «законным и приводит к возникновению ответственности.»

Проблема человека и моральных ценностей занимает важное место в западной мысли. Понятно, что знания из западной культуры, в том числе и правовой, нужны Азербайджану для модернизации, для интерпретации того, что в культуре и морали Запада нам нужно для развития

и того, что на наш взгляд не подходит нам, а также нужно для того, чтобы мы осмыслили пути для развития человека и моральных ценностей в стране. Общенациональный лидер Азербайджана Г.Алиев придавал особое значение единству национальных и общечеловеческих ценностей: «Мы должны всегда оценивать с высоким чувством гордости наши исторические корни и объяснить, распространить, пропагандировать всему миру смысл наших исторических корней, гордиться ими. В то же время, соединяя, обогащая собственные национально-духовные ценности с общемировыми ценностями, мы должны создавать общие ценности, духовные ценности азербайджанского народа» (8).

Духовность человека - важнейшая составная часть в воспитании нового И человека. Отсюда предмет особой заботы государства - воспитание всесторонне развитого, сознательного, нравственного и общественно-активного человека. Новый человек - это нравственно-богатый человек, воспитанный в духе синтеза национальных и общечеловеческих морально-нравственных ценностей. Насколько действия человека в социально-правовой сфере являются разновидностью социального поведения вообще, настолько, соответственно, они подчиняются психологическим закономерностям, присущим любым сознательным действиям индивидов. Личность - это духовно свободный человек, свобода которого возможна лишь в рамках действительных политико-правовых систем. Мнение о том, "что человек рождается от природы свободным", является весьма сомнительным, поскольку, такая "свобода" мнимая, недействительная. Свою действительность, "наличное бытие" она приобретает только с помощью права (9,323). Человек появляется на свет как существо биологическое, но покинуть его должен как личность (10, 7).

К сожалению, в законодательстве нашей Республики нет четкого критерия определения момента, с которого начинается жизнь человека и когда наступает общественная опасность в отношении будущего ребенка. На сегодня наше общество охраняет его жизнь только с момента обычных родов женщины и признает преступным, если противоправное деяние осуществляется в момент- начало физиологических родов, либо в процессе отделения ребенка от тела матери. В связи с этим, согласно статье 121 Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики, убийством матерью новорожденного ребенка считается убийство как во время родов, так и в последующий период, совершенное в условиях психотравмирующей ситуации или состоянии психического расстрой-

ства, не исключаящего вменяемости (7).

В соответствии с законом, женщина имеет право на искусственное прерывание беременности. Но каковы пределы прав женщины распоряжаться жизнью ребенка, развивающегося внутри утроба матери, не раскрыты. Если по негативным последствиям не рекомендуется рожать женщине, то никаких споров не возникает. А если нет, то насколько правильно, что законодатель дает женщине полное право распоряжаться жизнью уже оформившегося полноценного человеческого существа?

Как известно, плод не является органом или частью тела своего носителя - материнского организма, поскольку генетически он отличен от матери и даже может иметь другую группу крови. Все это обязывает относиться к нему, как к самостоятельному человеческому существу. Из этого вытекает, что аборт на любом сроке беременности является намеренным прекращением жизни человека как биологического индивидуума - убийством нерожденного младенца. Где золотая середина, позволяющая органически сочетать важнейшие принципы о репродуктивной свободе женщины, ее праве на прерывание беременности и праве на жизнь ею зачатого, но еще не рожденного ребенка?

Так или иначе, право на жизнь - это право *первого поколения*, выражающее идею солидарности (в нашем случае) Азербайджанского общества и государства со слабозащищенными слоями населения, куда мы отнесли в данном исследовании как человека осужденного на смерть по приговору суда, так и нерождённого ребёнка. Уголовно-правовая охрана жизни ребенка, находящегося в утробе матери, право на искусственное прерывание беременности и демографическое состояние страны чрезвычайно тесно взаимосвязаны. Уголовно-правовая политика есть часть государственной политики, от правильного определения которой зависит в конечном результате уровень социально-экономического благополучия всего государства, следует принять комплекс мер, направленных на предотвращение нежелательных беременностей. С момента обращения в медицинские учреждения беременной женщины, дальнейшую судьбу внутриутробного ребенка необходимо взять на особый контроль. Искусственное прерывание беременности должно быть разрешено только заключением медицинской комиссии лишь в трех случаях: беременность представляет собой угрозу жизни или здоровью женщины, или медицинские показатели свидетельствуют о высокой вероятно-

сти серьезного и необратимого дефекта плода, или о неизлечимой болезни, угрожающей его жизни, а также если есть основание считать, что беременность явилась результатом преступных действий.

Права человека начинаются с прав ребенка. Если власть, чтобы защитить жизнь особо опасных преступников, уже почти как двадцать лет объявила мораторий на смертную казнь, то наше будущее потомство тоже вправе рассчитывать на защиту его жизни со стороны государства. В нашем обществе распространяется взгляд на аборт (искусственное прерывание беременности) как на обычную медицинскую процедуру, единственной отрицательной стороной которой может быть вред, нанесенный здоровью женщины. Вопрос о праве нерожденных детей на жизнь при этом, практически остается вне внимания законодателя.

Изучение причинно-следственных связей роста (или же уменьшения) правового нигилизма в обществе с ростом (или уменьшением) нарушений прав человека органами государственной власти приводит к выводу о необходимости вмешиваться в этот процесс и воздействовать на него с целью устранения правового нигилизма, как одной из причин не соблюдения прав человека. В этом случае необходима консолидация всего общества, солидарность всех граждан Азербайджанской Республики, поскольку реформированию подверглись все ключевые институты нашего социума, начиная от семьи и заканчивая государственной системой. Самое же главное, что структурные и институциональные изменения не проходят бесследно, они также влияют как на общество, так и на индивида.

В наше время на первый план выходят весьма сомнительные лозунги, типа - «Выживает сильнейший», «Человек человеку волк». В этом случае важно, чтобы не пропадала социальная солидарность и не возникало социальное отчуждение.

Развитие каталога прав человека во многом определяется вектором нарастания в обществе солидарности. Как справедливо отмечается в литературе, солидарность в широком смысле проявлялась в концепции и содержании прав человека как таковой. Она подразумевалась правами и *первого* (взаимное признание и уважение членами сообщества свободы друг друга), и *второго* (ответственность государства и институтов гражданского общества за обеспечение каждому человеку достойных условий жизни) *поколений*. На значительно более высокий уровень социальную I/ солидарность в сфере прав и свобод поднимают

права **третьего поколения**. Тем самым получил признание тезис о том, что именно солидарность в современном мире становится главной гарантией самореализации и свободы личности.

Список использованной литературы:

1. <http://www.perspektivy.info/pront.php?ID=51931>
2. http://www.un.org/rudocuments/decl_conv/declaratios/declhr.shtml
3. http://www.un.org/rudocuments/decl_conv/declaratios/pactrol.shtml
4. http://www.un.org/rudocuments/decl_conv/declaratios/deathpro.shtml
5. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года. Баку: Ганун, 2014, 60 с.
6. http://files.preslib.az/projects/republic/ru/azr4_4.pdf
7. Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 года. Баку: Ганун, 2012, 234 с.б
8. «Народная Газета», 24 ноября, 1998 (на азербайджанском языке)
9. Гегель Г.В. Философия права. М.: Мысль, 1990, 524с.
10. Мустафаев М.Х. Нищета методологии в современных политико-правовых исследованиях // Ганун, Баку, 2006, № 12, с. 6-16

Azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımlara siyasi-hüquqi baxış

BMT-nin Baş Məclisinin 1946-cı il 11 dekabr tarixli qətnaməsində “Soyqırım”, yaxud “genosid” anlayışı tətbiq olunmağa başlamış, həmin qurumun 1948-ci il 9 dekabr tarixli konvensiyasında isə genosid siyasətinin qarşısının alınması və ona görə də cəza tətbiqi müəyyənləşdirilmişdi. Yada salq ki, ermənilər tərəfindən 1905-1906-cı illər qırğınları planlı şəkildə, azərbaycanlıların milli və dini mənsubiyyətlərinə görə, etnik təmizləmə məqsədilə həyata keçirildiyi üçün soyqırım mahiyyəti daşıyır. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri və o dövrdə “milli qırğınlar” kimi tarixə düşən cinayətlər də soyqırım kimi xarakterizə edilir. 1988-1993-cü illərdə ermənilər yenə də öz havadarlarının köməyi ilə Dağlıq Qarabağda və onun ətraf rayonlarındakı ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirmişlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanında qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Məhz Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin fərmanı ilə 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək, azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər. Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. Demək olar ki, 1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan

həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Çünki minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmiş, ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıdaraq, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər. Azərbaycanlıların soyqırımını Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri Dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummillə matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımını və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakıda dərc olunan “Kaspi” (rus dilində) və “Həyat” (Azərbaycan dilində) qəzetlərində, Tiflisdə rus dilində işıq üzü görən “Tiflisskiy Listok”, “Kavkaz”, “Novoe Obozrenie” qəzetlərinin səhifələrində XX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr öz əksini tapmışdır. “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərində dərc olunan yazıları həmin dövrün salnaməsi adlandırmaq olar. Həmin dövrdə rus dilində çap edilən qəzetlərin bir çoxunun redaksiyası ermənilərə məxsus idi və yaxud onların sifarişini yerinə yetirirdi. Erməni dilində çap olunan qəzetlərin əksəriyyəti milli ədavəti qızıqdırır, erməniləri türklərə qarşı qanlı toqquşmalara təhrik edirdilər. “Mşak” (“Əməkçi”), “Ardzaqank” (“Əks-səda”), “Nor dar” (“Yeni əsr”), “Bakvi dzayn” (“Bakının səsi”), “Kayç” (“Qılgılcım”) qəzetləri, eləcə də “Murç” (“Çəkic”), “Ararat”, “Taraz” jurnalları ermənilərin millətçilik əhval-ruhiyyəsini qızıqdırmağa xidmət edirdilər. Bakıda bir üzü erməni, bir üzü türkcə çap olunan “Qoç dəvət” qəzeti də millətlərarası ədavəti söndürməyə, barışıq əldə olunmasına xidmət edirdi. Həmin dövrdə Rusiyada və

xarici ölkələrdə çap olunan qəzetlərin və teleqraf agentliklərinin müxbirləri Cənubi Qafqaza gəlmiş, hadisə yerindən reportajlar hazırlayaraq dərc etdirmişlər. Onların yazılarında çox zaman xristian təəssübkeşliyi özünü göstərmiş, obyektiv mənzərənin yaradılmasına mane olmuş, hadisələrin mahiyyətinin təhrif olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Diqqətə çatdıraq ki, Sovet hakimiyyəti illərində yazılan əsərlərdə 1905-1906-cı illər qırğınlarının səbəbkarı kimi, birtərəfli olaraq çar Rusiyası hökuməti göstərilmiş, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına silah gücünə, kütləvi qırğınlar və soyqırım törətməklə yiyələnmək sahəsindəki fəaliyyətləri ört-basdır edilmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan mühacirətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yazdıqları əsərlərdə qırğınlar haqqında daha obyektiv məlumat verilmişdir. Belə ki, Cahangir Zeynalov 1924-cü ildə İstanbulda çap edilən kitabında çar hökumətinin müsəlmanların qəflətindən istifadə etdiyini, Peterburqdan 130 xəfiyyə məmuru göndərərək ermənilərlə müsəlmanları bir-birlərinə silah işlətməyə təşviq etməklə, iki milləti biri digərinə qırdırıldığını yazır. C.Zeynalov 1905-1906-cı illər qırğınlarının millətin gözünün açılmasında, dost və düşməni tanımasında, Rusiya siyasətini anlamasında mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir.

Reallıqdır ki, 1918-ci ilin mart-aprelində Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan və Lənkəranda ermənilər 30 mindən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş (son arxiv sənədlərinə görə min), 10 minlərlə insanı öz torpaqlarından qovmuşdur. Təkcə Bakıda 10 minə yaxın azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla öldürülüb, Şamaxıda 58 kənd dağıdılmış 7 min nəfər (1653 qadın, 965 uşaq) məhv edilmişdir. Quba ərazisində 122, Qarabağın dağlıq hissəsində 150, Zəngəzurda 115, İrəvan quberniyasında 211, Qars əyalətində 92 kənd yerlə yeksan olunmuş; əhali üzərində yaş və cinsə məhəl qoymadan qətlə həyata keçirilmişdir. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərinin birində (“Əməkçi” qəzeti, 2 noyabr 1919-cu il) göstərilirdi ki, azərbaycanlıların bu tarixi şəhərində və onun ətrafında qısa zaman ərzində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131 min 970 nəfər isə öldürülmüşdür.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını o zaman Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına

köçürülməsi haqqında” xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular. Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kompaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdıran cəhdləri də güclənirdi. “Yazıq, məzlum erməni xalq”ının surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilir. Belə ki, əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq, kütləvi surətdə qovulurdu. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilirdi. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzlənmə prosesi baş verirdi. Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinst ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır. Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çəşdirilirdi. Ermənilərin Sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən anti-azərbaycan təbliğatına dair Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymətlə münasibət bildirmədi. 1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi.

1988-ci il fevralın 20-də Ermənistanın bilavasitə müdaxiləsi ilə DQMV Xalq Deputatları Sovetinin iclası keçirildi və onun tərkibindəki 140 deputatdan 110-u erməni, digərləri isə azərbaycanlılar idi. Azərbaycanlı deputatlar isə yığıncağa buraxılmadılar. İclasda DQMV-nin Azərbaycan

SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsi haqqında Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetlərinə müraciət edildi. 1988-ci il fevralın 25-də Georgi Şahnazarovun və Aleksandr Yakovlevin müşayiəti ilə Sov. İKP MK-nın baş katibi Mixail Qorbaçov Silva Kaputikyanı və Zoriy Balayanı qəbul etmişdir. Onlar M.Qorbaçova saxta xəritələr və tarixi arayışlar təqdim etmiş, onu DQMV-nin Azərbaycanın tərkibində qalmasının mümkünsüzlüyünə inandırmağa çalışmışlar.

Nəzərə yetirək ki, milli ədavətin ilk qurbanları Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar oldu. 1988-ci ilin yanvarında Qafan və Mehridən ilk qaçqınlar Azərbaycana pənah gətirdi. 1988-ci il fevralın 19-da İrəvanda "Ermənistan türklərdən təmizlənməli!", "Ermənistanda yalnız ermənilər yaşamalıdır" kimi mənfur şüarlarla mitinqlər keçirilirdi. Elə həmin gün Bakıda da antierməni ruhlu kütləvi mitinq təşkil olundu. 1988-1989-cu illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı son etnik təmizləmə həyata keçirildi. Beləliklə, Ermənistandakı 185 Azərbaycan kəndindən 230 min azərbaycanlı qovuldu. Deportasiya zamanı 255 nəfər öldürüldü, 1200 adam yaralandı, 31 min ev, 165 kolxoz və sovxozun əmlakı talan edildi. Bu olaylara Moskva göz yumur, M.Qorbaçov məkrli bəyanatlar verir, Azərbaycanın o zamankı rəhbərləri isə səriştəsiz mövqe nümayiş etdirirdilər.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız çox ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də, Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu. 147 nəfər öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 841 nəfər qanunsuz həbs edilmiş, hərbi qulluqçular tərəfindən 200 ev və mənzil, 80 avtomaşın, külli miqdarda dövlət və şəxsi əmlak məhv edilmişdir.

1988-ci ildən başlamış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tarixində ən müdhiş hadisələrdən biri Xocalıda baş vermiş soyqırım oldu. Bu hadisə XX əsrin ən dəhşətli və qəddar faciələrindən biri hesab edilə bilər. Xocalı faciəsi tarixdə bizə məlum olan Xatın faciəsi ilə eyni səviyyədə durur. Ulu öndər Heydər Əliyev haqlı olaraq qeyd etmişdir: "Xalqımızın qəhrəman,

igid övladları torpaqlarımızın müdafiəsi uğrunda vuruşaraq şəhid oldular. Ancaq bütün bu tarixin içində Xocalı faciəsinin xüsusi yeri var. O da ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən bu, hər bir Xocalı sakininin öz torpağına, millətinə, vətəninə sədaqətliyinin nümunəsidir, ikinci tərəfdən də Ermənistanın millətçi, vəhşi qüvvələri tərəfindən Azərbaycana qarşı edilən soyqırımıdır - vəhşiliyin görünməmiş bir təzahürüdür”.

Xocalı faciəsi iki yüz ilə yaxın bir müddətdə erməni şovinist-millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin davamı və ən qanlı səhifəsidir. Öz miqyasına və dəhşətlərinə görə dünya tarixində analoqu az olan Xocalı soyqırımını törətməkdə erməni şovinstləri və ideoloqları uzağgedən məqsəd güdürdülər.

Məqsəd Dağlıq Qarabağı və digər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, xalqımızın müstəqillik və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə əzmini öldürmək idi. Ancaq mənfur düşmən öz niyyətlərinə çatı bilmədi. Doğrudur, faciə bütün Azərbaycan xalqını sarsıtmış, Xocalı sakinlərinə sağalmaz yaralar, mənəvi zərbələr vurmuşdur. Lakin xocalılar həтта amansız soyqırım günündə də özlərini əsl qəhrəman kimi aparmış, erməni-sovet hərbi birləşmələrinə qarşı qeyri-bərabər döyüşdə igidliklə vuruşmuş, düşmən qarşısında əyilməmiş, xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinə şərəfli səhifələr yazmışlar.

Cinayətkar erməni hərbi birləşmələrinin vəhşiliyi nəticəsində 613 nəfər şəhid, 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 nəfər dinc sakin – qocalar, uşaqlar, qadınlar əsir götürülərək aqlasığmaz erməni zülmünə, təhqirlərə və həqarətlərə məruz qalmışlar. 150 nəfərin (onlar da müxtəlif yollarla məhv edilmişdir. Ümumilikdə 763 nəfər öldürülmüşdür) taleyi hələ də məlum deyildir. Şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 63 nəfəri isə azyaşlı uşaqlar olmuşlar, şikəstlərin 76 nəfəri yetkinlik dövrünə çatmamış oğlan və qızlardır. 8 ailə bütövlükdə məhv edilmiş, 24 uşaq hər iki valideynini, 130 azyaşlı uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdi. Şəhid olanların yalnız 335 nəfəri dəfn olunmuşdur. 200 nəfərin ayaqları soyuqdan qanqrena olmuş, 1000 nəfərdən artıq şəhər sakini müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdılar.

Bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla qətlə yetirilmişdi. Onlar diri-diri yandırılmış, başları kəsilmiş, baş dəriliri soyulmuş, körpə uşaqların gözləri çıxarılmış, süngü ilə hamilə qadınların qarınları yarılmışdı. Meyitlər üzərində dilə gətirilməsi mümkün olmayan təhqiramiz hərəkətlər edilmişdir. Həyatdan məhrum edilmiş azərbaycanlıların yeganə günahı onların azərbaycanlı olmaları idi. “İnsan Hüquqları Ümumi Bəyan-

naməsinin 2-ci maddəsinə əsasən isə hər bir şəxs irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər əqidəsindən, milli və sosial mənşəyindən, əmlak, sosial mövqe və digər vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır. Lakin yuxarıda göstərilənlər insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasının adi halı deyildi. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq plana uyğun surətdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən “etnik təmizləmə”, soyqırım idi. Bəs bu haqda canlı tarix nə deyir? Belə ki, Səriyyə Talibova adlı qadın göstərmişdir ki, erməni döyüşçüsünün qəbri üstündə 4 nəfər mesxet türkünün və 3 azərbaycanlının başını kəsmişlər. Valideynlərinin yanında uşaqlara işgəncə verilmiş və onları öldürmüşlər.

Xocalıdan olan digər qadın Sənubər Ələkbərova Naxçıvanik kəndində qadın, uşaq və qoca meyitlərindən yaranmış tərəni heç vaxt unutmayacağını bildirib. Həmin kənddə ermənilərin qurduğu pusquya düşdükdən sonra onun əri, iki qızı - Sevinc və Hicran öldürülmüş, özü isə yaralanmışdır. Orada 200 nəfər azərbaycanlı girov götürülmüşdür.

Digər bir nümunə isə Cəmil Məmmədov da girov düşmüş azərbaycanlılardan olmuşdur. Onun dırnaqları çıxarılmış, təpiklə sifətinə xəsarət yetirilmiş, nəvəsi ondan alınıb götürülmüş, anası və qızı xəbərsiz itkin düşmüşdür. Uşaqların zorla bir qrupdan alınıb başqa bir qrupa verilməsi də soyqırımını cinayətinin obyektiv cəhətini təşkil edən əlamətlərdəndir.

Xocalı soyqırımını hadisəsindən sonra cinayətin baş verdiyi yerdə olmuş fransız jurnalisti Can Yunet demişdir: “Mən müharibələr haqqında, alman faşistlərinin qəddarlığı haqqında çox eşitmişəm. Ancaq ermənilər 5-6 yaşlı uşaqları, mülki əhalini öldürməklə onları ötüb keçiblər”.

“İzvestiya” qəzetinin müxbiri V.Bulıx göstərmişdir ki, Xocalı hadisələri zamanı gözləri oyulmuş, qulaqları kəsilmiş, sümükləri çıxarılmış, başları kəsilmiş meyitlərin, o cümlədən qadın meyitlərinin şahidi olmuşdur.

Moskva “Memorial” hüquq-mühafizə mərkəzinin Xocalı şəhərinin işğalı zamanı insan hüquqlarının kütləvi pozulması faktları barədə məlumatında göstərilir: “Qaçanlar ermənilərin pusqusuna düşmüş və gülləbaran edilmişlər. Dörd gün ərzində Ağdama 200 meyit gətirilmiş, onlarca meyitdə təhqirə məruz qalma əlamətləri olmuşdur. Dörd meyitin başının dərisinin soyulduğu və bir meyitin başının kəsildiyi qeydə alınmışdır.

Ağdamda 181 meyit (130 kişi və 51 qadın, o cümlədən 13 uşaq) dövlət məhkəmə-tibbi ekspertizasından keçirilmişdir. Ekspertlərin rəyi ilə müəyyən edilmişdir ki, 151 nəfərin ölümünə güllə yaraları, 20 nəfərin - qəlpə yaraları səbəb olmuş, 10 nəfər küt alətlə vurulmaqla öldürülmüşdür.

Soyqırımın hüquqi-fəlsəfi məzmunu BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 (III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya ilə müəyyən olunmuşdur. Konvensiyada göstərilir ki, soyqırım hər hansı milli, etnik, irqi, yaxud dini qrupu tam və ya qismən məhv etmək məqsədilə törədilən aşağıdakı hərəkətlərdən ibarətdir:

- bu cür qrup üzvlərinin öldürülməsi;
- belə qrup üzvlərinə ağır bədən xəsarəti, yaxud əqli pozğunluq yetirilməsi;
- hər hansı bir qrup üçün qəsdən onun tam, yaxud qismən fiziki məhvini nəzərdə tutan həyat şəraiti yaradılması;
- bu cür qrupda doğumun qarşısını almağa yönəldilmiş tədbirlərin görülməsi;
- uşaqların zorla bir insan qrupundan alınıb başqasına verilməsi.

Xocalı soyqırımı nəticəsində dövlətə və fiziki şəxslərə təxminən 140 milyon manat (200 milyon dollar – indiki qiymətlərlə 600 milyon dollar) maddi zərər dəymişdir.

Xocalı soyqırımının beynəlxalq cinayət kimi tövsifi üçün hüquqi-fəlsəfi əsaslar aşağıdakılar hesab olunmalıdır:

1) BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 (III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya (Konvensiya 1951-ci ildə qüvvəyə minmişdir);

2) Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsi (Nizamnamədə birbaşa soyqırım cinayəti göstərilməsə də, həmin cinayəti təşkil edən əməllər insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri kimi nəzərdə tutulmuşdur);

3) Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Nizamnaməsi (mad. 4);

4) Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Nizamnaməsi (mad. 1);

5) Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statusu (mad. 6);

6) Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (mad. 103);

7) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların azad edilməsinə dair qəbul etdiyi dörd qətnaməni Ermənistan bu günə qədər yerinə yetirməyib.

Beləliklə, həm Azərbaycan Respublikası, həm Xocalıda zərər çəkmiş insanlar, həmçinin Xocalıda şəhid olmuş insanların vərəsələri Ermənistanla və 366-cı alayın Xocalıda törətdiyi cinayətə görə Rusiya Federasiyasına qarşı Avropa məhkəməsində iddia qaldıra bilər.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. Принята резолюцией 260 (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года.
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml
2. “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı. Bakı: Qanun, 1998
3. Nazim Mustafa. Mənbələr, azərbaycanlıların 1905-1906-cı illər soyqırımı haqqında. Bakı, “Xalq” qəzeti, 2009, 31 mart
4. http://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanlıların_Soyqırımı_Günü

20 yanvar faciəsinin fəlsəfəsi və ya Xocalı soyqırımına gedən yol

Qonşu erməni terrorizminin kökləri XIX əsrin sonuna gedib çıxır. Təbii ki, ermənilərin türklərə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı təcavüzü, planlı hücumları çox qədimdir. Lakin...erməni məkri, torpaqlarımıza “yiyələnmək” hissi zaman-zaman özünü göstərmişdir. Və...bu 20 yanvar hadisələrində daha açıqlıqla meydana çıxdı. Bəs hadisələrdən əvvəl vəziyyət necə idi....

Belə ki, ilk öncə 1987-ci ilin oktyabrında ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq iddialarının həyata keçirilməsinə mane olan Heydər Əliyev Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyindən kənarlaşdırılmasından dərhal sonra ermənilər Mixail Qorbaçovun xeyir-duası ilə Qarabağ avantürasına start verdilər.

1988-ci il fevralın 20-də Ermənistanın bilavasitə müdaxiləsi ilə DQMV Xalq Deputatları Sovetinin iclası keçirildi. Sovetin tərkibindəki 140 deputatdan 110-u erməni, digərləri isə azərbaycanlılar idi. Azərbaycanlı deputatlar yığıncığa buraxılmadılar. İclasda DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsi haqqında Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetlərinə müraciət edildi. 1988-ci il fevralın 25-də Georgi Şahnazarovun və Aleksandr Yakovlevin müşayiəti ilə Sov.İKP MK-nın baş katibi Mixail Qorbaçov Silva Kaputikyanı və Zoriy Balayanı qəbul etmişdir. Onlar M.Qorbaçova saxta xəritələr və tarixi arayışlar təqdim etmiş, onu DQMV-nin Azərbaycanın tərkibində qalmasının mümkünsüzlüyünə inandırmağa çalışmışlar.

Milli ədavətin ilk qurbanları Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar oldu. 1988-ci ilin yanvarında Qafan və Mehridən ilk qaçqınlar Azərbaycana pənah gətirdi. 1988-ci il fevralın 19-da İrəvanda "Ermənistan türklərdən təmizlənməli!", "Ermənistanda yalnız ermənilər yaşamalıdır" kimi mənfur şüarlarla mitinqlər keçirilirdi. Elə həmin gün Bakıda da antierməni ruhlu kütləvi mitinq təşkil olundu. 1988-1989-cu illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı son etnik təmizləmə həyata keçirildi. Beləliklə, Ermənistandakı 185 Azərbaycan kəndindən 230 min azərbaycanlı qovuldu. Deportasiya zamanı 255 nəfər öldürüldü, 1200 adam yaralandı, 31 min ev, 165 kolxoz və sovxozun əmlakı talan edildi. Bu olaylara Moskva göz yumur, M.Qorbaçov məkrli bəyanatlar verir, Azərbaycanın o zamankı rəhbərləri isə səriştəsiz mövqe nümayiş etdirirdilər.

Ermənistanın ərazi iddiaları və Dağlıq Qarabağda separatçılıq hərəkatı 1988-ci ildə respublikanın ərazi bütövlüyünün müdafiəsi uğrunda kütləvi xalq hərəkatının yaranmasına gətirib çıxardı. Respublikada milli mənlük şüurunun daha da güclənməsi və demokratik proseslərin inkişafı 1989-cu ilin sentyabrında Azərbaycan Ali Sovetinin "Azərbaycan SSR-in Suverenliyi Haqqında" Konstitusiyaya qanunu qəbul etməsi ilə əlamətdar olmuşdur.

1989-cu ilin sonu, 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət xeyli kəskinləşdi, qarşdurma dərinləşdi, mövcud iqtidarın hadisələrə nəzarəti son dərəcədə zəiflədi. Hakimiyyət böhranı və respublikadakı hadisələrə nəzarətin tam itirilməsi bunda təzahür etdi ki, Dağlıq Qarabağda və Ermənistanla sərhəddə erməni yaraqlılarının qanlı əməllərinin ardınca Cəlilabad və Lənkəran rayonlarında sovet və partiya orqanları devrildi, İranla sərhəddəki istehkamlar dağıdıldı.

Ermənilərin əldə "tezis" etdikləri 1915-ci il "soyqırım" məsələsi ən adi – Qisas hissi idi... Və bu yalan "soyqırım" nağılı da məhz Azərbaycan türklərinə qarşı kinlə bəslənmişdi.

Məhz bu aspektdən də mövzunun tarixinə də Ulu Öndər Heydər Əliyevin fikirləri ilə giriş verək. Ulu Öndər söyləmişdi: "Dünya bilməlidir və o cümlədən Ermənistan tərəfi də bilməlidir ki, biz heç vaxt torpaqlarımızın bir metrini də, bir qarışını da heç kəsə verməyəcəyik" (H.Əliyev Müstəqillik yolu, B, 1997, s. 107).

Bəs hərbi müdaxilə nə vaxt başladı...

1990-cı il yanvarın 16-da Bakı şəhərinin girəcəklərində və Bakı qarnizonu hissələrinin ətrafında vətəndaşlar yük və minik avtomaşınlarını yan-yanaya qoyaraq piketlər təşkil etdilər (bilavasitə şəhərdə 60 qoşun hissəsindən 34-nün yolu kəsilmişdir). Piketlərin ətrafında daim şəhər sakinlərinin böyük dəstələri olurdu.

1990-cı il yanvarın 18-də paytaxt Bakıda və Azərbaycanın digər on bir başqa rayonunda keçirilən izdihamlı mitinqlərdə ümumi tətillin başlandığı elan olundu. Bu tətillərdə tələb edilirdi ki, qonşu respublika, yəni Ermənistan öz ərazi iddialarına son qoysun və Bakı ətrafında cəmləşən qoşunlar Dağlıq Qarabağa, Ermənistanla sərhədyanı rayonlara göndərilsin. Xəbərdarlıq edilirdi ki, qadağan saatının qoyulması ağır nəticələr verə bilər. Mitinqçilər keçmiş Azərbaycan KP MK-nın binasını mühasirəyə almışdılar.

1990-cı il yanvarın 19-da keçmiş SSRİ-nin rəhbəri Mixail Qorbaçov SSRİ Konstitusiyasının 119-cu, keçmiş Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 71-ci maddələrini kobud şəkildə pozaraq, yanvarın 20-dən Bakıda fəvqəladə

vəziyyət elan edilməsi haqqında fərman imzalamışdı.

1990-cı il yanvarın 19-u saat 19:27 dəqiqədə SSRİ DTK-nın "Alfa" qrupu və respublika DTK-sının rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilən əməliyyat nəticəsində respublika televiziyaşının enerji bloku partladılmışdı ki, Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi və qoşunun şəhərə girməsi barədə əhaliyə rəsmi məlumat çatdırılmasın. Halbuki, həmin vaxt 26 yerdə piketlər, barrikadalar qurulmuş, şəhərdəki 60 qoşun hissəsindən 34-nün, o cümlədən Salyan kazarmasının giriş-çığış yolu kəsilmişdi. Xalq Cəbhəsinin bəzi liderləri əhaliyə dağılmağı, bəziləri isə müqavimət göstərməyi məsləhət görürdü.

SSRİ Müdafiə Nazirliyinin, DİN və DTK-nın hazırlayıb həyata keçirdiyi "Udar" adlı əməliyyatda əsas rolu xüsusi təyinatlı "ALFA" və SSRİ DTK-nın "A" təxribat qrupları oynayırdı. Yanvar hadisələri zamanı Bakıya yeridilən hərbi qruplaşmanın tərkibinə 76, 104, 106-cı qvardiya hava-desant diviziyalarının üç polku, 295-ci motoatıcı diviziya, xüsusi təyinatlı 22-ci briqada, Qara dəniz donanması dəniz piyadalarının 882-ci batalyonu, DTK-nın 7-ci idarəsinin xüsusi təyinatlı "Alfa" qrupu və s. hərbi hissələr daxil idi.

Yanvarın 19-da gecə qoşun fəvqəladə vəziyyət elan edilməsindən xəbərsiz olan şəhərə daxil oldu və əhaliyə divan tutdu. Mixail Qorbaçovun fərmanı qüvvəyə minənədək (20 yanvar, saat 00:00) artıq 9 nəfər öldürülmüşdü.

Tanklar və BTR-lər Bakı küçələrində qarşılıqlarına çıxan hər şeyi əzir, hərbiçilər hər yanı amansız atəşə tuturdular. İnsanlar nəinki küçələrdə, hətta avtobusda gedərkən, öz mənzillərində oturduqları yerdə güllələrə tuş gəlirdilər. Yaralıları aparmağa gələn "təcili yardım" maşınlarını və tibb işçilərini də atəşə tuturdular.

Bakıda fəvqəladə vəziyyətin elan olunması haqqında məlumat isə əhaliyə yalnız yanvarın 20-də səhər saat 7-də respublika radiosu ilə çatdırıldı. Halbuki, SSRİ adlı dövlətin rəhbəri Mixail Qorbaçovun 15 müttəfiq respublikadan biri olan Azərbaycana ezam etdiyi yüksək vəzifəli emissarlar həyasızcasına bəyan edirdilər ki, Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olunmayacaqdır.

Beləliklə, qoşunların qanunsuz yeridilməsi nəticəsində:

- Bakıda və respublikanın rayonlarında 147 nəfər öldürülmüş,
- 744 nəfər yaralanmış,
- 841 nəfər qanunsuz həbs olunmuş, onlardan 112 nəfəri SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərinə aparılaraq həbsxanalarda saxlanılmışdı. Hərbi qulluqçu-

lar tərəfindən 200 ev və mənzil, 80 avtomaşın, o cümlədən təcili yardım maşınları dağıdılmış, yandırıcı güllələrin törətdiyi yanğınlar nəticəsində külli miqdarda dövlət əmlakı və şəxsi əmlak məhv edilmişdir.

Öldürülənlər arasında beş millətin nümayəndələri, 20-dən çox qadın, uşaq var idi.

Beləliklə də Bakıda Salyan kazarmasında 20 yanvar gecəsində döyüşlər başlayır. Orada azərbaycanlı zabitlər, əsgərlər, gürcü, osetin, çeçen, inquş və başqa millətlərin nümayəndələri ilə birləşib orduya qarşı vuruşurlar. 20 yanvar faciəsindən sonrakı günlərdə Dəfn mərasimi və daha sonra 23 yanvarda Azadlıq meydanında böyük mitinq olmuşdu. Mitinqdə Salyan kazarmasında Sovet ordusuna qarşı vuruşanların sayı barədə məlumat verilmişdi: 274 azərbaycanlı, 64 gürcü, 52 çeçen, 27 ləzgi, 30 özbək, 5 rus. Həmin gecə Bakı radiosu ilə Bakının komendantı general Dubinyak çıxış edib bildirdi ki, 83 nəfər həlak olub və onlardan 14-ü əsgərdir. Lakin məsələdə 300-dən çox meyit gətirilibdir.

"Qara Yanvar" faciəsinin indiyədək özündə saxladığı sirlər çoxdur. 100 cildlik istintaq materialının 69 cildi Bakıdan Moskvaya, keçmiş SSRİ Prokurorluğuna aparılıb və bir daha geri qaytarılmayıb.

Buradaca bir önəmli məsələyə diqqət yönəldək. Belə ki, 20 yanvar faciəsinə də ilk etirazı Heydər Əliyev bildirmişdi. Belə ağır, çətin günlərdə dünyanın susduğu bir zamanda bu sükutu da ilk pozan Ulu öndər Heydər Əliyevin haqq, ədalət tələb edən möhtəşəm və cəsarətli səsi oldu. Heydər Əliyev hadisənin səhəri günü Moskvada Azərbaycanın daimi nümayəndəliyinə gəlib. Qeyd edək ki, həmin ərəfədə prezident İlham Əliyev də onunla bir yerdə mətbuat konfransında iştirak etmişdi. Ulu öndər bu mətbuat konfransında həm Azərbaycan xalqına başsağlığı vermiş, həm də bütün dünyaya bu faciə haqqında bəyanat vermişdi. Elə həmin gündə Həyər Əliyev Azərbaycan xalqına başsağlığı teleqramı göndərdi. Ulu öndər Azərbaycanda ikinci dəfə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gəldikdən sonra 1994-cü il 5 yanvarda 20 yanvar faciəsinin 4-cü ildönümünün keçirilməsi ilə bağlı verdiyi fərmanda Milli Məclisə faciəyə tam siyasi-hüquqi qiymət verilməsi tövsiyə olundu. 1994-cü il martın 29-da Milli Məclis tərəfindən "1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr haqqında" xüsusi qərar qəbul edildi. Qərarla hadisənin səbəbi, kökləri, onu törədənlər və digər məsələlər qeyd olundu. Beləliklə, Ulu öndər Heydər Əliyevin təkidi və təşəbbüsü ilə xalqa qarşı törədilən qanlı və qəddar aksiyaya dövlət səviyyəsində düzgün və əsl hüquqi-siyasi qiymət verildi (Azərbaycan qəzeti, 15 yanvar, 2015-ci il).

Qara yanvar fəlsəfəsinin mediada əksi:

Keçmiş SSRİ DTK-nın "Alfa" qrupu yanvarın 19-da saat 19:27-də Azərbaycan televiziyasının enerji blokunu partlatdı, respublikada televiziya verilişləri dayandırıldı, mətbuat susduruldu. Azərbaycan dünyadan təcrid edildi. Məhz bu faciəli anlarda uzaqlardan "Azadlıq radiosu"nun, onun aparıcısı Mirzə Xəzərin əzəmətli səsi Mixail Qorbaçovun informasiya blokadasını dağıtdı.

Belə ki, şair və publisist Mələhət Ağacanqızı bu anı öz xatirələrində belə təsvir edir: "Yaxşı yadımdadır, 20 Yanvar gecəsi bütün yaxınlarımız bir otağa yığılmışdı. Böyük otaq adamla dolu olsa da heç kəs danışmırdı. Qadınlar səssiz ağlayırdılar, kişilər baxışları ilə yeri yarmaq istəyirdilər - Yerə girmək üçün! Qardaşım radio dalğalarını həyəcanla ələk-vələk edirdi. Və radiodan Mirzə Xəzərin səsini eşidəndə, mənə elə gəldi ki, hamı nəfəsini uddu, amma hamı dirildi. 20 Yanvar gecəsi - Mirzə Xəzərin səsi - möcüzə idi! Bəlkə "ah, nalədən" boğulan hava - Mirzə Xəzərin səsi ilə hıçqırırdı! Mirzə Xəzər - 20 Yanvarda ölməkdə olan Azərbaycan xalqına Allahın bəxş etdiyi ilahi səsi ilə ümid verdi. Bir gündə bir əsrə bərabər iş gördü. O sə milləti məzardan çıxartdı. Dirilərə şəhid oğulları dəfn etmək üçün güc verdi".

"Azadlıq"ın 20 yanvardakı ilk verilişi həm Azərbaycanda, həm də dünyanın hər yerində azərbaycanlıları və ictimaiyyəti sanki qəflət yuxusundan oyatdı. Faciə xəbərini alan dünya azərbaycanlıları ayağa qalxdı. Etirazlar başladı. "Böyük qardaş" Moskva öz xəlvəti Bakı əməliyyatını sakitliklə sona çatdırma bilmədi.

Sovet sistemi nə qədər qapalı olsa da, xarici ölkələrin informasiya agentlikləri, mətbu orqanları Azərbaycan xalqının başına gətirilən bu dəhşətli faciədən xəbər tutaraq öz münasibətlərini, öz mövqelərini bildirmişdilər. Dünya mətbuatında 20 yanvar faciəsi haqqında yazılan informasiyalar həcmcə kiçik olsa da, mənaca, mahiyyətcə çox dolğun olub, sözlər, fikirlər həqiqəti əks etdirirdi.

Bu dəhşətli hərbi əməliyyatı 70 illik imperiya əsarətindən qurtulmaq üçün ayağa qalxmış Azərbaycan xalqının coşqun mübarizə əzminin imperiyanın qəlbində yaratdığı qorxu xofun nəticəsi kimi də izah etmək olar. Ordunun şəhərə hücumu zamanı günahsız insanların vəhşicəsinə güllələnməsi, tankların adamları öz tırtılları altında əzib keçməsi, qışın soyuq, şaxtalı gecəsində tonqallar ətrafında qızınan dinc azərbaycanlıların üzərinə hücumu keçərək cəsədlərini tanınmaz hala salması bütün dünya ictimaiyyəti

tərəfindən nifrət və qəzəblə qarşılıb pislənməlidir. Misal olaraq o dövrün bəzi KİV-lərinə nəzər yetirək.

Bu sırada The Guardian qəzeti, 22 yanvar 1990-cı ildə yazırdı: Yanvarın 20-də və 21-də təşkil edilən yürüşlər. 22-də keçirilən kütləvi dəfn mərasimi hər cür mitinqləri qadağan edən fəvqəladə vəziyyətə qarşı açıqdan-açığa meydan oxumaqdır. Şəhidlər xiyabanında keçirilən dəfn mərasimi "Moskva" mehmanxanasının yuxarı mərtəbələrində yerləşdirilmiş xüsusi nəzarətçilər və snayperlər tərəfindən diqqətlə izlənirdi. Bütün sərt maneələrə və təhlükəli nəzarətə baxmayaraq, qeyrətli insanlar şəhidlərin xatirəsinə layiq dəfn mərasiminin keçirilməsinə nail oldular.

Digər bir Los Angeles Times qəzeti, 23 yanvar 1990-cı il tarixində yazır: Azərbaycandakı hərbi əməliyyatdan 10 gün sonra Sovet rəhbərliyi arasında ciddi ixtilafın olduğu üzə çıxdı, bu isə Sovet quruluşunun təməl sütunlarının silkələnməsi deməkdir.

Başqa bir The Times qəzeti, 29 yanvar 1990-cı ildə qeyd edir:

Bakının işğalından sonra öz torpağına bütün varlığı ilə bağlı olan hər bir azərbaycanlının qəlbində Moskvaya və Mixail Qorbaçova qarşı dəhşətli bir nifrət hissi yaranmışdı. Vaxtilə rus imperiyasının müstəmləkəsi olan Azərbaycan indi öz suveren və demokratik hüquqlarını bərpa edir. Öz azadlıq və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparır. İndi adi satıcıdan tutmuş hakimiyyət nümayəndələrinədək uşaqı-böyükü hamı dərk edir ki, Moskva öz hüquqlarının bərpası uğrunda ayağa qalxmış milləti susdurmaq üçün Bakıya qoşun yeridib, günahsız qanlar töküüb.

Bu sırada The New York Times qəzeti, 18 fevral 1990-cı ildə öz səhifələrində **"Şit" təşkilatı müstəqil hərbi ekspertlərinin hesabatından belə bir açıqlama verir ki,** "Hərbi qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin sosial müdafiəsi ittifaqının" (Şit) rəyi istintaq komissiyasının materiallarından istifadə edilməklə hazırlanmışdır. Bu rəy 1990-cı ildə SSRİ-nin və respublikanın kütləvi informasiya vasitələri (KİV) tərəfindən yayılmış, o cümlədən xarici dillərdə yayılmışdır.

Hesabatdan məlum olur ki, Bakıya yeridilmiş qoşun kontingenti - bəzi məlumatlara görə onun sayı 60 min nəfərə çatırdı. Onlar "döyüş tapşırığını" yerinə yetirmək üçün möhkəm psixoloji hazırlıq keçmişdilər. "Şit" təşkilatı müstəqil hərbi ekspertlərinin hesabatında oxuyuruq: "Sizi Bakıya rusları müdafiə etmək üçün gətirmişlər, yerli əhali onları vəhşiçəsinə məhv edir; ekstremistlər Salyan kazarmalarının (Bakıda əsas hərbi qarnizonun yerləşdiyi ərazi) ətrafındakı evlərin damlarında snayperlər yerləşdirmişlər, təkcə bu

ərazidə 110 atəş nöqtəsi var; binalar, mənzillər Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin yaraqlıları ilə doludur, onlar sizi güclü avtomat-pulemyot atəşinə tutacaqlar". Faktlarla sübut olunmuşdur ki, Azərbaycana göndərilən ordu hissələrinin tərkibinə Stavropol, Krasnodar və Rostovdan səfərbərliyə alınmış erməni əsgər və zabitlər, sovet hərbi hissələrində xidmət edən ermənilər, hətta, erməni kursantlar da daxil edilmişdi.

Hesabatdakı 3-cü bölmədən (Ordunun hərbi cinayətləri) bir parça:

- Adamların xüsusi qəddarlıqla və yaxın məsafədən güllələnmələri. İçərisində sərnişinlər, o cümlədən uşaqlar olan 39 nömrəli "İkarus" markalı marşrut avtobusu atəşə tutulmuşdur.
- xəstəxanaların, "təcili yardım" məşinlərinin atəşə tutulması. Məsələn: 67-50 АГП, 67-51 АГП, 39-97 АГС dövlət nömrə nişanlı "təcili yardım" məşinləri tanklar ilə atəşə tutulmuşdur. Həkim A.M.Marxevka öldürülmüşdür.
- Süngü-bıçaqla qətl hadisələri. Belə qurbanlardan biri kor və milliyyətcə rus B.V.Yefimiçevdir.
- "Kalaşnikov" avtomatlarında ağırlıq mərkəzi dəyişən 5,45 mm kalibrli güllələrdən istifadə edilmişdir.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz xarici KİV-in 20 yanvar faciəsi ilə bağlı yaydığı informasiyalardan nümunə idi.

Bütün bu hadisələr fonunda bəs Azərbaycan xalqının mövqeyi baş verənlərə necə idi? Yuxarıda qeyd etdik ki, xalqın ağır günlərində, 1990-cı il yanvarın 21-də Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək, təşkil olunmuş yığıncaqda çıxış edərək, xalqla birgə olduğunu bildirdi, 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, onun hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd olduğunu, mərkəzin və o zamankı respublika rəhbərlərinin günahı üzündən yol verilmiş kobud siyasi səhv olduğunu göstərdi. Bu tarixi çıxışın mətni dünyaya, respublikaya geniş yayıldı. Xalqın qəlbində ümid çırağı yandı, başsız, lidersiz olmadıqlarını bildilər, onun yenidən Azərbaycana dönüşünü böyük ümidlə gözlədilər.

1992-ci il yanvarın 18-də Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə "Şəhidlər günü" adı altında Azərbaycan Respublikasının Əmək Qanunları Məcəlləsinə əlavə edilmiş 66-1-ci maddənin adı (Maddə 66-1. Şəhidlər günü) və mətni 1999-cu ildə qüvvəyə minmiş Əmək Məcəlləsində tamamilə dəyişildi və yeni redaksiyada belə verildi:

Maddə 106. Ümumxalq hüzn günü

Nəzərə yetirək ki, hər il yanvarın 20-si – Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olmuş şəhidlərin xatirəsini yad etmə günü – ümumxalq hüzn günüdür. Bu gün iş günü hesab edilmir. 20 yanvar faciəsinin fəlsəfəsi də məhz xalqın düşüncəsi, oyanışı, milli özünüdərkinin bu kimi aspektdə formalaşması ilə tarixiləşdi. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1990-cı il 22 yanvar tarixli fəvqəladə sessiyasında qəbul olunmuş qərarla SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1990-cı il 19 yanvar tarixli fərmanı qanunsuz sayılmış, onun əsasında həyata keçirilən hərbi-siyasi tədbir suveren Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz kimi, Bakı şəhərinin yüzlərlə sakininin həlakına və yaralanmasına səbəb olmuş, hərbi qulluqçuların hərəkətləri isə Azərbaycan xalqına qarşı cinayət kimi qiymətləndirilmişdir. Respublika Ali Sovetinin həmin sessiyasında yanvar faciəsinin təhqiqi üzrə deputat-istintaq komissiyası yaradılmış, komissiyanın tərkibinə Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin nümayəndələri də daxil edilmişdi. M.Abasov komissiyanın sədri, T.Qarayev sədrin müavini təsdiq edilmişdi.

Komissiya deputatların iştirakı ilə geniş sorğular keçirmiş, Əbdürrəhman Vəzirov, Viktor Polyaniçko, Əfrand Daşdəmirov, Həsən Həsənov, Rafiq Zeynalov, Rafiq Əliyev, Elmira Qafarova, Ayaz Mütəllibov, Aydın Məmmədov, Vaqif Hüseynov, N.Kərimov, Əbülfəz Əliyev, Hikmət Hacızadə, Sabit Bağirov, İsa Qəmbərov, Nəcəf Nəcəfov, Tofiq Qasimov, Sabir Rüstəmxanlı, Firudin Səməndərov sorğu-sual edilmişlər.

1990-cı il yanvarın 19-20-də Bakı şəhərinə qoşunların yeridilməsi ilə əlaqədar faciəli hadisələrin təfəsilatının və səbəblərinin təhqiqi üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputat-istintaq komissiyasının yaradılmasına və Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 19 yanvar 1992-ci il tarixli iclasında həmin komissiyanın işinin yekunlarının müzakirə edilməsinə baxmayaraq, 1994-cü ilə qədər bu məsələyə siyasi-hüquqi qiymət verilməmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi yalnız ümummillə lider Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 29 mart 1994-cü il tarixli iclasında 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr müzakirə edilmiş və bu hadisələrə siyasi-hüquqi qiymət verilmişdi.

XX yüzildə Azərbaycan türklərinin tarixində xeyli sevincli, şərəfli günlər olmuşdur. Belə qürur doğuran günlərə, illərə misal olaraq Yaxın və Orta Şərqdə müsəlman və türk dünyasında ilk dəfə xalqı tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcud olduğu (1918-1920), Sovet işğal rejimindən qurtulduğu (1991) və s. illəri göstərmək olar. Tariximizin belə

sevincli günləri təsadüfən olmayıb. Kimsənin də hədiyyəsi deyildi. O, illərlə aparılan əzablı, çətin milli mübarizəsi nəticəsində yaranmışdır. XX yüzildə milli haqları uğrunda mübarizə aparan xalqın sevincli günlərilə bərabər bir çox faciələrlə də üzləşmişdir. Xalqımızın qarşılaşdığı belə faciələrdən biri də 1992-ci ilin fevralında haş vermiş Xocalı qırğınıdır. “Xocalı faciəsi təsadüfi hadisə deyildi. Dəhşətli Xocalı faciəsini törətməklə ermənilərin məqsədi xalqımızı qorxutmaq, mübarizə əzmini qırmaq idi. İşğal siyasəti yürüdənlər tarixi torpaqlarımızın bir qisminin itirilməsi ilə xalqı barışmağa məcbur etmək istəyirdilər. Mənfur düşmən məqsədinə çata bilmədi. Xalqımız öz dövlətinin suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə daha da mətnləşərək, qəhrəmanlıq və dəyanət nümayiş etdirdi”.

XX yüzildə ermənilərin Osmanlı İmperiyasına və Azərbaycan türklərinə məxsus olan torpaqlara qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsi qanlı toqquşmalara səbəb olmuşdur. Bu torpaqların onlara məxsusluğunu iddia edən ermənilər, əslində, “Dənizdən-dənizə Ermənistan” planını həyata keçirmək istəyirdilər. Bu amili nəzərdə tutan Ö.F.Nemanzadə hələ 1905-ci ildə “İrşad” qəzetində yazırdı: “Ermənilər öz planlarını həyata keçirmək üçün bizi İrəvandan, Qarabağdan və Qarsdan qovmağa çalışacaqlar. Biz bilməliyik ki, ermənilər bu yolda hər bir alçaqlığa əl ata bilirlər. Onlar qəsdən müsəlmanları öz üzərlərinə qaldıracaq, onların hücumuna və özlərinin bir qədər artıq itkisinə şərait yaradacaq və beləliklə, bütün Avropanın diqqətini əzabkeş bir xalq olmalarına cəlb edəcəklər. Onlar öz cinayətləri üçün tədricən planlar hazırlayır və onları həyata keçirməyə yollar axtarırlar”.

Ermənilərin bu metodu tarix boyu onların bütün torpaq iddialarında mühüm rol oynamışdır və indi də oynayır.

Məlumdur ki, ermənilər yaşadıkları ölkələrdə daim türklərin onlara qarşı soyqırım apardığı iddiası ilə hay-küy salmış, təbliğat şousu düzənmişlər. Bu iddia tarixi həqiqətdən uzaqdır. Əksinə, ermənilər özləri XX yüzillikdə türk xalqlarına, o sıradan Azərbaycan türklərinə qarşı insanı dəhşətə gətirən qətləmlər törətmişlər. Ancaq biz taleyimizdəki bu kədərli və faciəli günlər haqqında dünya ictimaiyyətinə vaxtında xəbər çatdırmamışıq, bunu özümüzə qürurumuza sığışdırmamışıq. Bu, əslində, məənəviyyatımız, əxlaqımız və aldığımız tərbiyədən irəli gəlmişdir. Xarakterimizdəki bu cəhəti hələ 1919-cu ildə Ə.Topçubaşov Parisdə, Versal sülh konfransına təqdim etdiyi memorandumda çox doğru olaraq belə yol göstərmişdir: "Azərbaycanlıların səciyyəvi xüsusiyyəti bu millətin hədsiz təvazökarlığıdır ki, bu da onların özlərini reklama doğru atıla biləcək hər bir addımının

qarşısını alır. Azərbaycanlılar özlərini gözə soxmağa, başqalarına nisbətən onların payına daha çox düşən dərd və fəlakətləri uca səslə elan etməyə, hamıya çatdırmağa öyrənməmişlər. Bütün bu dərd və fəlakətləri onlar səslərini çıxarmadan, mətbuat vasitəsilə dünyaya car çəkmədən, millətlərə və dövlətlərə ağlayıb-sıtqamadan öz içlərində çəkirlər.

Bu vəziyyət bir neçə cəhətdən qüsur sayılmalıdır. Məhz azərbaycanlıların xarakterindəki bu cəhət onların bir sıra fəlakətlərinin mənbəyinə çevrilmiş, bu xalqa öz milli varlığını bütün dolğunluğu ilə göstərməyə mane olmuşdur. Azərbaycanlılar haqqında Avropanın və Amerikanın bir sıra mətbuat orqanlarında yalan məlumatlar yayılmasına da bu şərait əsas vemişdir".

Qeyd edək ki XX əsrin 80-ci illərinin sonunda milli azadlıq hərəkatının gücləndiyi ərəfədə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində Moskvanın və erməni lobbisinin təhriki ilə ərazimizin bir hissəsinin qoparılması istiqamətində fəaliyyət planı reallaşdı.

Münaqişənin ilkin vaxtlarında Moskva DQMV-nin nə Ermənistanın birləşdirilməsinə, nə də Azərbaycanın tərkibində qalmasına aid qəti bir söz söyləməirdi. Buna o dövrdə Sov. İKP MK-nın Dağlıq Qarabağ haqqındakı qərarlarında, Sov. İKP MK-nın baş Katibi M.Qorbaçovun 1988-ci il 26 fevral çıxışında da görürük. İlkin baxışda belə təəssürat yaranır ki, Baş Katibin SSRİ-nin milli ərazi quruculuğu prinsipləri haqqında kifayət qədər aydın mövqeyi, məlumat yoxdur. Ancaq hadisələrin sonrakı gedişi və təhlili göstərir ki, M.Qorbaçov düşünülmüş, dəqiq plan əsasında fəaliyyət göstərmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edir ki, əslində beynəlxalq güclər erməni lobbisi vasitəsilə SSRİ-ni dağıtmaq naminə gördüyü işlər müqabilində Qarabağı ermənilərə vəd etmişdir. Məhz buna görə ABŞ Səddam Hüseyni 150-yə yaxın şianı qətlə yetirdiyinə görə edam etdirdiyi halda, minlərlə azərbaycanlını insanlığa yaraşmayan vəhşiliklə qətlə yetirən ermənilərə heç bir söz demir. Avropa dövlətləri ermənilərin törətdikləri qətlialmlara, özgə torpaqlarını işğal etmələrinə göz yumur.

Diqqətə yetirək ki, dünyanın qloballaşması prosesi arxasında dayanmış BMT və onun Təhlükəsizlik Şurası isə özünün dörd mütəbər qərarının həyata keçirilməsi məsələsinə laqeyd yanaşır.

Nəzərə alaq ki, hətta Sovet imperiyasının rəhbərliyi belə milli münaqişələrdən istifadə edərək, SSRİ-nin bütövlüyünü qoruya bilmədilər.

Bir çox analitiklər doğru olaraq belə hesab edir ki, Dağlıq Qarabağdakı hadisələr müstəqilliyimizin əleyhinə yönəlmişdir və Xocalı soyqırımını da həmin prosesin kulminasiya nöqtəsi idi. Bu, əslində, xalqımızın müstəqil-

lik mübarizəsinin məhv olması üçün hazırlanmış ssenari olsa da, bu ssenarinin hayata keçirilməsində alət rolunu oynayan ermənilər planı soyqırım kimi həyata keçirildilər.

Digər bir aspektə diqqət edək. Belə ki, 1986-cı ildə Moskvanın Qazaxıstana D.Ə.Kunayevin yerinə milliyətcə rus olan Gennadi Kolbini birinci katib təyin etməsi Qazaxıstanda böyük narazılığa, xalqın etirazına səbəb oldu. Bu, əslində, Qorbaçovun türk müsəlman xalqlarına qarşı ilk fitnəkarlığı idi. Bir qədər sonra, 1987-ci ilin əvvəllərində «Literaturnaya qazeta» da İqor Belyayevin «İslam» adlı məqaləsi dərc edildi. Müəllif məqaləsində göstərirdi ki, islam dini SSRİ üçün təhlükəlidir və düşməndir, ümumiyyətlə, müsəlmanlar çox məkrli və xaindirlər. Bir qədər sonra, həmin ilin fevral və may aylarında Sov. İKP-nin orqanı olan «Pravda» qəzetində də eyni məzmununda yazı çap olundu. Bu yazıda qazaxlar, qırğızlar «milli qapalılıq meylinə, milli lovğalıq əhval-ruhiyyəsinə», «ayrı-ayrı millətçilik təzahürlərinə» görə ciddi tənqid olunurdu. Beləliklə, Moskva tərəfindən qatar hərəkətə gətirildi.

1986-cı ilin ortalarında Dağlıq Qarabağ erməniləri Yerevandakı və xaricdəki havadarların köməyi ilə separatçılıq hərəkətinə yenidən başladılar. Azərbaycanın tər- kibindəki siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni muxtariyyətə malik olan Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni icması millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu bəhanə edərək Azərbaycan dövlətinə tabe olmaqdan boyun qaçırdı. Rusiya və Ermənistan isə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin müdafiəçisi kimi çıxış etdi. Yada salaq ki, Çar Rusiyası hələ XVIII əsrin 80-ci illərində erməni «dövləti»ni məhz Qarabağ ərazisində yaratmağı nəzərdə tuturdu. Hətta bu planı həyata keçirmək üçün Rusiya imperatriçəsi II Yekaterina (1762-1796-cı illər) 1783-cü il aprelin 6-da göstəriş də vermişdi. İmperatriçanın gösiərişində qeyd olunurdu ki, «İbrahim xanı devirməli və Qarabağda müstəqil eməni əyaləti təsis etməli» (32, 20).

Qeyd edək ki, ermənilər himayədarların köməyi ilə XX yüzildə bir neçə dəfə Qarabağı ələ keçirməyə cəhd etmişdilər. Leninin, Stalinin yaxın dostu, silahdaşı, Azərbaycan xalqına qarşı rəğbəti ilə tanınmayan A.İ.Mikoyan 1919-cu il mayın 22-də Leninə yazırdı ki, «Erməni hökumətinin daşnak agentləri Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə çalışırlar. Bu, Qarabağ əhalisi üçün Bakıdakı həyat mənbəyindən məhrum olmaq və heç zaman və heç nə ilə əlaqəsi olmadığı İrəvanla bağlanmaq deməkdir. Erməni kəndliləri beşinci qurultayda Azərbaycanı tanımağı və ona birləşməyi qərara aldılar».

Qeyd edək ki, Xocalıda ermənilər qanlı qırğını törətdikləri gecədə Əsgəran yaxınlığındakı Qaraqaya adlanan ərazidə xocalıları xilas etmək üçün Ağdamdakı könüllü dəstələr ermənilərlə ağır döyüşlər aparmışdı. Məsələn, belə dəstələrdən birində vuruşan Canpolad Rzayev Qaraqaya yaxınlığındakı döyüşün ilk anlarında sərrast atəşlə ermənilərin 2 ədəd PDM-ni məhv etdikdən sonra Əsgəran körpüsü yaxınlığında qəflətən düşmən tankı ilə üzbəüz gəlir. O, düşmənin bu tankını da sıradan çıxarır və 30 nəfər Xocalı sakininin həyatını xilas edərək qərargaha gətirir. Sonra tankını ermənilərin yaşadığı Naxçıvanikə, Əsgəran tərəfə sürür. Erməni quldurları bu yolda pusquda dayanaraq xocalıların qarşısını kəsib yaxınlıqdakı donuz pəyəsinə yığmışdılar. Canpolad yoldaşları ilə düşməne qarşı rəşadətlə döyüşür və 30 nəfərə yaxın erməni quldurunu məhv etdikdən sonra donuz pəyəsinə doldurulmuş 100-ə yaxın Xocalı sakinini azad edir. Bundan sonra o, rusların idarə etdiyi PDM-lə qarşılaşır. Bu döyüşdə xalqının, torpağının azadlığı uğrunda mübarizə aparan Canpolad Rzayev qəhrəmancasına həlak olur (9.75).

Ümumiyyətlə, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə rus əsgərləri ilə birlikdə ermənilərin Xocalıda həyata keçirdikləri hərbi əməliyyat öz miqyası, qəddarlığı və amansızlığı ilə insanı dəhşətə gətirir.

Qəsəbəyə hücum edən qüvvələr arasında yerli erməni hərbi birləşmələrilə yanaşı ruslardan ibrət olan 366-cı alayın komandirləri, əsgərləri beynəlxalq qanunları və hərbi Nizamnaməni deyil, milli nifrəti əsas tutaraq soyqırım həyata keçirmişdilər. Erməni qaniçənləri bu şəhərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı milli-etnik və dini zəmində soyqırım aktı törədərək şəhəri tamamilə yandırmış və dağıtmışlar. Bu faciəli gecədə "dinc əhəlidən 613 nəfər, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın, 70 qoca xüsusi amansızlıqla işgəncə verməklə öldürülmüş, 76-sı uşaq olmaqla 487 nəfərə ağır bədən xəsarəti yetirilmiş, 1275 sakin-uşaqlar, qadınlar və qocalar girov götürülərək ağlasığmaz zülmə, təhqirlərə və həqarətə məruz qalmışlar. Onlardan 150 nəfər itkin düşmüşdür. Sonradan onlardan 1165 nəfərini geri almaq mümkün olmuşdur. Bu qətləli zamanı 7 ailə büsbütün məhv edilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini, 224 uşaq bir valideynini itirmişdir. Bundan başqa 230 ailə öz başçısını itirib. 200 nəfərin ayaqları soyuqdan qanqrena olmuşdur. Girov götürülənlərdən 150 nəfərin, o cümlədən 68 qadının və 26 uşağın taleyi bu günədək məlum deyil".

Vaxtilə Xocalıya pənah gətirmiş Mesxeti türklərinin 7 nəfəri şəhərin müdafiəsi zamanı həlak olmuş, 12 nəfəri əsir götürülmüş, 86 nəfərindən də heç bir xəbər yoxdur.

Ermənilərin Xocalıdakı vəhşiliyini əks etdirən çoxsaylı sənədlər göstərir ki, rus və Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin və onların tabeçiliyində olan muzdlu əsgərlərin və terrorçu dəstələrin törətdiyi vəhşilik məhz soyqırım aktıdır və beynəlxalq hüquq aktlarına, insan haqlarına tamamilə ziddir. Onu da bildirək ki, Xocalı qətliamının dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında, ermənilərin əsir götürülmüş azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliyin lentə alınmasında cəsur telejurnalist Çingiz Mustafayevin çox böyük zəhməti olmuşdur. Sonralar o, erməni qəsbkarlarına qarşı Naxçıvanik kəndi yaxınlığında aparılan döyüşü lentə alarkən qəhrəmancasına həlak olmuş, göstərdiyi igidliyə görə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Cəsur, vətənpərvər insan olan Ç.Mustafayev Xocalıda gördüyü dəhşətli mənzərəni belə təsvir edir: Yüzlərlə insan cənazəsi... əksəriyyəti yaxın məsafədən, başından güllələnmiş 2 yaşından 15 yaşınadək uşaq, qadın və qoca meyidləri. Meyidlərin vəziyyətindən aşkar bilinir ki, heç biri müqavimət göstərməyə, qaçmağa cəhd etməyib. Onları son dərəcə soyuqqanlıqla, vəhşiliklə qətlə yetiriblər.

Hər şeydən əvvəl aydın olur ki, bəzilərini kənara çəkib tək-tək öldürmüş, digərlərini ailəliklə güllələmişdilər. Bir çox meyidlərdə yeddisəkkiz, hətta daha çox güllə yarası var. Həmin güllələrdən biri mütləq başa dəyib. Deməli, yaralananların işini bu yolla bitirmişlər.

Bir neçə uşağın qulaqları kəsilmişdi. Kişilərin əksəriyyətinin kəlləsi dağıdılmışdı. Qarət olunmuş meyidləri saymaq mümkün deyildi.

Soyqırımın nişanələri olan yerə ilk dəfə iki vertolyotla fevralın 28-də gəldik. Hələ səmada ikən 500 metrədən insan meyidləri ilə torpağın örtüldüyünün şahidi olduq. Həmin yerdə erməni quldurlarının nəzarəti altında olduğuna görə pilotlar aşağı enməyə ehtiyat edirdilər. Buna baxmayaraq biz yerə endik. Vertolyotdan çıxan kimi atışma başladı. Bizi müşayiət edən milis işçiləri, əvvəlcədən razılaşdığımız kimi, meyidləri vertolyota yükləyib sahiblərinə çatdırmalı idilər. Lakin 4 meyidi yuxarı qaldıra bildilər. Onları qınamaq çətindir. Gördüyümüz mənzərə hamının ağlına başdan çıxarmışdı, özümüzə gələ bilmirdik.

Martın 2-də xarici jurnalistlərlə təkrar həmin yerə gələndə də eyni vəziyyətlə rastlaşdıq. Meyidlərin əksəriyyəti daha eybəcər şəkllə salınmışdı. Görünür, cəlladlar vəhşiliklərini davam etdirməkdən zövq alırdılar.

Xocalıda dinc insanların vəhşicəsinə qətlə yetirilməsinin şahidi olan «Moskovskie novosti» qəzetinin müxbiri Viktoriya İvlevanın etirafları da tükürpəcidir. Xocalıya hücum edənlərin birinci eşelonunda deyil ikincisin-

də gedib. O yazırdı ki, qarşidan «nə isə buludu xatırladan bir şey yaxınlaşdığını» görüb. Qeyd edir ki, «sonra bildim ki, bu bulud kimi görünən yarıçılpaq adamlar dəstəsi imiş. Türklərin dəstəsinin sonunda üç uşağı olan qadın gədirdi. Qarın üstüylə ayaqyalın idi. O, çox çətin hərəkət edirdi, tez-tez yıxılırdı. Onun uşaqlarının ən kiçiyi ikigünlük idi». Bu adamların sonrakı taleyini isə biz yuxarıda qeyd etdiyimiz cəsur telejurnalist Ç.Mustafayevin çəkdiyi kadrlarda da görürük.

Polkovnik V.Savelyev də bu mənzərədən çox sarsılmışdı və yazırdı: «Mən bütün bunları yazmaya bilmərəm. Hər şey gözlərim önündə baş verib, insanların və qadınların, hamilə gəlinlərin güllədən keçmiş bədənlərini unuda bilmərəm. Qoy azərbaycanlılar məni bağışlasınlar ki, bütün bu qanlı və amansız sonluğu olan hadisələrdə əlimdən heç nə gəlmədi. Təkcə on doqquz səhifəlik məxfi arayışı Müdafiə Nazirliyinə, Kəşfiyyat İdarəsinin generallarına göndərdim. Oxuyun dedim. Siz rusların zabit şərəfi, görün, necə ləkələndi... oyunlara rus zabitlərini qoşmaqla onları alçaltılar, şərəfinə lənət damğası vurdular... Mən on addımlıqda güllə yarasından can verən səkkiz-doqquz yaşlı qızciğaza heç cür kömək əlimi uzada bilmədim. Allahın mənə lənət edəcəyindən qorxdum». Ermənilərin öldürülən azərbaycanlıları dəfn etmə üsulu isə, ümumiyyətlə, insanlığa yaraşmayan hərəkət olmuşdur. Belə əxlaq sahibi olanların Avropa və Amerikada himayə edilməsi təəssüf doğurmaya bilməz. Bu məsələdən bəhs edərkən V.Savelyev yazır: «Onları yarım metr qazılmış çalalara atıb üstünü torpaqlayırdılar. Axşamlar belə çalaların ətrafında itlərin və çaqqalların səs-küyündən, dartışmalarından qulaq tutulurdu, adam vahimələnirdi. Hər yerdən laxtalanmış qan və ölmüş cəsəd iyi gəlirdi. Erməni və rus hərbi birləşmələri Xocalıda soyqırımını elə dəhşətli və qəddarlıqla həyata keçirmişdilər ki, bu o dövrdə bir çox dünya mətbuatı səhifələrində də öz əksini tapmışdı. Akif Asırlı «Türkün Xocalı soyqırımını» adlı əsərində xarici ölkə mətbuatında yer alan məqalələrdən xeyli sitat vermişdir. Oxucuların marağına səbəb ola biləcəyini düşünərək, onlardan bir neçəsini diqqətə çatdırırıq:

«Vaşinqton-Post» qəzeti: «Dağlıq Qarabağ qurbanları Azərbaycan şəhərində torpağa basdırılıb. Qaçqınlar deyirlər ki, ermənilərin hücumu zamanı yüzlərlə adam həlak olub. Həlak olmuş 7 nəfərin meyidini bu gün göstəriblər, onlardan 2-si uşaq, 3-ü qadındır, 120 qaçqın Ağdam hospitalındadır, onların bədənlərində çoxsaylı dərin yaralar var».

«Tayms» qəzeti: «Erməni əsgərləri yüzlərcə qaçqın ailəsini qırıblar. Sağ qala bilənlər xəbər verirlər ki, erməni əsgərləri 45-dən artıq azərbaycan-

lını güllələyiblər. Onlardan çoxu uşaq və qadınlardır. Yüzlərcə, mümkündür ki, minlərcə insan itkin düşüb. «Onlar atəş açırdılar, atəş açırdılar, atəş açırdılar» - deyər Xocalıdan digər qadın və uşaqlarla birlikdə Ağlama qaçmış K.Aslanova bildirib. O deyib ki, əri və oğlu öldürülüb, qızı itkin düşüb».

«Tayms» qəzeti: «Qırğın aşkar oldu. Anatoli Levin: «Dağlıq Qarabağın yamaclarında aralarında qadın və uşaq olan 60-dan çox meyid aşkar olunub, bu isə erinəni qoşunları tərəfindən azərbaycanlı qaçqınların qırılması haqda məlumatları təsdiqləyib. Yüzlərlə qaçqın hələ də tapılmayıb. Onların çoxu tanınmaz hala düşüb. Balaca bir qızcağazın isə yalnız başı qalıb».

«İzvestiya» qəzeti: «Videokamera qulaqları kəsilmiş uşaqları göstərib. Yaşlı qadınlardan birinin üzünün yarısı kəsilib. Kişilərin baş dərisi soyulub».

«Sandi Tayms» qəzeti: «Tomas Tols erməni əsgərlərinin törətdikləri qırğınlar barədə məlumatlar verən ilk reportyordur. Xocalı sadə Azərbaycan şəhəri olub. Lakin dinc dövrdə əkinçiliklə məşğul olan minlərlə azərbaycanlı evi olub. Ötən həftə şəhər yer üzündən silinib».

"Fayneşnl tayms» qəzeti: «Ermənilər Ağdama gedən qaçqın kolonunu güllələyiblər. Azərbaycanlılar 1200 meyid sayıblar. Livandan olan reportyor təsdiq edib ki, varlı daşnak icması Qarabağa silah və adam göndərir».

«İzvestiya» qəzeti. «Mayor L.Kravets:

«Mən özüm yamacda yüzə qədər meyid gördüm. Oğlan uşaqlarından birinin başı yox idi. Hər yerdə xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qoca, qadın və uşaq meyidləri gördüm».

«Fayneşnl tayms» qəzeti: «General-polkovnik bildirib ki, 366-cı alaydan 103 hərbi qulluqçu Dağlıq Qarabağda qalıb».

«Le Mond» qəzeti: «Ağdamda olan xarici jurnalistlər Xocalıda öldürülmüş qadın və uşaqlar arasında 3 baş dərisi soyulmuş, dırnaqları çıxarılmış meyid görüblər. Azərbaycan təbliğati yox, reallıqdır».

«Valer aktual» jurnalı: «Bu Muxtar vilayətdə erməni hərbi birləşmələr Yaxın Şərqdə olanlarla birlikdə on müasir hərbi texnikaya, eləcə də vertolyotlara malikdir. ASALA Suriya və Livanda hərbi düşərgə və silah anbarlarını məhv ediblər. 100-dən artıq müsəlman kəndini qırıb».

«Qolos Ukrainı» qəzeti: V.Skaçko: «Müharibənin sifəti olmur. Yalnız məkrli maska, qanlı göz yaşları, ölüm, bədbəxtlik, dağıntılar...

Xocalıda körpələri qətlə yetirdilər? Bəs analarını?

Allah insanı cəzalandırmaq istəyəndə onun ağlını alır».

O dövrdə Türkiyə Respublikasının prezidentli S.Dəmirəl, Xarici İşlər naziri H.Çətin, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Cindoruk öz çıxışı və

bəyanatlarında bu qətləməni pisləmiş, beynəlxalq təşkilatları buna ən ciddi reaksiya verməyə çağırıbmışdılar. Təəssüf ki, belə həssaslığı biz uzun illər bir «ittifaqda» birləşdiyimiz «qardaş» sovet respublikalarından görə bilmədik.

Xocalı soyqırımına on kəskin etiraz bildirən ölkələrdən biri Türkiyə olmuşdur. Belə ki, 1992-ci il martın əvvəlində qardaş ölkənin Ankara, İzmir, İqdir, Qars və s. şəhərlərində erməni-rus ordusunun vəhşiliklərini pisləyən, Azərbaycanla həmrəylik bildirən çoxmilli mitinqlər keçirilmişdir. Mitinqlərin təşkilatçıları Türkiyə hökumətindən tələb edirdilər ki, təcili surətdə Ermənistan hökumətinə təsir göstərüb Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılara qarşı genosid siyasətinə son qoysunlar.

Doğrudur, böyük dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar məsələyə ikili standartla yanaşaraq heç bir reaksiya vermədilər, nədənsə, özlərini görməməzliyə vurdular. İraqın Küveytə hücumu zamanı işğalçıya qarşı göstərilən operativlik indi soyuqqanlıqla əvəz olundu.

Qeyd edək ki, ermənilər Xocalı soyqırımına əvvəlcədən hazırlaşdıqlarından bu aksiyadan bir neçə gün əvvəl dünyanın onlarla ölkəsindən qəzet, televiziya jurnalistlərini hadisələri işıqlandırmaq üçün buraya dəvət etmişdilər. Onlar buraya hadisələri obyektiv işıqlandırmaq üçün deyil, hadisələri saxtalaşdırmaq, «fağır, sakit, əməksevər» ermənilərin müsəlmanlar tərəfindən qətlə yetirilməsini sübut etmək üçün təşrif buyurmuşdular.

Xocalı soyqırımını barədə Milli Məclisin “Qarabağ” fraksiyasının hazırladığı qərar layihəsində göstərilir: “Ermənistan Silahlı Qüvvələri Beynəlxalq Humanitar hüququn bütün normalarını kobudcasına pozaraq dinc əhali, din xadimləri, Xocalı şəhərinin özünümüdafiə dəstələri, yaralılar və əsirlərlə qeyri-insani metodlarla davranmış, milli və dini mənsubiyyətinə görə, bütöv bir şəhərin sakinlərini soyqırıma məruz qoymuş, insanlığa yaraşmayan bir faciə törətmişlər.

1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının I, III, IV bəndi müharibədə fərq qoyulmadan yaralılarla, əsir düşənlərlə, mülki əhali ilə vəhşicəsinə rəftar edilmiş, onlara işgəncələr verilməklə qətlə yetirilmiş, üzərlərində xüsusi qəddarlıqlarla əməliyyatlar aparılmış, dinc əhalinin şəhəri tərk etməsinə şərait yaradılmamışdır.

Xocalı şəhərinin işğalı zamanı 1954-cü il Cenevrə Konvensiyasının müddəaları da kobudcasına pozulmuş, şəhərin qiymətli, mədəni abidələri yerlə-yeksan edilmişdir.

1972-ci il “Bakterioloji (bioloji) və loksın silahların ehtiyatının yaradılması, istehsalı, istifadəsinin qadağası və məhvi haqqında” Konvensiyanın,

1993-cü il "Kimyəvi silahların ehtiyatının yaradılması, istehsalı, istifadəsi və məhvi haqqında" Konvensiyanın tələblərinə də riayət olunmamış, Xocalı şəhərində əhalinin kütləvi məhvi üçün kimyəvi silahlardan – zəhərli qazlardan, "Fosken" tipli kimyəvi silahlardan istifadə edilmişdir.

Həmçinin Ermənistan ərazisində üzərində "A-TOOZ" sözləri yazılmış xüsusi qutularda qablaşdırılmış nüvə tullantıları da Xocalı şəhərinin sakinlərinin soyqırımına qədər əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş qonşu kəndlərdə basdırılmışdır. Xocalı şəhərinin şimal-qərb hissəsindəki Koladağ, Seyidbəyli və Almalı kəndləri nüvə tullantılarının basdırıldığı ərazilərdəndir.

Xocalı şəhərinin sakinlərinin soyqırımı zamanı 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasına əlavə olunan 1977-ci il "Beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq hərbi konfliktlərdə qurbanların müdafiəsini gücləndirən "iki protokolun tələbləri də erməni birləşmələri tərəfindən kobudcasına tapdalanmışdır.

Bundan əlavə, 1980-ci il "Adi silahların konkret növlərinin təhliqini qadağan edən və məhdudlaşdıran Konvensiyanın xüsusilə I və II müddəalarına məhəl qoyulmamışdır. AK markalı avtomatlar üçün, xüsusilə təhlükəli olan yeni (5. 45) millimetrlük güllələrdən, piyadalar əleyhinə minalardan da bu soyqırım zamanı istifadə edilmişdir.

Beləliklə də, 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan hərbi birləşmələri və onların tabeliyində olan muzdlu əsgərlər, terrorçu qruplar beynəlxalq hüquq normalarını, insan haqlarının ayrı-ayrı dövrlərdə qəbul olunmuş konvensiyaları və protokolları "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiyasının tələblərini pozaraq Azərbaycan Respublikasının Xocalı şəhərində dinc sakinlərə, yerli özünümüdafiə dəstəsinin üzvlərinə, din xadimlərinə, yaralı və əsirlərə qarşı misli görünməmiş soyqırım aktı həyata keçirmişlər"(23).

Belə ki, Respublika Hərbi Prokurorluğu Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərdə erməni işğalçı birləşmələri tərəfindən törədilən ağır cinayət hadisələri ilə bağlı cinayət işlərinin ibtidai istintaqını üç istiqamətdə aparmışdır. Birinci istiqamət Xocalı, Qaradağlı, Meşəli, Bağanis-Ayrum faciəsi, ikinci istiqamət əsir düşmüş, girov götürülmüş şəxslərə işgəncələr verilməsi, üçüncü istiqamət isə erməni işğalçılarının törətdikləri terror hadisələri ilə bağlıdır. Erməni işğalçılarının cinayət əməlləri Cinayət Məcəlləsinin soyqırımına görə məsuliyyət nəzərdə tutan 103-cü və digər maddələri ilə təsvif edilib, iş üzrə 206 təqsirləndirilən şəxs barəsində İnterpol vasitəsilə beynəlxalq axtarış elan edilib. Verilən məlumatlara görə, Xocalı soyqırımı ilə bağlı 31, Qaradağlı faciəsi ilə bağlı 17, Bağanis-Ayrum faciəsi üzrə 18, işgəncə faktları ilə bağlı

29, terrorla bağlı 2 nəfər təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə barədə qərardad çıxarılıb («Gündəlik Azərbaycan», 03 fevral 2007-ci il)

Böyük Ermənistan ideyasının əsas carçılarından biri olan Balayanın Xocalı soyqırımında birbaşa iştirakını təsdiqləyən faktlar artıq mövcuddur.

APA-nın 2007-ci il fevral məlumatına görə, İnterpol xətti ilə haqqında beynəlxalq axtarış elan olunan Zori Balayan 1996-cı ildə nəşr olunan «Ruhumuzun canlanması» adlı əsərində Xocalı soyqırımına haqq qazandırır və bu şəhərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirdiyini fəxrlə etiraf edərək qeyd edir ki, "Biz Xaçaturla Xocalıda ələ keçirdiyimiz evə girərkən əsgərlərimiz 13 yaşlı bir türk uşağını pəncərəyə mismarlamışdılar. Türk uşağı çox səs-küy salmasın deyə, Xaçatur uşağın anasının kəsilmiş döşünü onun ağzına soxdu. Daha sonra 13 yaşındakı türkün başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı 7 dəqiqə sonra qan itirərək dünyasını dəyişdi. Ruhum sevincdən qürurlandı. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və bu türklə eyni kökdən olan itlərə atdı. Axşam eyni şeyi daha 3 türk uşağına etdik. Mən bir erməni kimi öz vəzifəmi yerinə yetirdim. Bilirdim ki, hər bir erməni hərəkətlərimizlə fəxr duyacaq. Xaçatur da çox tərləmişdi, amma mən onun və digər əsgərlərimizin gözlərində intiqam və güclü humanizmin mücadiləsini gördüm. Ertəsi gün bir kilsəyə gedərək 1915-ci ildə ölənlərimiz və ruhumuzun dünən gördüyümüz çirkabdan təmizlənməsi üçün dua etdik. Ancaq biz Xocalını, vətənimizin bir parçasını işğal edən 30 min nəfərlik çirkabdan təmizləməyi bacardıq». APA-nın məlumatında o da göstərilir ki, Xocalıda ermənilərin soyqırımını gerçəkləşdirdiyini, insanlığa qarşı cinayət işlətdiklərini təsdiqləyən bu fikirlər Zori Balayanın 1996-cı ildə dərc olunmuş «Ruhumuzun canlanması» adlı kitabının 260-262-ci səhifəsində öz əksini tapıb.

Rusiyada fəaliyyət göstərən «Memorial» təşkilatı 1992-ci ildə qəbul etdiyi bəyanatlarda Xocalı hadisəsini soyqırım kimi xarakterizə etmişdi. Marahıdır ki, bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycana qarşı olan Şahnazyan «Xocalı işi» adlı yazısının sonunda qeyd edir ki, «bu faciənin genosidi xatırlatmasına heç bir şübhə yoxdur» («Gündəlik Azərbaycan». 27.02.2007-ci il).

II FƏSİL
CƏMİYYƏT VƏ HÜQUQ
FƏLSƏFƏSİ

Hüquq fəlsəfəsi və ya fəlsəfənin hüquqi problemləri

Hüququn fəlsəfi problemlərini həll etməyi üzərinə götürən hər bir tədqiqatçının çox maraqlı bir yolla getdiyi, əhəmiyyətli problemin həlli ilə məşğul olması təqdirəlayiqdir, lakin o, son dərəcə «təhlükəli yolla» getdiyini də unutmamalıdır. Məsələn burasındadır ki, fəlsəfə problemləri tədqiqatçılar arasında birmənalı həll edilməyən elmlərə aiddir. Filosoflar, eləcə də humanitar və ictimai elmlər sahəsinin tədqiqatçıları arasında fəlsəfi məsələlərlə bağlı həmişə fikir ayrılıqları olmuş, hətta fikirlərin kəsişdiyi məqamlara çox nadir hallarda təsadüf edilmişdir. Ona görə diskussiya və mübahisələr sonsuzdur. Yolun da təhlükəliliyini məhz bu təşkil edir. Bəs hüquq fəlsəfəsi nədir?

Hüquq fəlsəfəsi fəlsəfənin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Buna görə də, hər şeydən əvvəl, hüquq fəlsəfəsinin ümumfəlsəfi zəminlərinin nəzərdən keçirilməsi həmişə zəruri hesab edilmişdir. Lakin sosial həyatda bütün hadisə və proseslərin fəvqündə, ilk növbədə, insan, onun şəxsiyyəti durduğuna görə, hər şeyə məhz bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq zərurəti də yaranır. Böyük holland mütəfəkkiri Benedikt (Earux) Spinoza hələ XVIII yüzillikdə yazırdı ki, insan «düşünən bədəndir».

Hüquq fəlsəfəsinin predmet məzmununu bu gün nə təşkil edir? Ümum-nəzəri zəminləri nəzərə almaqla bu suala ancaq ən ümumi şəkildə cavab vermək olar. Nəzərə almaq zəruridir ki, hüquq fəlsəfəsinin predmetinin məzmununu məntiqin, dialektika və hüquqi varlığın idrak nəzəriyyəsinin elmi müddəaları təşkil edir. Hüquq sahələrinin fəlsəfəsini həmin elmi-empirik zəminlərə əsaslanaraq öyrənmək lazımdır.

Hüquqşünaslığın, hüquqi etika və azadlığın normativ-hüquqi standartı müstəvisi üzərində duran müasir insanı “normativ-hüquqi varlıq, yəni **«hüquqi varlıq»** nominasiyası ilə eyniləşdirmək olar” (2, s. 8). İnsanı belə adlandırmaq onun çoxsaylı antropoloji tövsifindən irəli gəlir. Yeniliklər əsri olan XXI yüzillik insana «hər şeyə qadir olan varlıq» nöqtəyinə dərinədən yanaşır. İnsan fəlsəfəsinin mahiyyət-məzmununun da tərkib elementlərindən biri məhz bundan ibarətdir. Bu «hər şeyə qadir insan», şübhəsiz ki, ən müxtəlif formalarda təzahür edən ictimai təhlükəli əməlləri də törədir. Müasir cinayət hüquq fəlsəfəsini də düşündürən insanın məhz bu xüsusiyyətidir.

Hüquq fəlsəfəsi ümumi nəzəriyyəsinin maraq dairəsinin geniş olduğu bir şəraitdə ayrı-ayrı hüquq sahələrinin, o cümlədən cinayət hüququnun

fəlsəfi problemlərinə hələ də xeyli az diqqət yetirilir. Lakin nəzərə alınmış ki, Hegelin «Hüquq fəlsəfəsi» əsəri məhz cinayət hüququ sahəsinə aid nümunələrlə xeyli zəngindir.

Bu da aydındır, çünki lap qədim zamanlardan məlumdur ki, insan özünün gündəlik həyatında cinayət və cəza ilə çox tez-tez rastlaşırdı. Ona görə həmin mövzu bu gün də ən çox müzakirə edilən problematik fikir yürütmə obyektidir.

Artıq Hegelin yuxarıda adı çəkilən «Hüquq fəlsəfəsi» əsəri insanlıq miqyasında öz məşhurluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu də təsadüfi deyil, çünki bu əsərdə Hegelin dövlət və hüquq, cinayət (günah və cəza) hüququ haqqında fəlsəfi təlimində milli dünyəvi dövlət quruculuğu üçün nəzəri və praktiki cəhətdən heç bir sosial-siyasi zaman kəsiyində aktuallığını itirməyəcək məsələlər şərh olunmuşdur. Cinayətin fəlsəfi tərifi son dərəcə düşündürücü təsir bağışlayır. Bu mənada Hegel yazır: «Əsl yalan özündə hüquqa və subyektiv və obyektiv tərəflərinin pozulduğu, mənim təsəvvür etdiyim hüquqa hörmətsizlikdən ibarət cinayətdir» (1, s. 142). «Zorakılığın özünü öz anlayışında pozmasının real təcəssümü zorakılığın zorakılıqla aradan qaldırılması faktıdır; odur ki, zorakılıq hüquqla nəinki bağlıdır, həm də onun üçün zəruridir, yəni birinci zorakılığın aradan qaldırılması üçün ikinci zorakılıq zəruridir» (1, s. 143).

Cinayətkarlıq, yaxud ayrı-ayrı növ cinayətlərin törədilməsi ictimai şüuru heç də həmişə bir sıra məlum səbəblərə görə qıcıqlandırmır. Bu, olsa-olsa ayrı-ayrı vətəndaşların səbəblərinə mənfi təsir göstərir. Bütün bunların hamısı ona gətirib çıxarır ki, məhz cinayət hüququ çox zaman ictimai şüurda eyniləşdirilir. Bundan başqa, D.A.Şestakovun yazdığı kimi, “qanunvericilik tarixən elə inkişaf etmişdir ki, cinayət hüququ öz üzərinə böyük yük götürmüşdür və biz bunun hüququn başqa sahələrində müşahidə edilmədiyini təcrid edə bilmərik” (4, s. 11).

Hazırda da intensiv surətdə davam etdirilən müzakirələrdə bəzi mübahisələrin meydana çıxmasına baxmayaraq, cinayət hüquq fəlsəfəsi, o cümlədən cinayət hüququnun ümumfəlsəfi problemləri ciddi tədqiqat obyektii olaraq qalmaqdadır. Məhz bu hal bizi həmin problemlərlə daha ətraflı və dərinlən məşğul olmağa vadar edir.

Lakin problemlərin təhlili digər mühüm məsələlərin üzərinə kölgə salınmamasını tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayətkarlıqla mübarizə fəlsəfi deyil, cinayət-hüquqi üsullar vasitəsilə aparılır. Bizi maraqlandıran isə hər şeydən əvvəl, cinayət hüququnun, yaxud konkret olaraq cina-

yətin fəlsəfi mənasını araşdırmaqdan və yekun nəticələr əldə etməkdən ibarətdir. Bir sözlə, istənilən ifratçılıq elə sadəcə olaraq ifratçılıqdır. Tanınmış müasir nəzəriyyəçi V.V.Maltsev cinayət hüququnun prinsiplərini tədqiq edərkən gözlənilmədən belə bir sosial-fəlsəfi zəminlərin formalaşdığını müşahidə etmişdir ki, cinayət hüququnun formalaşdırılmış prinsipləri ədalətə doğru meyillidir (3, s. 21-84). Fikrimizcə, bu heç bir şübhə doğurmur və doğura da bilməz. Çünki ədalətin mövcud olması cinayət hüququnda olduğu qədər hüququn heç bir başqa sahəsində tələb edilmir. Lakin onu də nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət hüququnun prinsipləri də daxil olmaqla, hüququn bu sahəsinin fəlsəfi əsaslarının öyrənilməsi və problemlərinin təhlili ədalətlə başlayıb ədalətlə bitmir.

Bəzi mülahizələrə görə, cinayət anlamı hüquq fəlsəfəsi cinayət hüququ dərslərlərində və cinayət hüququnun konkret məsələ və institutlarının tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərdə tez-tez xatırladılsa da, hüquqşünas-alimlər buna böyük diqqət (bu barədə yuxarıda qısa şəkildə qeyd etdik) yetirməmişlər. Ayırı-ayrı tədqiqat əsərlərinə gəldikdə isə cinayət hüquq fəlsəfəsinin alimlərin diqqətini hələ XIX əsrdə cəlb etdiyini qeyd etmək zəruridir. Söhbət fransız professoru Al.Frankin «Məlum təsvirdə cinayət hüquq fəlsəfəsi» (1868) haqqında monoqrafiyası haqqında gedir. Həmin kitab bəzi təbii səbəblərə görə müasir oxucuya demək olar ki, məlum deyildir. Lakin kitabda ifadə olunanlar öz aktuallığını bu gün də itirməmişdir.

Sosial reallıqlar təsdiq edir ki, bir sıra hüquqi problemlərin həllinə fəlsəfi düşüncə olmadan nail olmaq mümkün deyil. Əks təqdirdə sonsuz mübahisələr (bəzən isə həтта yersiz diskussiyalar) baş alıb gedəcəkdir.

Cinayət hüquq fəlsəfəsi cinayət tərkiblərinin bir daha nəzərdən keçirilməsinə, cəzaların müasir sisteminin işlənilib hazırlanmasına, cinayət hüququnda maksimum dərəcədə mükafatlandırmadan istifadə olunmasına, əsl cinayətkar hərəkətə və ya qeyri-cinayətkar davranışa integrativ anlayış verilməsinə kömək edə bilər. Cinayət tərkiblərinin yenidən dəqiqləşdirilməsi cinayəti qeyri-cinayətdən, yaxud cinayəti inzibati xətdən daha dürüst fərqləndirməyə kömək etmiş olardı.

Cəmiyyətin sosial inkişaf prosesi sübut edir ki, cinayət hüququnun fəlsəfi əsaslarını bilmək heç vaxt bugünkü qədər zəruri olmamışdır. Hələ keçən əsrin 80-ci illərinin başlanğıcında V.D.Filimonov cinayət hüququnun kriminoloji əsaslarını ayırmağa uğurlu cəhdlər etmişdir. Lakin tədqiqatlar sübut etmişdir ki: “Cinayət hüququnun kriminoloji əsasları fəlsəfə ilə sıx bağlıdır. Həmin əsasların fəlsəfi bazasını araşdırmadan və müəyyən yekun

nəticələr əldə etmədən məqsədə nail olmaq çətinidir. Elə buna görə də Filimonov bunu gözəl hiss etdiyi üçün dəfələrlə filosofların köməyinə müraciət etmişdir” (5).

Bunlardan savayı, cinayət hüququnun kulturoloji, etnik və bir çox başqa əsaslarını nəzərə almaq, onları fəlsəfi cəhətdən dərk etmək və duymaq vacibdir. Bunsuz ciddi fəlsəfi hazırlıqlar görmək qeyri-mümkündür. Hüquqi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, «biz cinayət hüququnun sadəcə olaraq nə ilə yaşadığını deyil, «canlı» cinayət hüququnu bilməliyik» (6, s. 15).

Ədalət mühakiməsinə cəmiyyətdə mövcud olan fərqli baxış və təsəvvürləri cinayətkarlara da şamil etmək olar. Ən qədim zamanlardan məlumdur ki, cinayətkarlar bir-birindən çoxlu cəhətlərinə və keyfiyyətlərinə görə fərqlənə bilər. Belə fərqlərə əxlaqi-siyasi keyfiyyətlər, şəxsiyyətin xarakteristikası, onun cəmiyyətə ümumi baxışları və s. aid edilir. Lakin elə cinayətkarlara da rast gəlinir ki, onların törətdikləri cinayət faktının özü sanki ekstrordinar təzahür edir, aşkar edilmiş hallar şəxsiyyəti tam mənada cinayətkar qismində xarakterizə etməyə heç cür imkan vermir. Belə cinayətkarları **təsadüfi cinayətkarlar**, yaxud təsadüfi hadisənin təqsirkarı adlandırmışlar.

Problemin aşkar maraqlı doğurmasına baxmayaraq, bu sahədə hələ də demək olar ki, ciddi elmi monoqrafik tədqiqatlar aparılmamışdır.

Bununla belə, aydındır ki, təsadüfi cinayətkarların da sayı ildən-ilə artır və güman ki, artmaqda davam edəcəkdir. Kriminoloji təhlillər əsasında tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, təsadüfi cinayətkarlar nisbi və mütləq göstəricilərə malikdirlər. Bu gün praktiki olaraq cinayətkarların bu müstəqil kateqoriyasının real mövcudluğu heç bir şübhə doğurmur. Deməli, bu vəziyyət də bir növ cinayətkarlığa münasibətdə təbii-tarixi proseslərdən biridir.

Nəzərə yetirək ki, təsadüf - bu, dialektik materializmin əsas kateqoriyalarından biridir, yəni xalis fəlsəfi kateqoriyadır. Bütün digər humanitar elmlərdə olduğu kimi, cinayət hüququ elmində də təsadüf anlayışının tərifini verilmir. Cinayət hüququ elmi bu anlayışı fəlsəfədən əxz edərək onu dəqiqləşdirir və öz vəzifələrinin həllinə uyğun şəkillə konkretləşdirir. Beləliklə, təsadüf anlayışından, əsasən, fəlsəfi ədəbiyyatda son dərəcə geniş istifadə olunur.

Təsadüf bir neçə səbəb-nəticə sıralarının axımından yaranır. Başqa sözlə, o, hadisələrin pozulmasının daxili əlaqəsidir və xaricdən gələn nisbi müstəqil qüvvələrlə müəyyən edilir. Lakin təsadüf müəyyən daxili, «qanuni» əsasda da malikdir. Bununla əlaqədar olaraq təsadüf aşağıdakılara bölünür:

a) daxili təsadüf;

b) zahiri təsadüf.

Daxili təsadüf zərurət kimi eyni əsasın da daxil olduğu kauzal əlaqədən asılıdır. Zahiri təsadüf isə zərurətin yerləşdiyi eyni əsasın hüdudlarından kənar qalan kauzal əlaqədən asılıdır. Bu zaman eyni təsadüf müəyyən bir sistemdəki yerindən asılı olaraq həm daxili, həm də zahiri təsadüfdən ibarət ola bilər. Belə hallarda onun özü hər hansı üçüncü hadisəyə, hallara və ya faktlara münasibətdə zərurət qismində çıxış edə bilər.

İctimai təhlükəli əməlin təsadüfi cinayətkar tərəfindən törədilməsi daxili və zahiri təsadüfün özünəməxsus müəyyən təzahürüdür. Təsadüfi cinayətkar, bir tərəfdən, məhz ona görə təsadüfi subyekt adlandırılır ki, onun törətdiyi əməl onun şəxsiyyətinin yönümü ilə ziddiyyət təşkil edir. Məsələ burasındadır ki, onun törətdiyi cinayət öz hüququayğun davranışının zəruri və adi nəticəsi kimi çıxış edir. Məhz belə davranış onun şəxsiyyətinin əsas yönümünə əsaslanır. Bu da həmin şəxs tərəfindən zahiri təsadüfün təzahürü kimi cinayət törədilməsi haqqında danışmağa imkan verir. Bu, şəxsiyyətin yönümünə münasibətdə zahiri təsadüfdən ibarətdir.

Təsadüfi cinayətkar elə subyektiv xassələrə malikdir ki, həmin xassələr müəyyən situasiyada və bu situasiyanın təsiri altında elə zəmin hazırlayır ki, şəxs cinayət törətmək məcburiyyəti altında qalır. Yəni onu ictimai təhlükəli əməl törətməyə yaranmış şərait vadar edir. Bu cinayət daxili təsadüfün təzahürü olacaqdır. Digər tərəfdən, zahiri təsadüflə müqayisədə və situasiyaya münasibətdə daxili təsadüf daha üstündür. Bütövlükdə isə təsadüfün iki növünün qarşılıqlı əlaqəli təsiri, birgə təzahürü bizə təsadüfi cinayətkarları fərqləndirməyə əsas verir.

Diqqəti bir də ona cəlb etmək istərdik ki, eyni hadisə müxtəlif baxımdan ayrı-ayrı təzahür formalarına malik ola, yaxud müxtəlif şəkildə görünə bilər. Dəyərləndirmə nöqtəsi təsadüfini zəruri, zərurini isə təsadüfi, pisi yaxşı, yaxşını isə pis edə bilər. Məsələn, eyni bir insanın həyatının dövrləri müxtəlif cəhətlərdən təsvir oluna bilər. Belə ki, dövr müxtəlifliyi insan həyatına da müxtəliflik gətirir.

Beləliklə:

- təsadüfi cinayətkara aid daxili və zahiri təsadüfiliyin təzahürləri kifayət qədər sxematik bölgüdür;
- təsadüfi cinayətkar tərəfindən törədilmiş istənilən cinayətin müfəssəl öyrənilməsi;
- cinayətkarın şəxsiyyətinin ətraflı xarakterizə edilməsi həm şəxsiy-

yətə, həm də situasiyaya münasibətdə daxili, eləcə də zahiri təsadüfin çoxsaylı təzahürlərini aşkar edə bilər.

- Yekun olaraq qeyd edək ki, cinayət hüquq fəlsəfəsinin fəlsəfi əsaslarının öyrənilməsi və tədqiqi də bundan ötrü zəruridir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Hegel. Hüquq fəlsəfəsi tərcüməçi: A. Tağıyev. Bakı, 2008
2. Закомлистов А.Ф. Юридическая философия. М., 2006
3. Мальцев Б.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. СПб. 2004
4. Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии. СПб., 2003
5. Филимонов В.Д. Криминологические основы уголовного права. Томск, 1981
6. Кулыгин В.В. Этнокультура уголовного права. М., 2002

Dövlət və hüquq quruculuğu fəlsəfəsi aktual problem kimi

XX əsrin son əllinci illəri, yəni İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövr demokratiyanın uğurları və təntənəsi dövrü kimi yadda qalır. Demokratiyaya alternativ olan qeyri-demokratik idarəetmə formaları, monarxiyalar, irsi aristokratiyalar, oliqarxiyalar, ideoloji nüfuzunu, legitimliyini itirməyə başladı. Bütün bu dəyişikliklərin mərkəzində isə demokratiyaya keçidi təmin edən dövlət və hüquq olmuşdur. Keçmiş Sovetlər İttifaqı dövründə dövlət və hüquq elmi sovet hüquqşünaslığının predmeti omaqla marksist-leninçi elmi dünya görüş əsasında məcmu şəkildə tədqiq edilirdi.

Keçmiş SSR İttifaqı dağıldıqdan sonra, dövlət və hüququn tədqiqi sahəsində yeni elmi konsepsiyalar hüquqi dövlət anlayışını cəmiyyətin siyasi təşkilinə daxil etdi. Vətəndaşı olduğumuz Azərbaycan Respublikası da müstəqil dövlət olaraq azad vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi və hüquqi dövlətin bərqərar olduğu münasibətlər sisteminə daxil oldu. Bu tarixi amil dünyada baş verən demokratik dəyişikliklər fonunda dövlət və hüquq barəsində yeni elmi baxışların yaranmasına əsas verdi.

Dövləti demokratik quruluşlu elan etməklə yanaşı demokratiyaya real təminat olan zəruri hüquqi institutların da yaradılması başlıca şərtlərdən sayılır.

Tarixən hesab edilir ki, dövlət və hüquq eyni vaxtda yaranmışdır. Dövlət və hüququn kökünü təşkil edən xüsusiyyətlər sosial və tipoloji kökləri üst-üstə düşür. Şübhə yoxdur ki, hüququn formalaşmasında iqtisadi əsaslar, mədəni, dini, etnik və qlobal amillər vacib rol oynamışdır.

Dövlət və hüquq hadisələrdən və özbaşnalıqlardan cəmiyyətin həyatının qorunmasına xidmət edir. Əgər dövlət hamını hamıdan qorumaq prinsipi ilə yaranırsa, hüquq isə bu prinsipi həyata keçirməyin mexanizmini yaradır. Hüquqi dövlət ideyası hakimiyyətin hüquq və qanunlarla bağlılığını diqtə edir.

Tədqiqatçı E.H.Trubetskoy yazırdı ki, “dövlət özü hüquqi təşkilatdır”. Belə nəticə hasil olur ki, dövlət və hüquq qarşılıqlı əlaqəlidir və bir-birlərinə bərabər şəkildə lazımdırlar. Alimlərdən S.S.Alekseyev qeyd edirdi ki, “hüquq dövlətlə mübarizədə inkişaf edir”. Bəzi alimlər hüquqi dövlət konsepsiyasını tənqid edərək bildirirdilər ki, hüquq dövlətdən yuxarı keçmişdir. Hüququn formalaşmasına baxsaq proses yuxarıdan aşağı və aşağıdan yuxarı gedə bilər. Dövlət isə bu nizamlamanı və davranış qaydalarına məcburi qüvvə verilmə-

sini qanunlar qəbulu ilə möhkəmləndirməlidir. Hüququ azad vətəndaş cəmiyyətinin ayrılmaz tərkibindən, qanunlarda rəsmiləşdirməklə ona məcburi qüvvə verən dövlət özü olur. Əks halda hakimiyyətin suverenliyindən danışmaq qeyri-mümkün olardı. Yalnız insanlara aid təbii ayrılmaz hüquqlar dövlət tərəfindən tanınır, müdafiə olunur və onun həyata keçirilməsinə təminat verilir. Belə ki, hüquqi və dünyəvi dövlət qurulmasını elan edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ikinci bölmə, 3-cü fəsil, 24-71-ci maddələr “əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları”na həsr olunmuşdur.

Hüquq dövlət fəaliyyətinin sərhədlərini müəyyən edir. Yalnız dövlət bu fəaliyyətin legitimliyini və beynəlxalq standartlara uyğunluğunu müəyyən etmək gücünə malikdir.

Beləliklə, dövlət və hüquq mürəkkəb və bir-birlərinə qarşılıqlı bağlı olan xüsusi instituttur. Dövlət və hüquq ölkədə həyata keçirilən demokratik proseslərin təminatçısıdır. Dövlət və hüququn bu keyfiyyətli cəhətlərini dəqiq dərk etmək və ondan cəmiyyətin təşkilində düzgün istifadə etmək, azad vətəndaş cəmiyyətinin vacib məsələsidir. Bu baxımdan bu günkü dövlət idarəetmə quruluşuna görə Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu - Konstitusiyası hüquq və azadlıqların qorunmasının və dövlətin öz vətəndaşlarının sosial müdafiəsini təmin etmək prinsiplərinin fundamentini təşkil edir. Demokratik dövlət anlayışı konstitusiya və hüquqi dövlət anlayışları ilə sıx bağlı olmaqla sinonimlik təşkil edir. Belə dövlət hüquqa və konstitusiyaya əsaslanan demokratik tələblərə cavab verməlidir. Demokratik dövlət totalitar dövlətin əksini təşkil edir.

Demokratik dövlətin vacib əlamətlərindən biri də, real təmin edilən nümayəndəli demokratiya, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının real təmin edilməsidir.

Müasir prezidentli respublika idarəetmə forması olan dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda nümayəndəli demokratiya institutları Milli Məclis və yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrdir. Bu sistem tam, bütöv səciyyəvi cəhətləri ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini səciyyələndirir və dövlət hakimiyyətinin vahid sistemliliyini müəyyən edir.

Müasir dövlətsünaslıq və hüquq elmində hesab edilir ki, əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatlılığı demokratik dövlətin mühüm əlamətlərindəndir.

Ölkədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları real təmin edilmirsə, demokratik xarakterli bəyənnamələr dövlətə demokratiklik vermir.

Demokratik dövlət güc tətbiq edilməsini istisna etmir, lakin onun

hüduqlarını qanunla müəyyən etməlidir. Dövlət vətəndaş hüquq və azadlıqlarını müdafiə edir, cinayətkarlığın və digər hüquq pozuntularının qarşısının alınması üçün tədbirlər görür.

Müasir dünyamızda belə təcrübələrə də rast gəlinmişdir ki, dövlətin suverenliyinə və azadlığına edilmiş xarici müdaxilələr demokratik institutların inkişafına mənfi təsir göstərir.

Məsələn, bəzi elmi tədqiqatlarda belə hesab edilir ki, İkinci Dünya müharibəsi qurtarandan sonra keçmiş Sovetlər İttifaqının hərbi müdaxiləsi olmasa idi, bir sıra Avropa ölkələri, o cümlədən Polşa, Çexoslovakiya və Macarıstanda demokratik institutlar vaxtında inkişaf edərdi, onların qocaman demokratiya ölkələri sırasına qoşulması baş verərdi. Bu sahədə 1964-cü ildə Qvatemalaya ABŞ-ın müdaxiləsi də misal göstərilir. Belə ki, müdaxilə nəticəsində Qvatemalanın qanunu seçilmiş prezidenti və hökuməti devrilmişdir.

Keçmiş Sovet İttifaqının süqutu illərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qonşu Ermənistan tərəfindən edilmiş qəsd və müdaxilə dövlət və hüquq quruculuğu sahəsində demokratik-hüquq institutlarının inkişafına maneə olan ciddi amillərdən sayılmalıdır.

Dövlət və hüququn aktual problemlərindən biri də hesab edirik ki,

- hüquq maarifçiliyinin inkişaf etdirilməsi;

- ölkədə peşəkar mütəxəssislərin cəlb edildiyi dövlət səviyyəsində qanunvericilik institutunun yaradılması;

- hüququn tədrisində sahəvi hüquqşünasların yetişdirilməsinə xidmət edən özəl və dövlət təməlinə institutların təşkil edilməsi məsələləridir.

Qanunvericilik yaradıcılığını dövlət və hüquq quruculuğunun əsas sahələrindən biri hesab etməklə aşağıdakı rəy və fikirlərimi bildirirəm.

Bazar iqtisadiyyatına, demokratiya və hüquqi dövlət yoluna keçmiş bütün yeni müstəqil dövlətlərdə bir çox müxtəlif növlü qanunvericilik aktları məsələn, konstitusiyalar, qanunlar, dekretlər və qərarlar yaradılmışdır. İslahatlar prosesinin ilk illərinə baxarkən, məlum olur ki, qəbul olunmuş hüquqi aktların heç də hamısı qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmamışdır və heç də həmişə müasir kodifikasiya texnikası səviyyəsində deyildir.

Belə hallar uzun müddətli müsbət iqtisadi inkişaf üçün çox vacib olan stabilliyi təhlükə qarşısında qoya bilər. Başqa faktorlarla yanaşı vacib və aktual olan hüquq tənzimlənməsində qanunvericilik texnikasından düzgün istifadə edilməsidir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra və 1995-ci ildə qüvvəyə minmiş müstəqil respublikanın ilk Konstitusiyasında da aydın şəkildə əsaslandırılmış demokratiya (maddə 7), bazar iqtisadiyyatı (maddə 15) və hüquqi dövlət (maddə 7) yolunu tutmuşdur və bunun həyata keçirilməsi üçün ictimai reallıqda ciddi addımlar atılmışdır.

Beləliklə:

- qanunvericiliyin istiqamətləndirilməsi üçün mühüm əsaslı qərarlar qəbul olunmuşdur;

- bu qərarlar konstitusiya ilə müqayisədə çox aydın şəkildə tərtib olunmuşlar;

- Eyni zamanda konstitusiya hamının qanun qarşısında bərabər olduğu pozisiyasından çıxış edir;

- bu yolla tək vətəndaşı və şəxsi deyil, həm də dövləti və onun müxtəlif orqanlarını o qanunlara tabe edir;

- eyni zamanda konstitusiya birmənalı tərzdə qanunvericilik sahəsində qanunvericiliyin icraedicilik qarşısında üstünlüyünü təsdiq edir (maddə 81, 94).

Ümumiyyətlə, konstitusiya ölkə Milli Məclisini qanunvericilik sənədi, azadlıq və tabeçilik çərçivəsi kimi ciddi tələblər qarşısında qoyur.

Qanunvericilik azadlığının birinci və ən mühüm hüdudu konstitusiyanın özüdür. Qanunlar nə gizlin, nə də açıq şəkildə konstitusiyaya zidd getməməlidir. Keçid dövrünün ilk illərində yaranmış bir sıra qanunlar ona görə təhlükəlidirlər ki, onlar hüquq şüurunu içəridən yeyirlər, şübhəyə və hüquq nihilizminə səbəb olurlar. Onun üçün qanunvericilik daimi təkmilləşməlidir.

Qanunvericilik texnikasının problemləri və həlli təklifləri çox qədimdir. Burada Monteskyenin 1748-ci ildə tərtib etdiyi prinsiplərdən bəzilərinə istinad etmək yerinə düşərdi.

Belə ki:

1) Qanun üslubu sadə və dəqiq olmalıdır, terminlər mümkün dərəcədə nisbi yox mütləq olmalıdır ki, şəxsi şərhələrə imkan verilməsin.

2) Qanunlar reallıq və zamanla məhdudlaşdırılmalı, metaforizm və mülahizələri rədd etməlidirlər, qanunlar çəşdirici olmamalıdır. Qanunlar əsas mahiyyəti müstəsna, məhdudluqlar və dəyişikliklərlə yüklənməməlidirlər.

Baxmayaraq ki, qanunvericilikdə qanunları öz siyasi görüşlərinə uyğun dəyişmək imkanı malikliyi var, o, mümkün qədər dəyişikliklərdən vaz keçməlidir, çünki bu, gələcəyə baxışı, hüquqi təhlükəsizliyə və hüquqa inamı azaldır.

Bu mənada aşağıdakı bir sıra nöqtəyi nəzəri diqqətə çatdırmaq:

- Uzun illərin təcrübəsi sübut edir ki, gələcəkdə işləyəcək qanunlar gələcəyi tam görə və gələcəkdə ortaya çıxacaq halları tam əhatə etmək iqtidarında deyildir;

- Qanunları kobud şəkildə sistemləşdirmək keçmişdən qalma halı indi də saxlanılır. Qanunverici çalışmalıdır ki, qanun mümkün qədər daim dəyişməkdə olan ictimai duruma uyğun, ziddiyyətlərdən uzaq və ümumi qanun sisteminə müvafiq olsun.

Təzə qanun özünü özü ilə eyni hüquqa malik olan köhnə qanuna qarşı qoymaq istəyirsə, o zaman qanunverici ümumi prinsipləri əsas tutmalı, yeni qanun köhnəni aradan çıxarmaqla, xüsusi qanun ümumi qanundan çıxış etməlidir. Qanunlar aktual və real ictimai prosesləri əks etdirməli, bir qayda olaraq onların həllinə xidmət etməlidir.

Eyni zamanda sorğu və rəy xidmətləri yaradılmalıdır ki, bunlar ekzit-pol vəzifəsini icra etməyə hazır olmalı, qanunların qüvvəyə minməsindən sonra ictimai həyata praktik təsirini öyrənmək iqtidarında olmalıdırlar.

Qanunun nəşrindən bir qədər əvvəl ictimaiyyət qarşısında onun dinlənməsini təşkil etmək məsləhət olardı. Bu zaman qanunun layihəsi ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılır, aidiyyəti olanlara öz fikrini bildirmək üçün imkan verilmiş olur.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, siyasi bəyanatların və məqsədlərin qanun formasına keçirilməsi, məqsədyönlü deyildir. Yaxşı olardı ki, faktlara əsaslanan dəqiq qanun toplusu müəyyənləşdirilsin.

Qanunvericilik uzun müddətli prosesdir və o cəmiyyətdə baş verən inkişaf və yeniliklərlə ayaqlaşmalıdır. Buna görə də qanun dəyişmələri labüddür. Azərbaycan Respublikasında Qanunvericilik sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər çoxdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına edilmiş dəyişikliklər və əlavələr, son illər hazırlanmış və qüvvəyə minmiş xüsusi qanunlar, o cümlədən Seçki Məcəlləsi, Normativ-hüquqi aktlar haqqında Konstitusiya qanunu, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsi və s. Qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında və qəbul edilməsində, o cümlədən tətbiqində yenilikləri özündə əks etdirir.

Dövlət miqyasında dərin iqtisadi və hüquqi xarakterli islahatlar zamanı hüquq islahatları komissiyasının yaradılması məsləhət görülür, belə ki, bu komissiyanın hüquqi statusu parlament institutu səviyyəsində təsbit edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Belə komissiyalarda həm dövlət nümayən-

dələri, həm də ictimai təşkilatların nümayəndələri (peşəkar mütəxəssislər) iştirak etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində dövlət və hüququn aktual problemlərinin - xüsusilə hüquq nəzəriyyəsinin hüquqi təcrübə ilə əlaqələndirilməsi baxımından bu sahələrin tədqiqi ilə məşğul olan müvafiq hüquq institutları yaradılmalı və həmin institutlar dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi almaqla cəmiyyətin dövlətin siyasi həyatında iştirakının elmi və praktik üsullarını işləməklə bütövlükdə azad vətəndaş cəmiyyəti üçün faydalı olan demokratik hüquq əməllərini özündə daşıyan qanunvericilik sisteminin formalaşmasına böyük töhvə vermiş olardı.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2009. 68 s.
2. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu) Azərneşr, Bakı, 1990. 72 s.
3. Маклаков В.В. Конституции Зарубежных государств, 2009. 624 с.
4. Старженецкий В.В.Россия и Совет Европы: право собственности. М.: ОАО «Издательский дом «Городец»», 2004. 208 с.
5. Григонис Э.П., Григонис В.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций – СПб. Питер, 2002, – 416 с.

Əxlaq və hüququn qarşılıqlı əlaqəsi

Yeni insan-şəxsiyyət yetişdirilməsində cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarının müstəsna rolu vardır. Zəngin mənəviyyat insanlar arasında, şəxsiyyətlə cəmiyyət və cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına və təkmilləşməsinə böyük təsir göstərir. Belə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində hüquq normaları ilə yanaşı əxlaq normaları da mühüm rol oynayırlar.

Hüquqi dövlət özündə hüquqla qanunun qarşılıqlı vəhdətini ehtiva edən sosial dövlət tiplərindəndir. Bu dövlətin başlıca məqsədi qanunun aliliyini təmin etməkdən ibarətdir. Məhz qanunun ən yüksək pillədə durduğu cəmiyyəti hüquqi dövlət adlandırırlar. Ona görə də belə dövlət yeni və yüksək şüurlu insanlara həmişə ehtiyac duyur. Filosof C.Lokkun ifadəsi ilə desək: “Başqaları üçün qanunlar yarada bilən onlardan üstün olmalıdır” (8).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Preambulasında deyilir ki, Konstitusiya “xalqın iradəsinin ifadəsi kimi, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq” (6:3) üçün qəbul edilir. Deməli, cəmiyyət üzvlərinin şüurluluğu nə qədər yüksək olarsa, insanlar arasında münasibətlər yeni inkişaf mərhələsinə nə qədər intensiv qədəm qoyarsa və sositumun fəallığı nə qədər yüksək olarsa, Azərbaycan hüquqi dövlət quruculuğu yollarını daha tez başa vurmuş olar.

Bu baxımdan hüquq normaları əxlaq normalarından fərqli olaraq, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən tətbiq edilir. Hüquq davranış normalarının məcmusu kimi, cəmiyyətdə nizam-intizamın və sabitliyin, asayışın qorunmasına xidmət edir.

Hüquq bütün digər sosial normalarla çoxcəhətli (genetik, funksional, sistemli və s.) əlaqədə olan mürəkkəb fenomendir. Bu əlaqə özünü müxtəlif qarşılıqlı asılılıqda təzahür etdirir. “Fəsəfə” ensiklopedik lüğətdə yazılmışdır: “hüquq dövlət hakimiyyəti müəyyənləşdirilmiş və sanksiyalaşmış normaların, qaydaların sistemi şəklində tərtib edilir” (7; 487). Belə ki, həmin əlaqə cəmiyyətin ictimai-siyasi, dini-mədəni, sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni, hüquq-qanunvericilik sistemindən, sosial normaların bu və ya digər növlərinin differensiasiyasından, bu normalar arasında mövcud üzvi bağlılıq dərəcəsiindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Sosial normaların bütün növlərinin həm sıx qarşılıqlı əlaqəsinin, həm də onların belə əlaqəsinin spesifikliyinin aşkar edilməsi çox vacibdir. Bu, xüsus-

silə də hüquq elmi üçün prioritet maraq doğuran hüquq və əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsinə aiddir.

Bu baxımdan hüquq və əxlaq normalarının qarşılıqlı əlaqəsinə izah etməzdən öncə onların mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri və spesifikləri üzərində qısa da olsa diqqət yönəldək.

Nəzərə yetirək ki, hüquq sosial hadisədir və müasir hüquq elmində “hüquq” terminindən bir neçə mənada istifadə olunur. Belə ki, birincisi, hüquq dedikdə, əsasən, insanların sosial-hüquqi iddiaları nəzərdə tutulur. Məsələn, yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ və s. bu kimi iddialar insanın təbiəti ilə şərtləşir və təbii hüquqlartək qiymətləndirilir.

İkincisi, hüquq – bu, hüquq normalarının bir sistemidir. Bu, obyektiv mənada hüquqdur, çünki hüquq normaları ayrı-ayrı şəxslərin iradəsindən asılı olmayaraq yaradılırlar və qüvvədədirlər. Hüquq bu mənada “Azərbaycan hüququ”, “ailə hüququ”, “əxlaq hüququ” və s. söz birləşmələrində “hüquq” termininə daxil edilir. “Hüquq” termini belə hallarda cəm hala malik olmur.

Üçüncüsü, “hüquq” termini ilə fiziki və ya hüquqi şəxslərin, təşkilatların malik olduqları rəsmi şəkildə tanınmış imkanlar adlandırılır. Məsələn, hər kəsin təhsil, əmək, əmlak və s. hüquqları vardır. Bütün belə hallarda subyektiv mənada hüquq barəsində söhbət gedir. Bu, ayrı-ayrı fərdlərə - hüququn subyektlərinə mənsub olan hüquqdur.

Dördüncüsü, “hüquq” terminindən təbii hüquq, obyektiv və subyektiv mənada hüquq da daxil olmaqla, bütün hüquqi hadisələrin adlandırılması üçün istifadə olunur. Burada onun sinonimi qismində “hüquq sistemi” anlayışı çıxış edir. Məsələn, ingilis-sakson, roman-german, müsəlman hüquq sistemi (o cümlədən, ənənəvi hüquq sistemi) və s..

Diqqətə çatdıraq ki, hüququn anlayış və mahiyyəti haqqında məsələ əsas problemlərdən biridir. Bu problemin həllindən asılı olaraq bütün digər hüquqi hadisələr dərk və izah edilir. Qeyd edək ki, hüququn istənilən tərifini nisbi və natamam hesab edilmişdir. Çünki bu anlayış onun müxtəlif xassələrinin, cəhətlərinin, əlaqə və xarakteristikasının bütün çoxşaxəlilliyini əhatə etmir. Hüququn qısa tərifini bu mürəkkəb hadisənin yalnız ən ümumi, əsas və başlıca əlamətlərini əks etdirməyə xidmət edir. Hüququn belə ən mühüm əlamətlərinə hüququn **dövlət-iradi xarakteri; hüququn normativliyi; hakimiyyət-tənzimləmə təbiəti** aid edilir. Professor İlham Məmmədzadə yazır: “Qeyri-əxlaqi və ya əxlaqsız hərəkət çox zaman insanın vicdanında ağır yük kimi asıla qalır. Cəza qarşısında qorxu və etdiyi hərəkətə görə günah hissi insanı xilas etmir, lakin bu hərəkətlərin səbəblərinin dərkini və

onların izahı ona kömək edə bilər” (9; 89).

Deməli, **hüquq** dedikdə, cəmiyyətin dövlət iradəsini, onun ümumbəşəri və sinfi xarakterini həyatın iqtisadi, mənəvi və digər şərtləri ilə şərtləndirən, dövlət tərəfindən bəlli formalarda müəyyən edilən və sanksiyalaşdırılan, pozuntulardan mühafizə olunan, tərbiyə və məcburiyyət tədbirləri ilə yanaşı dövlət məcburiyyətilə təmin edilən ümumməcburi, formal-müəyyən normaların sistemi, ictimai münasibətlərin dövlət tənzimləyicisi başa düşülür.

Göründüyü kimi, hüquq normalarının həyata keçirilməsi məcburi xarakter daşıyır və hüququn realizəsində dövlətin məcburiyyət tədbirindən istifadə olunur. Ona görə də hüquq normaları pozulduqda müvafiq məsuliyyət növü meydana çıxır və dövlət özünün məcburiyyət tədbirlərindən birini tətbiq edir.

Bəs əxlaq nədir? Yenə “Fəlsəfə” lüğətinə müraciət edək. Orada yazılıb ki, “əxlaq ictimai şüur formalarından biridir” (7; 152). O, cəmiyyətin mənəvi həyatının əsasını təşkil edir. Əxlaq haqq-ədalət, insanın şərəf və ləyaqəti, namus və vicdan, yaxşı və pis, xeyir və şər haqqında baxışların, həmin baxışlara müvafiq surətdə cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş davranış, rəftar qaydalarının məcmusudur (1, 5-6).

Bu yanaşmadan əxlaqın təşəkkül tapma tarixi hüququn yaranması tarixindən daha çox qədimdir. Belə ki, sonradansa siniflərin meydana gəlməsi əxlaqa da sinfi xarakter vermişdir.

Sosial normaların mərkəzində duran hüquq və əxlaq bütün sosial normalara xas olan ümumi cəhətlərə malikdirlər. Belə ümumi cəhətlər də məhz onların aşağıdakı birliyinə dəlalət edir:

- hüquq və əxlaq normativ tənzimləmənin bütöv sistemini yaradan və bunun nəticəsində bəzi ümumi cəhətlərə malik olan sosial normaların bir növüdür;

- hüquq və əxlaq son həddə eyni məqsəd və vəzifələri – sosial həyatın nizama salınması və təkmilləşdirilməsini, cəmiyyətdə təşkilati başlanğıcların müəyyən edilməsini, şəxsiyyətin inkişafını və zənginləşməsini, insan hüquqlarının müdafiəsi və qorunmasını, humanizm, ədalət ideallarının təsdiqini güdürlər;

- hüquq və əxlaqın tənzimləmə obyektini eynidir. Bu obyekt ictimai münasibətlərdir (ancaq müxtəlif həcmdə). Hüquq da, əxlaq da eyni insanlara, təbəqələrə, qruplara, kollektivlərə və s. ünvanlanır. Onların tələbləri bir çox məqamlarda üst-üstə düşür;

- hüquq və əxlaq normativ hadisə qismində hüququn subyektlərinin lazımi və mümkün hərəkətlərinin sərhədlərini müəyyən edir, şəxsi və ictimai maraqların ifadə və ahəngdarlıq ifadəsinə xidmət edirlər;

- hüquq və əxlaq fəlsəfi yanaşmada, hər şeydən əvvəl, iqtisadi, habelə siyasi, mədəni və sair determinedici amillərlə şərtləşən üstqurum kateqoriyasından ibarətdir ki, bu da onları sosial cəhətdən eynitipli edir;

- hüquq və əxlaq təməlli ümumtarixi sərvətlər, cəmiyyətin sosial və mədəni tərəqqisinin göstəriciləri, onun yaradıcı və intizamlaşdırıcı başlanğıcı qismində çıxış edir. Bu aspektdə hüququn məqsədi insanların birgə həyatını elə müəyyən etməkdən ibarətdir ki, orada toqquşmalarda, qarşılıqlı mübarizədə kəskin mübahisələrə mümkün qədər az mənəvi qüvvə sərf edilsin. Əxlaqın da mahiyyəti və təyinatı məhz bundan ibarətdir. Buradasa hüquq, mənəviyyat qanununda tamamlanmış bir hadisədir. Hüququn əsasını əxlaqi dəyərlər təşkil edir. Çünki əxlaq hüquqa mənəvi dəyər verir. Hüquq da öz növbəsində əxlaqi mühafizə edir, əxlaqi dəyərləri sosial həyatın müxtəlif pozuntuları və qanunsuzluqlarından qoruyur, onun tarixən təşəkkül tapmış ənənələrinə, cəmiyyətə yad üsürlərin daxil olmasına mümkün qədər mane olmağa çalışır və insanların mənəvi həyatını zənginləşdirən əxlaqi sərvətlərin keşiyində dayanır.

Lakin hüquq və əxlaqın ümumi cəhətləri ilə yanaşı, onları bir-birindən fərqləndirən spesifik xüsusiyyətlər də mövcuddur. Bu fenomenlərin özünəməxsusluğunun nəzərə alınması, fikrimizcə, onların ümumiliyini və birliyini müəyyən etməklə, müqayisədə daha mühüm əhəmiyyətə malikdir (2, 287).

Bu baxımdan hüquq və əxlaqın fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Hüquq və əxlaq bir-birindən, hər şeydən əvvəl, **bərqərar olma, formalaşma üsullarına** görə fərqlənir. Məlum olduğu kimi, hüquq normaları dövlət tərəfindən yaradılır, yaxud sanksiyalaşdırılır və onlar ancaq dövlət tərəfindən (və ya dövlətin bəzi ictimai təşkilatlarla qarşılıqlı razılığında) ləğv edilir, onlara əlavələr olunur və ya onlarda dəyişikliklər edilir. Bu mənada dövlət hüququn əsas siyasi yaradıcısıdır. Hüquqyaratma dövlətin müstəsna hüququ, onun prerogatividir. Buna görə də hüquq xalqın sadəcə iradəsini deyil, onun dövlət iradəsini ifadə edir və sadəcə tənzimləyici deyil, həm də dövlət tənzimləyicisi qismində çıxış edir.

Burada, əxlaq isə tamamilə başqa üsulla formalaşır. Əxlaq normaları dövlət tərəfindən yaradılmır. Əxlaq ümumiyyətlə, hansısa bir xüsusi məqsədyönlü fəaliyyətin məhsulu deyildir. Əxlaq normaları insanların təcrübə

fəaliyyətində öz-özünə və təbii üsullarla yaranır. Onların mövcudluğu üçün hakimiyyətin razılığı tələb olunmur. Bu onların tanınması və mövcud olmaları üçün kifayətdir. Bu onların həm də sosial ünsiyyətin iştirakçıları – qruplar, siniflər və kollektivlər tərəfindən “sanksiyalaşdırılması” deməkdir.

2. Hüquq və əxlaq **təminatmə metodlarına** görə fərqlənirlər. Əgər hüquq normaları dövlət tərəfindən yaradılırsa, deməli, onlar təmin, mühafizə və müdafiə olunurlar. Hüquq məcburiyyət aparatına malikdir. O, hüquq normalarına əməl edilməsinə göz qoyur. Başqa bir sözlə, hüquq normaları ümumməcburi xarakter daşıyırlar.

Nəzərə yetirək ki, əxlaq normaları isə başqa metodlarla təmin edilirlər. Belə təminatlar dövlət aparatının deyil, ictimai rəyin qüvvəsinə arxalanır. Əxlaq normalarının pozulması dövlət orqanlarının buna müdaxilə etməsinə səbəb olmur. Əxlaqi cəhətdən insan son dərəcə mənfi xüsusiyyətlərə malik şəxsiyyət də ola bilər. Lakin o bu vaxt hüquqi məsuliyyətə cəlb oluna bilməz (əgər hüquq pozuntusuna yol verməmişdirsə). Belə şəxsiyyətə reaksiyanın formaları haqqında məsələni onun mənsub olduğu kollektiv, bəzən cəmiyyətin özü həll edir.

3. Hüquq və əxlaq bir-birindən **ifadə və təsbit edilmə formalarına** görə fərqlənirlər. Əgər hüquq normaları xüsusi hüquqi dövlət aktlarında (qanunlar, fərmanlar, qərarlarda və s.) təsbit edilir, hüququn sahələri və institutları üzrə qruplaşdırılır və sistemləşdirilirlərsə, bunu əxlaq normalarına şamil etmək əsla mümkün deyildir. Hüquqyaratma qanunvericinin iradə ifadəsidir. Əxlaq normalarının meydana gəlməsi isə qanunvericilik, yaxud digər hüquqyaradıcı şəxslərin iradə ifadəsilə bağlı deyildir.

Əxlaq normaları və əxlaqi prinsiplər cəmiyyətin müxtəlif təbəqə və qruplarında müəyyən sosial şərtlərin təsiri altında yaranır, sonra isə subyektlərin daha geniş dairəsi arasında yayılırlar. Əxlaq normaları yazılmamış vəziyyət və nəsihət adət və ənənələrdir.

4. Hüquq və əxlaq **insanların şüur və davranışına təsirin xarakteri və üsullarına** görə bir-birindən fərqlənir. Əgər hüquq subyektlər arasında qarşılıqlı münasibətləri onların hüquq və vəzifələri baxımından tənzimləyirsə (hərəkətlərin hüququayğun və qeyri-hüquqi, qanuni və qanunsuz olması; əməlin cəzalanmalı olub-olmaması və s.), əxlaq insan hərəkətlərinə xeyir və şər, yaxşı və pis, utandırıcı və utanmaz, vicdanlı və vicdansız, şərəfli, ləyaqətli, yaxud şərəfsiz və ya ləyaqətsiz baxımından yanaşır. Başqa sözlə, hüquq və əxlaqın qiymətləndirmə kriteriyaları, sosial meyarları tamamilə müxtəlifdir.

Bununla əlaqədar hüquq normaları özündə qadağan olunan və ya icazə verilən hərəkətlərin az-çox dərəcədə təsvirini ehtiva edir, davranışın lazımı variantını dəqiq göstərir, dürüstlüyü, formal müəyyənliyi, hakimiyyət xarakterinə malik olması və müəyyən xəyata görə qabaqcadan nəzərdə tutulmuş sanksiyaya malik olması ilə də fərqlənir. Əxlaq normaları isə heç bir dürüşt-ləşdirmə dərəcəsinə malik deyillər və qabaqcadan hər hansı məsuliyyət növünü nəzərdə tutmurlar.

5. Hüquq və əxlaq həmçinin, **bu normaların pozuntusuna görə də bir-birindən məsuliyyətin xarakteri və qaydasına** görə fərqlənilir. Hüquqazidd hərəkətlər dövlətin cavab reaksiyasına səbəb olur. Yəni bu zaman sadəcə məsuliyyət deyil, həm də hüquqi məsuliyyət meydana gəlir və onun qanunla ciddi rəqlamentləşdirilmiş tətbiqetmə qaydası yaranır. Bu, prosessual xarakter daşıyır. Prosessual tələblərə əməl edilməsi o qədər vacibdir ki, o, maddi hüquq normalarına əməl edilməsi qədər vaciblik kəsb edir. İnsan dövlət adından cəzalandırılır və buna görə də hüquqi məsuliyyətə özbaşına formada cəlbetmə də yolverilməzdir.

Əxlaq normalarının pozulmasına görə “əvəz” başqa xarakter daşıyır. Burada rəqlamentləşdirilmiş prosedur bir norma yoxdur. Xətakarın cəzası “məzəmmət” etmədə, danlaqda, qınaqda yaxud utandırmada ifadə olunur. Bu zaman məsuliyyət və ya məcburiyyətdən söhbət belə gedə bilməz. Xətakarın kollektiv və ya bütövlükdə cəmiyyət qarşısında məzəmmət edilməsi kifayət edir.

6. Hüquq və əxlaq **insanın davranışına verilən tələblərin səviyyəsinə** görə də bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənilir. Bu səviyyə əxlaqda daha yüksəkdir. O, bir çox hallarda hüquqi qanunla müqayisədə şəxsiyyətdən daha çox tələb edir. Məsələn, əxlaq vicdansızlığın, yalanın, böhtanın, aldatma və iftiranın istənilən formasını danışıqsız olaraq tənqid və mühakimə edə bilər. Hüquq isə son həddə yalnız belə hərəkətlərə görə sanksiya nəzərdə tutur. Əxlaq cəmiyyət əleyhinə hər hansı davranışa dərhal dözümsüzlük nümayiş etdirir. Hüquq isə bunların təzahürünə görə (kəskin olduqları vaxt) daha sərt cəza növü müəyyən edir.

Əxlaq insan hərəkətlərini daxili niyyət, vətəndaşlıq borcu baxımından qiymətləndirir, ictimai rəylə və cəmiyyətin fikri ilə hesablanır. O, fərdin davranışına daha tələbkar yanaşır. Hüquq isə insanı həmişə və hər yerdə vicdanlı və bütöün məqamlarda səmimi olmağa məcbur etmək iqtidarında deyil. İnsanı qanunun göstərişi ilə intizamlı etmək çətindir. Əxlaq isə, insanı buna çağırır. O, insanı orta səviyyəyə deyil, ideala istiqamətləndirir (3, 182).

7. Hüquq və əxlaq **təsir qüvvə sferalarına** görə də bir-birindən fərqlənir. Əxlaq normalarının məkanı hüququn məkanına nisbətən genişdir. Belə ki, onların sərhədləri üst-üstə düşür. Məlum olduğu kimi, hüquq ictimai həyatın heç də bütün deyil, yalnız ən mühüm sahələrini (mülkiyyət, hakimiyyət, idarəetmə, ədalət mühakiməsi) tənzimləyir. Bu prosesdə bir çox insani münasibətlər, məsələn, dostluq, məhəbbət, qarşılıqlı yardım, zövqlər, dəb, şəxsi ehtiraslar və s. onun tənzimləmə sərhədlərindən kənar qalır. Hüquq öz sərhədlərini aşı, yaxud azad və könüllü şəxsi həyatı münasibətlərə müdaxilə edə bilməz.

Belə insani münasibətlər sferasına əxlaq normaları nüfuz edir. Digər sosial normalar, adət-ənənələr, vərdislər, o cümlədən mentalitet də burada qüvvədə ola bilər. Hüquqdan fərqli olaraq, əxlaq cəmiyyətin inkişafına təsir edir, insanlar arasında şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin prinsipə bütün növ və formaları onun qiymətləndirmə dairəsində olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hüququn və əxlaqın təsir (qüvvə) sferaları yalnız qismən üst-üstə düşür. Ən başlıcası isə onlar öz həcminə görə bir-birini tamamlayırlar. Bu isə o deməkdir ki, ictimai münasibətlərin həlledici dairəsi həm hüququn, həm də əxlaqın tənzimləmə predmetini təşkil edir.

8. Hüquqla əxlaq arasında **fəlsəfi yanaşmada** fərq ondan ibarətdir ki, əxlaq ictimai şüurun formalarından (siyasət, ideologiya, elm və incəsənətlə yanaşı) biri kimi çıxış edir. Hüquqa isə adətən, belə keyfiyyətdə baxılır. İctimai şüurun forması qismində hüquq deyil, hüquq düşüncəsi, yəni hüquqa baxışlar çıxış edir.

9. Nəhayət, hüquq və əxlaq **tarixi meyarlarına** görə də bir-birindən fərqlənirlər. Əxlaq “öz yaşına” görə hüquqdan daha böyükdür (qədimdir). Əxlaq insan cəmiyyətində həmişə mövcud olub və olacaqdır. Hüquq isə yalnız sosial təkamülün müəyyən inkişaf pilləsində yaranmış və onu hansı meyarların gözlədiyi də məlum deyildir. Bu isə o demək deyildir ki, hüquq tamamilə “ölgünləşib” gedəcək, onun əxlaq normalarına getdikcə daha çox yaxınlaşacağı mümkündür.

Bəs hüquq və əxlaqın bir-birinə qarşılıqlı təsiri necədir? Bu iki tənzimləyicinin sıx qarşılıqlı təsiri onların sosial və funksional qarşılıqlı fəaliyyətindən doğur. İctimai münasibətlərin tənzimində onlar bir-birini dəstəkləyir, şəxsiyyətə pozitiv təsir göstərirlər və vətəndaşların hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyətinin formalaşmasında eyni dərəcədə lazımi rol oynayırlar (4).

Məlumdur ki, hər cür hüquqazidd əməl, eyni zamanda da qeyri-əxlaqi hərəkət kimi qiymətləndirilir. Hüquq qanunlara əməl olunmasına nail olmaq

istədiyi kimi, əxlaq da bu yönümdə özünəməxsus fəaliyyət göstərir. Hazırda qüvvədə olan həm milli, həm də beynəlxalq qanunvericilik sənədlərinin demək olar ki, hər birində hüquq və əxlaq bir-birindən ayrılmaz halda müəyyən edilir. Bu da təəccüblü deyil, çünki, hüquq da əxlaqa əsaslanır.

Bəs onda hüquq və əxlaq arasında ziddiyyətlər nədir? Hüquq və əxlaq normaları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə heç də o demək deyildir ki, bu, hamar və münaqişəsiz bir prosesdir. Bunların da arasında kifayət qədər tez-tez kəskin ziddiyyətlər, kolliziya və fikir ayrılıqları yaranır. Belə ki, əxlaqi və hüquqi tələblər heç də həmişə hər şeydə razılışmaya malik olmurlar (4). Bəzən isə hətta aşkar surətdə bir-birinə qarşı belə dururlar. Bu kimi ziddiyyətlər həm sosial, həm də dialektik mənşəyə malikdir. Bir sıra hallarda isə qanunun yeganəliyi qüvvəsindən və ziddiyyətlərlə mübarizəsindən irəli gəlir.

Bu baxımdan hüquq və əxlaq arasında ziddiyyətlərin səbəbləri onların spesifikliyindən də ibarətdir. Belə ki, onlar subyektlərin davranışının qiymətləndirilməsinə başqa-başqa mövqelərdən yanaşırlar. Onlar ictimai maraqları da qeyri-adekvat əks etdirirlər. Lakin bununla belə, hüquq və əxlaq antipodlar deyillər.

Beləliklə, də hüquq və əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsi problemi üzərində təhlillər etmək bundan sonra da təməlli tədqiqatlar tələb edəcəkdir. Yekun olaraq qeyd edək ki, ictimai münasibətlərin bu iki tənzimləyicisi, yəni əxlaq və hüquq son dərəcə oxşar və fərqli cəhətlərə, qarşılıqlı təsir və ziddiyyətlərə malikdirlər.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Rzayev A.Q. Hüquq və əxlaq. Bakı, 1977.
2. Теория государства и права: Курс лекций /Под ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. М., 1999.
3. Франк С.Л. Нравственный идеал и действительность. М., 2001.
4. Рыбаков В. Мораль и право – день чудесный // Звезда. 1997, N 4.
5. Общая теория государства и права. Академический курс: В 2-х томах, Т.2 /Под ред. М.Н.Марченко. М., 1998, ст. 64-66.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2016.
7. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı, 1997.
8. Дж.Локк. Два трактата о правлении, книга 2, Глава 11.
9. Мəmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Bakı, 2012.

Əxlaq və hüquq normaları sosium həyatının tənzimləyici faktorudur

Hüquq və əxlaq anlayışları **geteronomdurlar**. Onların mənbəyi zahirədir. Hər ikisi subyektlərə münasibətdə obyektivdirlər. Hüquq və əxlaq intersubyektiv aləmdə mövcuddurlar. Hüquq normaları və əxlaq normaları – bunlar hər biri sosium və fərdin həyatını tənzimləyən göstərişlərdən ibarətdir.

Bu normaların təşəkkül tapması fərdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin qaçılmazlığı ilə qabaqcadan müəyyən edilmişdir. Əgər fərd tək, yalqızdırsa, onun ətrafında heç kəs yoxdursa, yaxud o, heç bir canlının olmadığı adadadırsa, onun nə hüquq, nə də əxlaq normalarına əməl etməsi haqqında söhbət gedə bilməz. Qeyd edilən situasiyalarda onların hər ikisi öz mənasını itirir. Lakin, onlar fərdə necə davranmalı olması, yaxud necə hərəkət etməli olması barədə göstərişlərdir. Bu mülahizənin müəllifi Y.A.Slinin əmindir ki, “əxlaq normaları başqaları ilə ünsiyyətin xaricində ideyalar növündə mövcuddurlar. Lakin ünsiyyət insan varlığının bu cəhətinin aşkar olmasını təmin edir” (1,165).

Əxlaqın əsas mahiyyətini başqalarına zərər vurma (fərdin öz sosiumu daxilində) və mümkün qədər daha çox “fayda ver” prinsipi təşkil edir. Y.A.Slinin belə hesab edir ki, “əxlaqın sferası da hüququn sferası kimi başqalarına, istənilən fərdlərə münasibətdən ibarətdir. Lakin müəllif bu mövqe ilə razılaşmayaraq yazır ki, əxlaq normaları qapalı sabit qrupun qaydalarıdır və belə qrupun üzvləri bir-birinə emosional səviyyə ilə bağlıdırlar. İnsanlıq müxtəlif birliklərə bölünmüşdür və həmin birliklərin üzvləri həmin sosiumun müəyyən etdiyi normalarla yaşayırlar. Müəyyənləşdirilmiş davranış qaydaları yalnız həmin birliyin üzvlərinə şamil olunur” (1,165).

Göründüyü kimi, dünyada çoxsaylı əxlaqi sistemlər mövcuddur. Müsəlman əxlaqı, xristian əxlaqı, iudey əxlaqı və s. Hətta qitələrə görə də əxlaq normaları var: Avropa əxlaqı, Asiya əxlaqı, Amerika əxlaqı və s. Doğrudur, etik relyativizmin nümayəndələri Ö.Kont, C.Mill və G.Spenser cəmiyyətdə, istənilən insan cəmiyyətində vahid təməlli dəyərlərin mövcud olduğunu təsdiqləyərək, həmin çoxluğu inkar edirlər. Məsələn, fərdin cəmiyyətdə əldə etdiyi nailiyyət belə dəyərə nümunə kimi göstərilir. Hər bir tarixi şəraitdə nailiyyət qazanmaq üçün özünün müəyyən qiymətini alan davranışın müxtəlif variantlarının olması zəruridir. Müəyyən sosial hadisələrə yanaşma da həmişə müxtəlif cəhətlərdən qiymətləndirilmiş, qiymətlər isə bir-birindən çox fərqli olmuşdur. Məsələn, xalqların birində (deyə ki,

qədim germanlarda) soyğunçuluq gizli oğurluğa nisbətən az ictimai təhlükəli cinayət (başqa xalqlarda isə, əksinə) hesab olunmuşdur. Bu zaman relyativizmin nümayəndələri buna əsaslanırlar ki, təməlli dəyərlər dəyişilməzdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı müddəə kifayət qədər sünidir və empirik-tarixi məlumatlarla ziddiyyət təşkil edir. M.Şeler haqlı olaraq göstərir ki, “etik relyativistlər müasir dövrün əxlaqını keçmişin əxlaqı meyarı və məqsədləri ilə həmişə mütləqləşdirirlər”. Etiraf etmək lazımdır ki, əxlaqda baş verən dəyişikliklər – bunlar üzdə deyil, səviyyəsinə görə dərinlikdə olan dəyişikliklərdir (2, 65-66).

Müxtəlif əxlaq normativlərində etik mütləqliyə həmişə təsadüf etmək mümkündür. Belə mütləqlik həmişə çox və ya az adekvatlıqla ictimai-əxlaqi sistemlərdə təqdim edilmişdir. Həmin fakt həyati reallıqlarda baş verən dəyişikliklərə heç də mane olmur. Digər tərəfdən, bu dəyişikliklər əxlaqda təşəkkül tapmış mənəviyyat qanunları əsasında baş verir. Yəni, həyati reallıqlarda baş verən dəyişiklikləri ancaq maddi şəraitin dəyişiklikləri ilə izah etmək olmaz. Qiymətləndirmədə üstünlük verilən amillər mənəvi-psixoloji halların təsiri altında baş verirlər. Bu prosesdə hamarlıqlar da, döngəliklər mövcud olmaya bilməz.

S. Mönteskyönün fikrincə, “xalq özünün gəldiyi dövrdə cılızlaşmır, o, yalnız yetkin insanların əxlaqı artıq pozulduqda məhv olur” (4).

M.Şeler belə hesab edir ki, qayda və göstərişlər sistemində, habelə onlarda baş verən dəyişikliklərdə **resentiment** (mənfi duyğuların, sarsıntıların ictimai münasibətlərin qurulmasına və elmi konsepsiyaların formalaşmasına köçürülməsi) böyük əhəmiyyətə malikdir. Resentiment müəyyən məqamlarda bütövlükdə bütün əxlaqı müəyyən edir. Onun əsasında duran qaydalar əvvəllər “şər” adlandırılanın əksinə olaraq, “xeyrə” çevrilir. Avropanın tarixinə diqqətlə nəzər saldıqda əxlaqın qurulmasında resentmentin nə qədər həqiqi rol oynadığını görmək mümkündür (2, 66).

Hüququn təşəkkül tapması ilə bağlı hansı konsepsiyanın irəli sürülməsinə əsaslanıldığından asılı olmayaraq, sosial tənzimləyici kimi əxlaqın daha erkən yarandığını inkar etmək qeyri-mümkündür. Əxlaq minilliklər ərzində (hüququn hələ meydana gəlmədiyi dövrdə) ictimai münasibətlərin tənzimləyicisi, onun strukturlaşdırılmasının əsas aləti qismində çıxış etmişdir. Belə bir fikir mübadiləsində hüququn da əxlaq kimi dövlətəqədərki cəmiyyətdə mövcud olması haqqında danışmaq, fikrimizcə, tamamilə əsassız olardı.

Hüququn meydana gəlməsi insanlar arasındakı münasibətlərdə baş vermiş köklü dəyişikliklərin göstəricisidir. Belə münasibətlər cəmiyyətlə

fərd arasında əlaqələrin tənzimlənməsini xarakterizə edir. Bu proseslər şəxsi azadlıqların məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunur. Məhz özgəninkiləşdirilən bitərəf münasibətlərdə hüquq yeni tip qarşılıqlı münasibətlərin tənzimləyicisi qismində təzahür edir.

J.J.Russo yazır: “İnsan öz üzərində qoyulmuş qanuna tabe olaraq, azad və şüurlü varlığı təmsil edir” (5,40).

Bundan sonra cəmiyyət daha da böyüyür və mürəkkəbləşir, fərdlər arasındakı münasibətlər isə zəifləyir və insanlar bir-birinə Mən – Yaxınam, Mən isə - Özgə modeli ilə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Belə məqamda əxlaq insanlar arasındakı münasibətlər haqqında məsələni həlledilməz saxlayır. Belə ki, belə münasibətlər əxlaq üçün də yaddır. Buna görə də o, məsələni özünəməxsus tərzdə həll edir. Bu da öz növbəsində bəzən yeni münaqişələr doğurur, mövcud olanları isə daha da dərinləşdirir və ya çətinləşdirir.

Deməli, Özgələr arasındakı ziddiyyətli münasibətləri əxlaq deyil, ancaq hüquq həll edə bilər. Əxlaqdan fərqli olaraq hüquq neytraldır və o, insanın daxili aləminə nüfuz etməyə iddialı deyil. Bəzi hallarda isə motivləşdirmə cinayətlərin tövsifedici əlaməti qismində çıxış edir. Hüquq ictimai münasibətlərin yalnız böyük olmayan sferasını tənzimləyir. İctimai həyatın bu sferasına aid münasibətlər adətən, onun xarici tərəfi ilə bağlı olur. Hüquq bu sferaya cəzalandırma və ya müdafiə etmə funksiyasını yerinə yetirməklə müdaxilə edə bilər. Zərər vurmamaq, fəal surətdə kömək etmək hüququn başlıca prinsipidir. Lakin bəzən gözlənilməzlik də özünü büruzə vermişdir. Bu prosesdə də əxlaq normaları məsələni özünəməxsus şəkildə həll etmişdir. Məsələn, vikinqlərin adətinə görə onların ərazisinə keçmiş şəxs köləyə çevrilirdi. Hüquq isə bunun qarşısını almaq iqtidarında deyildi. Adət adət idi. Onu pozmaq, yaxud onun göstərişinə əməl etməmək əxlaqa zidd hesab olunurdu.

Hüquq normaları cəmiyyətdə baş vermiş dəyişikliklərə müvafiq surətdə qurula bilərdi. Əxlaq isə təşəkkül tapmış strukturu və sosisiumun fəaliyyətini qorumağa xidmət edir. Zaman keçdikcə normalarda işıqlandırılan nüfuz və sabitlik fərdləri çox və ya az dərəcədə mütəşəkkil bir orqanizmin məcmusuna çevirir (1, 75-76). Əgər bu nüfuz olmasaydı, əsrlərlə kristallaşmış normalar təşəkkül tapmasaydı, insanların çoxəsrlik əlaqələri daimi və dəyişməz münasibətlər kimi qalmış olardı. B.Rıbakovun fikrincə, “əxlaq son dərəcə dərin həyat sferalarını əhatə edir. O, ictimai münasibətlərin bütün vücudunu özündə təcəssüm etdirir. Hüququn meydana gəlməsi ilə əxlaq heç

də yox olmur. O, yalnız cəmiyyətin mənəvi cəhətdən daha sıx birləşməsinə və belə birliyin resursuna xidmət göstərir” (3).

Hakimiyyət, dövlət yaranmış bu və ya digər situasiyada “istismardan” istifadə etməklə hüquqdan da, əxlaqdan da istifadə edir. İctimai sabitlik şəraitində hüquq ön plana keçir. Bu zaman hüququn özü sabitliyə nail olmaq vasitələrinə malik olur. Lakin o, bu keyfiyyətdə artıq minimum sabitliyin mövcud olduğu zaman işləyir. Katalizm və böhranlar şəraitində hüquq normaları ictimai münasibətləri lazımi səviyyədə tənzimləmək iqtidarında olmur, təsüdüfi deyil, hərbi vəziyyətin də yaranmasına məhz bu səbəb olur. Dövlət belə hallarda əxlaqa doğru meyl edir. Bu zaman “mədəniyyət arxasınca” getmək məcburiyyəti meydana çıxır ki, dövlət də bu fürsəti əldən vermək istəmir (1, 160).

Hüquq və əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən, daha bir maraqlı məqamı qeyd etmək lazımdır. Dövlətin qeyri-sabitlik mexanizmi olmamasına baxmayaraq, canlı konkret insanlar öz əqidə və hissləri vasitəsi ilə dövlət mexanizminin dərk edilməsini mistik şəkildə bəzən dəyişməyə nail olurlar. Bu onda təzahür edir ki, dövlət öz forma və məzmunundan asılı olmayaraq (əgər söhbət hüquq pozuntuları haqqında gedərsə), hamılıqla qəbul olunmuş və universal normativlərdən “azad” olur. Hüquq pozuntuları sferası – bu, əxlaqın və mənəviyyətin öz qüvvəsini (təsirini) dayandırdığı və ya xeyli azaltdığı məkandır.

T.Hobbsa görə, “azadlıq fərdə öz iradəsinə müvafiq surətdə hərəkət etməyə təminat verən geniş fəlsəfi anlayışdır. Şəxsiyyətin istəyi, meyli, iradəsi azad deyildir, çünki özlüyündə insan yalnız onları istədiyi kimi təzahür etdirməkdə maneələrlə qarşılaşmaqda azaddır” (6).

Dövlət hüquq pozuntusu törətmiş şəxsə münasibətdə üzərinə əxlaqi və ya mənəvi öhdəliklər götürür. Y.A.Slininin yazdığı kimi, “deyirlər öldürmə”, bundan belə, hər yerdə yenə də ölüm cəzasının mövcudluğunu görürsən. “Deyirlər oğurlama”, lakin həmişə və hər məkanda oğurluqlarla qarşılaşırsan. Dövlət oğurluq əmlakı və ya pulu müsadirə etsə də, belə əxlaqsız və təhlükəli əməllər hələ də törədilməkdə davam edir (1, 297-298).

Hüquq pozuntuları sferası təkcə dövlət deyil, həm də hüquq pozuntuları törədənlər üçün “azad” məkandır (yəni əxlaq və mənəviyyətdən azad məkan). Təqsirsizlik prezumpsiyası nəinki təqsiri olmayanlar, eyni zamanda da hüquq pozuntusuna yol verənlər üçün, o cümlədən cinayətkarlar üçün qüvvədədir. Əgər sübutların toplandığı zaman prosessual normalarda nəzərdə tutulmuş qayda və prosedurlar pozularsa, təqsirliliyi aşkar surətdə tsdiq

edən sübutlar da hüquqi qüvvəsini (sübuti əhəmiyyətini itirir) itirmiş olurlar. Təqsirləndirilən şəxsə ifadə verməkdən imtina etmək hüququ verilmişdir. Burada vəkil-müdafiəçinin qeyri-əxlaqiliyi haqqında danışmaq olar.

Bütün belə və ya buna bənzər hallarda hüquq və əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsi öz parlaqlığını itirir, lakin onların hər ikisi ictimai münasibətlərin qoşa tənzimləyiciləri olmaq keyfiyyətlərini qoruyub saxlayır.

Qeyd edək ki, təhlil edilən mövzu istər-istəməz emosional sferaya toxunur və bizi obrazlı şəkildə düşünmək məcburiyyətində qoyur.

Məgər elə düşünmək olar ki, fərd, insan qabaqcadan müəyyən edilmiş labirintlərlə yaşayır?

Bəs hər hansı davranışın hansı yekun aktına gətirib çıxara biləcək nəticələrini necə, əvvəlcədən görmək, yaxud onları qiymətləndirmək mümkündürmü (şübhəsiz ki, son dərəcə mürəkkəb və gözlənilməz situasiyalarda)?

Düşüncələrimizə yekun vuraq: əvvələn, normativlərin əşkar zərurətini dərk etməklə təsdiqləmək olar ki, belə normativlərin yaradılması və gerçəkləşdirilməsi insanın azad, sərbəst və eyni zamanda yeganə mümkün seçimidir.

İkincisi, həyatın həqiqi, əsl qanunları haqqında bilik bizə məlum deyil, digər tərəfdən insanı öyrənmək çətindir, eləcə də insan birgə yaşayışı normalarının əksəriyyəti əvvəlkitək təkmilləşdirilməmiş qalıb.

Üçüncüsü, qeyd edilən problemlərin həllinə cəhd etmək səmərəsizdir. Çünki onlar yalnız yeni-yeni problemlər doğurur və onlardan törəyən cavabsız suallar meydana çıxarırlar.

Beləliklə, hüquq və əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsi problemi üzərində dayanmaq hələ bundan sonra da təməlli tədqiqatlar tələb edəcəklər.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Слинин Я.А. Феноменология интерсубъективности. СПб. 2004
2. Шелер М. Ресентимент в структуре морали. СПб.1999.
3. Рыбаков В. Мораль и право – день чудесный // Звезда. 1997, N 4.
4. Ш.Монтескье. О духе законов, книга 5, глава 2.
5. Ж.Ж.Руссо. Этиль, или о воспитании, стр.40.
6. Т.Гоббс. Левиафам, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. 1991, часть 2, глава 29.

Hüquqa sosial normalar sistemində baxış

Azərbaycan xalqı ən böyük istəklərindən biri olan hüquqi dövlət quruculuğu yolunda inamla addımlayır. Hüquqi dövlət quruculuğu və əslində hüquqi dövlətin özü cəmiyyət üzvlərindən qanunlara, insan hüquq və azadlıqlarına yeni münasibət tələb edir. Məhz bu zaman zəngin əxlaqi keyfiyyətlərə malik yeni insan – şəxsiyyətin yetişməsi problemi son dərəcə mühüm amillərdən biri kimi təzahür edir.

Hüquqi dövlət özündə hüquqla qanunun qarşılıqlı vəhdətini ehtiva edən sosial dövlət tiplərindəndir. Bu dövlətin başlıca məqsədi qanunun aliliyini təmin etməkdən ibarətdir. Məhz qanunun ən yüksək pillədə durduğu cəmiyyəti hüquqi dövlət adlandırırlar. Ona görə də belə dövlət yeni və yüksək şüurlu insanlara həmişə ehtiyac duyur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Preambulunda deyilir ki, “Konstitusiya həmçinin “xalqın iradəsinin ifadəsi kimi, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq” üçün qəbul edilir. Deməli, cəmiyyət üzvlərinin şüurluluğu nə qədər yüksək olarsa, insanlar arasında münasibətlər yeni inkişaf mərhələsinə nə qədər intensiv qədəm qoyarsa və sosisiumun fəallığı nə qədər yüksək olarsa, Azərbaycan hüquqi dövlət quruculuğu yollarını daha tez başa vurmuş olar.

Yeni insan-şəxsiyyət yetişdirilməsində cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarının müstəsna rolu vardır. Zəngin mənəviyyat insanlar arasında, şəxsiyyətlə cəmiyyət və cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına və təkmilləşməsinə böyük təsir göstərir. Belə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində hüquq normaları ilə yanaşı əxlaq normaları da mühüm rol oynayırlar.

Deməli, bu cəhətdən hüquq normaları əxlaq normalarından fərqli olaraq, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən tətbiq edilir. Hüquq davranış normalarının məcmusu kimi, cəmiyyətdə nizam-intizamın və sabitliyin, asayişin qorunmasına xidmət edir.

Hüquq bütün digər sosial normalarla çoxcəhətli (genetik, funksional, sistemli və s.) əlaqədə olan mürəkkəb fenomendir. Bu əlaqə özünü müxtəlif qarşılıqlı asılılıqda təzahür etdirir. Belə ki, həmin əlaqə cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni, hüquq-qanunvericilik sistemindən, sosial normaların bu və ya digər növlərinin differensiasiyasından, bu normalar arasında mövcud üzvi bağlılıq dərəcəsindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Bu baxımdan elə həlledici kontekstlə yanaşma tələb olunur ki, hüquq digər sosial normalar (hüququn özü də sosial normadır) sistemində yeri və rolu haqqında müddəalara daha ətraflı aydınlıq gətirilsin, sosial normaların institusionallıq səviyyəsi daha parlaq ifadə edilsin.

Bütün digər sosial normalarla isə müqayisədə hüquq son dərəcə mürəkkəb, çoxcəhətli və eyni zamanda da ziddiyyətli bütöv institusional təsisatdır. İnsan davranışı və fəaliyyətinin tənzimlənməsində başlıca funksiyanı yerinə yetirən hüquq normalarının bütün məcmusu ictimai münasibətlərin normativ tənzimlənməsi sistemini yaradır. Bu da təsadüfi deyil, çünki hüquq nadir sosial hadisədir. Lakin bununla yanaşı o, normativ tənzimləmə sisteminin üzvi komponentlərindən yalnız biridir. Buna görə də bütün digər sosial normalar (tənzimləyicilər) sistemində hüququn yeri və rolunun müəyyən edilməsi onun həqiqi təbiətini dərk etmək, tənzimləyici fəaliyyətinin dürüst sərhədlərini müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

M.Marçenkoya görə, “hüquq normaları real həyatda mövcuddurlar və ümumi qaydaya görə, nəinki bilavasitə özü, həm də digər sosial normalarla qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyətdə müxtəlif ictimai münasibətləri tənzimləyirlər. Bu zaman tənzimləyici vasitələrə müstəsna dərəcədə hüquq normaları və digər hüquqi fenomenlər qismində baxıldığı bir vaxtda tədqiqatçılar adətən, hüquqi tənzimləmə mexanizmi haqqında danışırlar” (4, 64). Bütün qalan hallarda, yəni ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi vasitələri digər, qeyri-hüquqi vasitələrlə tamamlandığı vaxtda ictimai münasibətlərin sosial tənzimləmə mexanizmi nəzərdə tutulur.

Deməli, “ictimai münasibətlər mütləq qaydada təkcə hüquq normalarının deyil, eyni zamanda da digər sosial normaların köməyi ilə tənzimlənilir” (4, 65). “Sosial” normalar dedikdə, fərdlər arasında, fərdlərlə sosial qruplar arasında və fərdlərlə bütövlükdə cəmiyyət arasında münasibətləri tənzimləyən normalar, yaxud davranış qaydalarının məcmusu başa düşülür. K.F.Şerşeneviç yazırdı: “Cəmiyyət olan yerdə bir gəyşəyş qaydaları və ya sosial normalar da olmalıdır. Sosial normalar insanın cəmiyyətdə davranışını, deməli, insanın digər adamlara münasibətini müəyyən edir” (12, 152).

Bəs bu halda hüquq və adətlər nəyi ehtiva edir? Adət normaları hüquqla oxşar keyfiyyətlərə malikdirlər. **Adətlər** dedikdə, faktiki münasibətlər nəticəsində tarixən təşəkkül tapan və dəfələrlə təkrar olunmaları sayəsində vərdislərə çevrilən ümumi xarakterli davranış qaydaları başa düşülür.

Doğrudur, əxlaq normaları kimi, onların da tənzim etdikləri hərəkətlər

insanların mənəvi həyatı ilə sıx bağlıdır. Bundan başqa, adət normaları sosial psixologiya sferasına daxildirlər. Adət normaları məhz sosial psixologiya vasitəsilə fərdi şüura daxil olurlar. Adət normalarının adamların davranış praktikasına və sosial münasibətlər sisteminin bilavasitə özünə daxil olması da məhz bundan irəli gəlir.

Eyni zamanda, hüquq normaları kimi bir çox adət normaları da digər sosial normaların forması ola bilərlər. Adət normalarının sərbəstlik təyinatı həmin normaların faktiki münasibətlərdə hansı dərəcədə mövcud olmaları ilə müəyyən edilir. Buna görə də mahiyyət etibarilə bu və ya digər davranış qaydasının vərdişə keçərək adət cəhətləri əldə etdikləri zaman istənilən münasibətlər adətlər qismində çıxış edə bilərlər.

Beləliklə, adət normaları ictimai tənzimləmə sistemində xüsusi missiya yerinə yetirirlər. Belə ki, onlar sosial psixologiya və fərdi psixologiya sferasına daxil olaraq, digər sosial normaların qüvvəsini möhkəmləndirir, onları vərdişə, ənənəyə və adi normalara çevirirlər.

Hüquq və adət normalarının xüsusiyyətlərini tənzimləyən məlum oxşarlıq quldarlıq və feodal cəmiyyətləri şəraitində hüquq sistemlərinin formalaşmasının qanunauyğun xarakterinə inandırıcı izah verir. Bu vaxt hüquqi strukturların birbaşa adətlərdən irəli gələrək dəyişməsi, yetişməsi tarixi faktın hər yerdə təkrarlanması qismində təsbit edilmişdir.

L.S.Yaviç yazır: “Adəti... qanunla təbii şəkildə qabaqcadan düşünülmüş hüquq kimi izah etmək olar. Qanun isə bu zaman artıq hüququn öz-özünə düşünülmüş ifadəsi deyil, onun rəasional mənbəyi idi (bu müddəə məcəlləşdirməyə də aiddir)”.

Adət normalarının əsasında konkret davranış, praktiki fəaliyyət nümunələri durur. Elə buna görə də onları davranış və fəaliyyətdən ayırmaq çətin-dir. Adətlərdə ehtiva olunan göstərişlərin yüksək müfəssəlliyi də buradan meydana gəlir. Həmin göstərişlər öz mahiyyətinə görə davranışın özünün ətraflı şəkildə təsviri üçün kifayət edir.

Bu gün, bir qayda olaraq, hüququn və adətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri haqqında danışılır. Buna əsasən hüquq normalarının cəmiyyətdə mövcud olan adətlərə “münasibəti” qismində baxılır. Belə “münasibət”in aşağıdakı üç əsas variantı qeyd olunur:

1) hüquq normaları cəmiyyət və dövlət nöqtəyi-nəzərindən faydalı olan adətləri dəstəkləyir, onların realizəsi üçün şərait yaradır;

2) hüquq normaları cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən zərərli olan adətlərin sıxışdırılmasına xidmət edir;

3) hüquq normaları qüvvədə olan adətlərə laqeyddir. Belə adətlərin əksəriyyəti fərdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə, insanların ailə-məişət davranışlarında mövcuddur.

Digər bir məsələ də hüquq və dini normalardır. Sosial normaların xeyli hissəsini və vacib bir qrupunu **dini normalar** təşkil edirlər. Bu normalar möminlər arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Məscidlər və müxtəlif dini idarə və təşkilatlar arasındakı münasibətlər də bu normaların tənzimləmə predmetinə daxildir.

Əxlaqi-etik göstərişlər külliyyəti dini normaların tərkib hissəsini təşkil edir. Belə göstərişlər özündə dini etiqadları, spesifik dini mərasim və ayinləri və dini idarələrin fəaliyyətini ehtiva edir. Dini kanonlar (kilsə qanunları) külliyyəti insanlığın ən erkən inkişaf mərhələlərindən başlayaraq qüvvədə olan tənzimləyici sistemdən ibarətdir. Antik dövrdə din, əxlaq və siyasət bir-birindən ayrılmaz olmuşlar. Dünya dinləri – iudeylik, xristianlıq, buddizim və islam cəmiyyətin nəinki mənəvi həyatına, eləcə də hüquq sistemlərinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Dünya dinləri planetdə yaşayan xalqların, hər şeydən əvvəl, Avropa və Amerika əhalisinin həyatına (xüsusilə də xristianlıq) mühüm təsir etmişlər və indi də etməkdədirlər.

Müasir hüquq sistemlərindən birini islam dini (müsəlman hüququ) təşkil edir. Qurana (və Sünnəyə) əsaslanan hüquqi göstərişlərin bu mükəmməl sistemi bütün müsəlmanlara “doğru yol” göstərir. Şəriət Şərq ölkələrində yaranmış müsəlman feodal hüququnun dini və hüquq normalarının məcmusudur. Şəriətin mənbəyini Quran, Sünnə, İcma və Qiyas təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında islam dini ilə yanaşı, xristian, iudeylik və digər dinlərin daşıyıcıları yaşayır. Ölkədə müxtəlif dini etiqadların normaları uğurla fəaliyyət göstərir. Elə bunun nəticəsidir ki, respublika bütün dünyada tolerantlığın ən nümunəvi ölkəsi kimi tanınmışdır. Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Bu, ən mühüm konstitusiya prinsiplərindən biridir. Azərbaycan eyni zamanda da müsəlman ölkəsidir. Lakin bununla belə, heç bir din dövlət dini qismində müəyyən edilə bilməz. İslam dini Azərbaycanın mənəvi mədəniyyətinin ən qiymətli sərvətlərindən biridir.

Başqa bir problem də hüquq və texniki normalar. Cəmiyyətdə mövcud olan sosial normaların bir qismini **texniki normalar** təşkil edir. Q.Şerşeneviçə görə: “Bu normalar insanların müxtəlif istehsal və əmək vasitələrinə, alətlərinə, flora və faunaya münasibətini müəyyən edir. Şübhəsiz ki, texniki normalar sosial normalardan təcrid olunmuş halda mövcud ola bilməzlər. Lakin texniki normaların sosiallığı son dərəcə şərtidir. Bu norma-

lar adətən, məhdud dairəyə malikdirlər və xüsusi normativ-hüquqi aktlarda təzahür edirlər”(6, 628). Bioloji, texnoloji, elmi-texniki, ekoloji və s. normaları texniki normalara aid edirlər. Texniki normalar qanunvericilikdə texniki-hüquqi normalar adı ilə nəzərdə tutulurlar. Hüquq və texniki normaların qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən mənada bir vaxtlar hüquq üçün əlçatmaz olan sferanın tənzimləmə obyektinə çevrilməsini əks etdirir.

Bu aspektdə bir yanaşma da hüquq və korporativ normalardır. İctimai birliklər (ictimai təşkilatlar, fondlar, siyasi partiyalar və s.) və onların üzvləri, iştirakçıları arasında münasibətləri tənzimləyən normalar **korporativ normalar** hesab olunur. Bu normalar əsasnamə və ya nizamnamələrdə (habelə digər sənədlərdə) əks olunur, ümumi iclaslarda, konfrans və ya qurultaylarda qəbul və təsdiq edirlər.

Korporativ normalar hüquq normaları ilə müəyyən oxşarlığa malikdir. Bu normalar da hüquq normaları kimi rəsmi sənədlərdə qeydə alınır və tələb olunan qədər müfəssəlləşdirilirlər (5, 122). Məsələn, ictimai təşkilatların, yaxud birliklərin nizamnamələrində onların üzvlərinin hüquq və vəzifələri rəsmiləşdirilir. Lakin bu normalar yalnız müvafiq birliyin və ya təşkilatın üzvləri üçün məcburi qüvvəyə malikdir.

Beləliklə, aydın oldu ki, “sosial normalar son dərəcə çoxsaylı və müxtəlifdirlər.

- bu da ictimai münasibətlərin özünün – tənzimləmə predmetinin zənginliyi çoxcinsli olması ilə bağlıdır.

- Müasir sosiologiya elmində onlar müxtəlif əsaslara görə müvafiq növlərə, siniflərə və qruplara (elementar və mürəkkəb, intensiv və eksintensiv, progressiv və repressiv, törəmə və direktiv, “canlı” və “ölü” fəaliyyət göstərən və göstərməyən normalar) bölünürlər.

Hüquq elmində isə belə ətraflı və bitkin bölgü aparılmır. L.Yaniçə görə, “yəni, sosial normalar əsasən formalaşma üsulları, təsiretmə sferaları, sosial istiqamət kimi kriteriyalar üzrə təsnifləşdirilirlər” (7, 289). Bu nöqtəyi-nəzərdən hüquq elmində,

- hüquq normaları; əxlaq normaları;
- siyasi normalar;
- estetik normalar; dini normalar;
- ailə normaları; korporativ normalar;
- adət normaları, ənənələr, vərdişlər;
- işgüzar-adi normalar;
- etiket, korrekktivlik, nəzakət, ayin və mərasim normaları fərqləndirilir.

Bu hamılıqla qəbul olunan və çox geniş yayılmış təsnifatdır. Biz onların ən əsasları üzərində təhlillər apardıq.

Beləliklə,

- sosial normalar sadəcə olaraq arzu olunan davranışın mücərrəd qaydaları deyildir.

- Onlar həyatda və praktikada faktiki olaraq öz təsdiqini tapmış real hərəkətlərin özü deməkdir. Bu halda gerçək hərəkətlər qaydaya çevrilirlər.

- Başqa sözlə, sosial normalar təkcə “lazım olanı deyil, həm də mövcud olanı ifadə edirlər”.

Bəs norma nədir? Norma dedikdə, müəyyən nəticə və ya marağa nail olmağa yönələn pozitiv, ictimai-faydalı ölçü başa düşülür. Buna görə də sosial normalar hər cür deyil, yalnız ən tipik və kütləvi münasibətləri tənzimləyirlər. Təsadüfi əlaqələr, xətalər, hərəkətlər və digər davranışlar normada əks oluna bilməz. Norma – bu, həmişə **stereotipdir**. O, həm daxili təhriklərə, həm də xarici determinantlara əsaslanır.

S.S.Alekseyevə görə isə, “sabitliyin hökm sürdüyü müasir cəmiyyət və dövlətlərdə bütün sosial normalara ardıcıl və ciddi əməl olunması tələb edilir. Bunların içərisində hüquq normaları, əxlaq normaları və siyasi normalar xüsusi yer tutur. Əsrlər boyu işlənilib hazırlanmış belə normaların göstəriş və tələblərindən kənara çıxmaq son həddə meydana çıxan çətinliklərin səbəblərindən biridir” (3, 115). Bütün dünya dövlətləri və xalqlarının rədd etdikləri prioritetlər və imtiyazlar artıq kənara qoyulmuşdur. İndi hər bir sivil cəmiyyətdə qüvvədə olan sosial normalara yüksək şüurluluq əsasında əməl olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hamılıqla qəbul olunmuş normalardan yan keçmək və insan varlığına aid şərtlərin çərçivəsindən kənara çıxmaq tarixən həmişə dövlətin mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldığı bəlalərin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır.

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar:

- hüquq sosial normalar sistemində, hər şeydən əvvəl, ictimai münasibətlərin yeganə tənzimləyicisi qismində çıxış edir.

- İkincisi, hüquq son dərəcə unikal, yüksək əhəmiyyətli və nüfuzlu bir tənzimləyicidir, lakin o, normativ tənzimləmə sisteminin komponentlərindən biridir.

- Üçüncüsü, hüquq istisnasız olaraq bütün sosial normalara, ümumi təsir sxeminə malikdir və zəruri hallarda onun özü də digər sosial normaların təsirini hiss edir.

- Dördüncüsü, hüquq sosial normalar sisteminin özündə məcburiyyəti və sanksiyanı ehtiva edən komponentdir. Digər sosial normalar belə xüsusiyyətə malik deyillər.

- Beşincisi, digər sosial normalardan (məsələn, əxlaq normalarından, dini normalardan) fərqli olaraq, hüquq rəqabətə qarşı dözümsüzdür. Partikularizm prinsip etibarilə hüquq sistemi üçün qəbuledilməzdir. Məhz buna görə də hər hansı insan cəmiyyətində yalnız bir hüquq sistemi ola bilər.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi / V.V.Lazarevin redaktorluğu ilə. tərc. edən: Ə.Rzabəyli. Bakı, 2007.
2. Общая теория государства и права. Академический курс: В 2-х томах, Т.2 /Под ред. М.Н.Марченко. М., 1998.
3. Алексеев С.С. Общая теория права. М., 2009.
4. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. М., 2007.
5. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. М., 1999.
6. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. М., 1995.
7. Явич Л.С. Общая теория права. М., 1991.

Dini təhsilin hüquqi aspektləri haqqında

Azərbaycan dövlətinin apardığı uğurlu siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də dövlət din münasibətləri ilə bağlıdır. Ölkəmizdə bütün dünya üçün örnək ola biləcək multikultural və tolerant mühitin formalaşmasında dövlətin həyata keçirdiyi düşünülmüş və uzaqgörən siyasət həlledici rol oynayır. Bu siyasətin öz növbəsində əsas tərkib hissələrindən biri də adı çəkilən sahədə mükəmməl normativ–hüquqi tənzimləmənin olmasıdır. Bu gün dini etiqad azadlığı ilə, o cümlədən dini təhsillə bağlı qanunvericilik aktları göstərilən sahədə yaranan ictimai münasibətləri səmərəli şəkildə tənzimləməklə, həmin aktların uğurlu tətbiqini də təmin edir.

Bu cür arzuolunan nəticənin əldə olunması, əlbəttə ilk növbədə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin və onun kursunun layiqli davamçısı, dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsinin nəticəsidir. Ölkəmizdə din-dövlət münasibətlərinin optimal formatda qurulmasını həmişə diqqət mərkəzində saxlayan hörmətli prezidentimiz dini təhsilin də önəmini ayrıca qeyd edərək demişdir: ”Azərbaycanda həm ali, həm orta məktəblərdə, eyni zamanda dini təhsil yüksək səviyyədə olmalıdır. Azərbaycan dövləti bu istiqamətdə bütün lazımi tədbirləri görür və görəcəkdir”. Bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət deyilən sözlərin arxasında real əməllərin durduğunu sübut edir.

Dini təhsil sahəsində dövlətin intensiv normayaradıcılıq fəaliyyəti bu istiqamətdə elmi-nəzəri araşdırmaların aparılmasını da zəruri edir. Son onilliklər ərzində qəbul edilmiş və artıq müəyyən tətbiq təcrübəsi toplamış bu cür normativ hüquqi aktların müqayisəli, hüquqi və tarixi təhlili onların daha da təkmilləşdirilməsinə təkan verir. Bu baxımdan göstərilən sahədə elmi tədqiqatlar aparan, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Aparat rəhbəri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Simran Həsənovun “Elm və təhsil” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış “Din təhsili və dini təhsil müəssisələri (hüquqi aspektlər)” elmi monoqrafiyası bir nəşr kimi dəyərləndirilə bilər. Qeyd edək ki, kitab AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının 16.10.2015-ci il tarixli iclasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür.

Monoqrafiyanın adından göründüyü kimi o, iki sahəyə - din təhsili hüququ və dini təhsil müəssisələrinin hüquqi statusu ilə bağlı hüquq normalarının və onların tətbiqi prosesinin elmi tədqiqinə həsr edilmişdir. İlk məsələ ilə bağlı ətraflı araşdırmalar aparan müəllif əvvəlcə din təhsilinin anlayışı

və formaları, habelə onun məqsədləri barədə mövcud nəzəri problemlərə toxunur, daha sona isə onunla bağlı meydana çıxan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi aspektlərinə nəzər salır. Burada maraq doğuran cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, S.Həsənov zəngin faktiki və elmi materiallar əsasında tədqiq edilən məsələ ilə bağlı qanunvericilik aktlarını şərh edir, bu zaman, həm də tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına diqqət yetirir.

Ölkəmizin qabaqcıl dünyaya intensiv inteqrasiyası, o cümlədən qanunvericiliyimizin uyğunlaşdırılması zərurəti müvafiq sahədə beynəlxalq qanunvericiliyin müddəalarını və xarici ölkələrin qanunvericilik təcrübəsini öyrənməyi də qaçılmaz edir. Bunu nəzərə alan müəllif göstərilən problemlərə ayrıca bir fəsil həsr edir. Hərtərəfli müqayisələrin yekununda müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, ölkəmizin din təhsili ilə bağlı qanunvericiliyi beynəlxalq hüquq normalarının tələbləri ilə prinsipial məqamlarda əsasən uzlaşır. Bir sıra hallarda isə ölkəmizin milli, etnik və konfessional özünəməxsusluqlarını və tarixi ənənələrini nəzərə alan qanunverici fərqli normalar müəyyən edir. Dövlət təhsil sistemində dini təhsilin hüquqi vəziyyəti ayrıca araşdırılır və burada uşaq hüquqlarının qorunması problemlərinə toxunulur. Son dövrlərdə, xüsusilə geniş diskussiyalara səbəb olmuş ölkə vətəndaşlarının xaricdə dini təhsil almaları ilə bağlı mövcud vəziyyət təhlil edilir və bu sahədə hüquq boşluqlarının tamamlanması üçün təkliflər irəli sürülür.

Təcrübə göstərir ki, bu və ya digər ölkədə din təhsilinin vəziyyəti dini təhsil müəssisələrinin öz üzrlərinə götürdükleri öhdəliklərin nə dərəcədə uğurlu yerinə yetirməsi ilə birbaşa bağlıdır. Sonuncu hala isə öz növbəsində həmin qurumların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi də az təsir göstərmir. S.Həsənovun hazırladığı monoqrafiyanın da üç fəsləli dini təhsil müəssisələrinin məhz mülki-hüquqi statusu ilə bağlı problemlərin tədqiqinə həsr edilmişdir.

Adı çəkilən qurumları hüquqi şəxslərin xüsusi növü kimi təqdim edən müəllif onların idarəetmə orqanları və hüquq qabiliyyəti barədə elmi-nəzəri problemlərə toxunur, adı çəkilən sahələrdə qüvvədə olan hüquq normalarını şərh edir. Bu zaman dini təhsil müəssisələrinin digər hüquqi şəxslərlə, o cümlədən kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatları ilə oxşar və fərqli leqal əlamətlərinə də diqqət yönəldilir.

Dini təhsil müəssisələrinin yaradılmasının, idarə olunmasının və onların fəaliyyətlərinə xitam verilməsinin hüquqi əsasları da bir sıra özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Bura aid edilən hüquq normaları özlərinin dispoziitiv

xarakteri ilə fərqlənir. Bu da ilk növbədə bütün digər dini qurumlar kimi, dini təhsil müəssisələrinin də “muxtar” statusu ilə bağlıdır. Bu məqama diqqəti yönəldən tədqiqatçı belə bir məntiqi nəticəyə gəlir ki, bu qurumlar lokal normayaradıcılıq hüququndan geniş istifadə etməli, daxili məsələləri, qanunvericilik aktlarına zidd olmamaq şərti ilə özləri tənzimləməlidirlər. Bu cür təcrübə, xüsusilə dini təhsil müəssisələrinin idarə olunmasının tənzimlənməsi zamanı faydalıdır. Çünki bu məsələ ilə əlaqədar qanunvericilik aktlarında heç bir çərçivə müəyyən edilməmişdir.

Dini təhsil müəssisələrinin mülki dövriyyədə iştirakı nəzərəcarpacaq dərəcədə olmasa da, onlar da öz üzərlərinə düşən vəzifələri icra etmək üçün müəyyən əmlaka malik olmalıdırlar. Bu da onları kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəli əmlak hüquq münasibətləri müstəvisinə çıxarır. Monoqrafiyada bu münasibətlərin də araşdırılmasına geniş yer verilir. Dini təhsil müəssisələrinin əmlak hüququnun xüsusiyyətlərini təhlil edən müəllif, həmin əmlakın formalaşması mənbələri, ondan istifadə xüsusiyyətləri və digər əlaqədar məsələləri tənzimləyən hüquq normalarının xüsusiyyətlərinə də nəzər yetirir.

Sonda S.Həsənov müvafiq sahədə qanunvericilik aktlarının daha da təkmilləşdirilməsi və hüquq tətbiq prosesinin yaxşılaşdırılması istiqamətində maraqlı təkliflər irəli sürür.

Fikrimizcə, ölkəmizdə dini təhsilin hüquqi aspektləri ilə maraqlanan hüquqşünaslar, təhsil işçiləri, din xadimləri və müvafiq ixtisas üzrə təhsil alan tələbələr, habelə digər mütəxəssislər bu əsərdən özləri üçün faydalı olan xeyli bilik əldə edə bilərlər.

Sosiogen və kriminal reqressiya haqqında

Psixi vəziyyətlərin, affektlərin və ehtirasların irrasional formaları elə təzahür edir ki, bu, insanı məntiqsiz davranmağa sanki məcbur edir. Reqressiv vəziyyətdə olan şəxs öz hərəkətlərinin adekvat modellərini qurur və elə düşünür ki, yalnız ictimai təhlükəli davranış hər şeyi öz axarına sala bilər. Risk dərəcəsi o qədər güclü olur ki, fərd öz qüvvəsini düzgün qiymətləndirdiyini zənn edir. Yaranmış mürəkkəb situasiyada optimal seçim imkanı tamamilə itirilir, təhlükəli davranış və hərəkətlərə mane olmaq tədricən çətinləşir.

Reqressiya – latınca reqressio – geriye hərəkət deməkdir. Kriminal reqressiya dedikdə, instinktlərin, affektlərin və ehtirasların üstün təsiri ilə şərtlənən davranış strategiyası başa düşülür. Belə davranış strategiyası nəticəsində insanın hərəkətləri və davranışı öz sivil formasını itirir, bununla da fərd ətrafdakılar üçün potensial təhlükəyə çevrilir. Affektlər və ehtiraslar insan şüurunda dəyişikliklər yaratmağa qadirdirlər. Bunlar özünə nəzarəti xeyli zəiflədir, əxlaq normaları, etik qaydalar şəxsiyyətin gözündə adıləşir və özünə nəzarət tamamilə aradan qalxır, tənзимedici qabiliyyət demək olar ki, bütünlüklə itirilir.

Kriminal reqressiya həmişə müxtəlif hüquq pozuntularının və cinayətlərin törədilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Ədəbiyyatda haqlı olaraq göstərilir ki, kriminal reqressiya mənfi affektlərdən ibarət olmaqla yanaşı, ətrafdakılara qarşı nifrət və qısqanclıq yaradır, ehtiraslar qüvvətləndikcə ictimai təhlükəli əməl törətmək meyli güclənir (3, 117). Belə məqamlarda insan öz hərəkətlərini, yaxud konkret davranışını idarə etmək iqtidarında olmur, hüquqazidd hərəkətlər getdikcə daha geniş miqyas alır.

Sosiogen reqressiya. Kriminal reqressiya itiaxinlı və uzunmüddətli ola bilər. Bundan başqa o, ya fizioloji (patoloji), ya da sosial olmaq iqtidarındadır. Qısamüddətli sosiogen kriminal reqressiya situasiya da mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, belə situasiyanın təsvirinə təkə kriminoloji məzmunlu yazılı materiallarda deyil, həm də yazıçıların müxtəlif səpkili əsərlərində, o cümlədən detektiv romanlarda təsadüf edilə bilər. Sosiogen reqressiya şəxsiyyətin təhqir olunması, yaxud onun ədalətsizliklərlə qarşılaşması və bu zaman həmin mürəkkəb situasiyanı aradan qaldırmağı bacara bilməməsi, son nəticədə öz üzərində nəzarəti itirməsi, özünün daxili qüvvəsinə arxalanaraq hüquqazidd hərəkət etməsilə bağlıdır.

Sosiogen situasiyada əqli kontrarqumentləri təcrid edən fərd elə düşünür ki, ətrafda olan hər şeyi dağıtmaq, yaxud kökündən məhv etmək

lazımdır. Məsələ burasındadır ki, bunu özlüyündə yaxşı davranış kimi qiymətləndirən həmin fərd sosiogen reqressiyada tək-cə təqsirkarları deyil, təqsiri olmayanları da qətlə yetirməyi məqbul sayır, nəhayət belə hesab edir ki, özünü də öldürsə, hər şey öz yerini tutacaqdır. V.Bluvşteyn qeyd edir ki, “belə kriminal reqressiya situasiyasında fərd öz hərəkətlərində nisbi tərəddüdü məqamlarla da üzləşir. O, belə hesab edir ki, cinayət axşam törədilməli idi, lakin o, təsadüf nəticəsində törədilmədi. Ancaq fərd nə üçün məhz belə davrandığını tamamilə dərk edə bilmir, daha dəqiq desək, dərk etmək iqtidarında olmur” (2, 163).

Yuxarıda göstərilən mülahizədə kriminal reqressiyanın bütün əsas əlamətləri mövcuddur. Özünənəzarətin mənəvi mexanizmlərinin dərhal zəifləməsi və fərdin sanki partlayıştörədici qüvvəyə çevrilməsi şansı göz qabağındadır. Qəflətən baş vermiş istəyin aradan qaldırılma bililməməsi, sırf destruktiv niyyətin irrasional xarakteri – bütün bunlar kriminal reqressiyanın istiqamətidir. Bu istiqamətə fərdin başa düşülməyən vəziyyətini və onun gözlənilmədən aşkar olunan həqiqi təbiətini də əlavə etmək lazımdır. Bu isə kriminal reqressiyanı bütün dolğunluğu ilə üzə çıxarır.

Bəs biogen reqressiya nədir? Biogen reqressiya kriminal reqressiya əlamətli daha mükəmməl real ekssesdir və o, xalis biogen xarakteri özündə təcəssüm etdirir. M.Bermeş göstərdiyi kimi, “belə real eksses vəziyyətdə fərdin kriminal davranışı əksər hallarda özünün son nöqtəsinə çatır. Məsələn, patoloji affekt vəziyyətində ananın öz körpəsini öldürməsi, tutaq ki, evin yuxarı mərtəbəsinin pəncərəsindən atması, yaxud kişinin öz arvadını və ya əksinə arvadın kişini qısqançlıq üzündən qətlə yetirməsi və s. Belə vəziyyətlərdə törədilmiş cinayətin səbəbi qismində adətən, patoloji affekt vəziyyəti çıxış edir” (1, 214).

Yeri gəlmişkən, patoloji affekt müasir kriminologiya elmində öyrənilərkən və ya tədqiq edilərkən onun bəzi xüsusiyyətləri sosial mühitlə əlaqələndirilir. Məsələn, A.İ.Dolqova yazır ki, “kriminologiyada sosial mühit aşağıdakılarla qarşılıqlı əlaqədə yaxud təsirdə öyrənilir:

- 1) şəxsiyyətin xarakteristikası, onun müxtəlif tipləri ilə qarşılıqlı bağlılıqda;
- 2) şəxsiyyətin müxtəlif səviyyəsinin kəsişməsində;
- 3) şəxsiyyətin dinamikasında;
- 4) cinayətçılığın nisbi müstəqil, bütöv hadisə qismində şərti fərqləndirilməsi kimi metodiki üsuldən istifadə olunmasında” (4, 276).

Deməli, M.Bermeş aşağıdakı xarakteristikaların öyrənmənin obyektini qismində təzahürünü qeyd edir:

- a) sosial mühit;
- b) əhalinin müxtəlif qrupları, şəxsiyyətin müxtəlif sosial tipləri;
- c) sosial mühitin və şəxsiyyətin, onun müxtəlif tiplərinin bir-birinə qarşılıqlı təsir prosesləri və əlaqə şəraiti.

Sosial mühitin kriminoloji öyrənilməsi prosesində müxtəlif səviyyədə olan sosial mühit bir-birindən fərqləndirilir. Yəni ictimai münasibətlərin orijinal kompleksi özünəməxsus fərqli cəhətləri ilə təzahür edir. Bunlar isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- mütəmülük;
- makromühit;
- orta səviyyəli mühit (regional səviyyə, sosial qrup səviyyəsi və s.);
- mikromühit” (1, 277).

Affekt yuxarıda göstərilən hər bir sosial mühit səviyyəsində özünü büruzə verə bilər. Məsələn, V.Bluyşteynə görə, tədqiqatlarda - xüsusən qadınlara törətdiyi cinayətlərin səbəbi kimi, hər şeydən əvvəl, “hamiləlik affektinə” istinad olunur. Tədqiqatçıların fikrincə, hamiləlik dövründə qadınlara daxil olan mühitdə elə dönüşlər baş verir ki, bu, bəzən onları ağılsızlıq həddinə çatdırır, belə ki, konkret hamilə qadın son dərəcə qərribə vəziyyətdə heç nəyə tabe olmur, ona heç nə ilə təsir göstərmək mümkünsüz olur, bəzən isə o, həddən artıq eybəcər bir görkəm alır” (2, 167).

Hər hansı səviyyədə olan sosial mühitdə, əgər affekt qarşısı alınmazlığın və özünü idarə etmək iqtidarında olmamağın tək təzahürüdirsə, ehtiras sabit psixi vəziyyətdədir. İnsan belə sabit psixi vəziyyətdə uzun müddət qala bilər. Başqa sözlə, affektdən fərqli olaraq, ehtirası nisbətən cilovlamaq və ya eyni vəziyyətdə saxlamaq mümkündür.

Bəs vəhşiyyə bənzər repressiya nədir? Kriminal repressiyanın məntiqi affekt və ehtiras vasitəsi ilə insanı qəzəbli, rəddedilməz vəhşiyyə çevirmək “qabiliyyətinə” malikdir. Səciyyəvi cəhətdir ki, insan-vəhşinin metaforası dünyanın bütün mədəniyyətlərində praktiki olaraq öz izlərini qoymuşdur. O cümlədən siyasi və hüquqi fikir tarixi özündə bir çox belə nümunələri əks etdirir. Məsələn, Qədim Çin kəlamlarından birində deyilir ki, “bütün insanlar vəhşi deyil, lakin bütün vəhşilər insandır”. Yaxud Qədim Roma imperatoru Neron öz müəllimi filosof Senekanı doğrətərək ötinə yemək istəmiş, lakin bundan vaxtında xəbər tutan filosof Romadan dərhal qaçmalı olmuşdur.

Yaxın və Orta Şərqi astroloji cihazları da insanların heyvanlara və vəhşilərə bənzədiyini həmişə israrla bəyan etmişdir. Belə paralellərin əsasına insanın həyatı fəaliyyətində heyvanlara bənzərliyin, onu heyvanlarla yaxınlaşdıran instinkt-üzvi əsasların mövcudluğu xidmət etmişdir. Məsələn, müsəlman Şərqi dahi mütəfəkkiri Əbu-Nəsr əl-Fərabi də insanı heyvanla müqayisə edərək göstərmişdir ki, insanı heyvandan fərqləndirən cəhət insanın nitqə və şüura malik olmasıdır.

Lakin göstərmək zəruridir ki, heyvanların və vəhşilərin davranışında instinktiv determinasiya üstünlüyə malikdir. Belə ki, həm heyvanların, həm də vəhşilərin şüursuz-affektiv niyyətlərində məqsədlərin dərk edilməsi mövcud deyil. İnsanda isə instinkt tez-tez onun ruhu ilə ziddiyyətə girir. Əgər rəşional “mən” instinktiv-impulsiv qüdrətli hərəkətlərlə mübarizəyə girməkdə özündə qüvvə və qətiyyət tapırsa (bu zaman ehtirasların dağıdıcı təzahürləri ekzisentsial-psixoloji dramı xatırladır), bunu heyvanlarda və vəhşilərdə müşahidə etmək, şübhəsiz ki, qeyri-mümkündür.

Nəzərə yetirək ki, mədəniyyət tarixi iki məşhur abidəni dövrümüzədək qoruyub saxlamışdır. Məhz bu abidələrdə insan başlanğıcı və vəhşi başlanğıcının bir-birinə qarşılıqlı təsiri mövzusu təəssüratyaradıcı görüntüləri ilə təcəssüm olunmuşdur. Həqiqətən də insanı heyrləndirici abidələrdir.

Bunlardan birinci abidə Qədim Misirdə şir bədənli və insan başlı (adətən, Fironun portreti), yaxud müqəddəs heyvan başlı fantastik varlığının təsvirindən ibarət olan heykəldir. Dövrümüzədək qalmış sfinklərin ən böyüyü Cizədə (Misir), Xefren ehramının yaxınlığındakı “Böyük sfinks”dir. Onun inşası e.ə.XXVIII əsrə təsadüf edir.

İkinci abidə isə Heraklın Hemeya şirinə qalib gəldiyini əks etdirən heykəldir. Məlum olduğu kimi, Herakl qədim yunan mifologiyasında ən güclü qəhrəmanlardan biridir. Zefsin və Alkmenanın oğludur, 12 qoçaqlıq göstərmiş, Hemeya şirini, Lerna hidrasını öldürmüş, Avgi tövlələrini təmizləmiş, amazonlara qalib gəlmişdi. Heykəltaraş vəhşi və insan görkəmli iki bədənin əlbəyaxa döyüşünü təsvir etmişdir. Bu da öz mahiyyətinə görə sfinksdir, lakin insanla şirin döyüşünü əks etdirən abidədir. Bu iki obraz Platonun “Dövlət” dialoqunun 9-cu kitabında təsvir edilən konsepsiyaya müvafiq surətdə təsvir edilmişdir. Platonun “Dövlət” dialoqunda insan qəlbinin “şifahi oxşarlığı” vəhşi görkəmində təqdim edilmişdir. Platonun fikrincə, insan özünün vəhşiyyə-bənzər daxili “şiri”nin vəhşiliklərinə mane olmağa borcludur. Yəni dövlətin vətəndaşı mənsub olduğu ölkəni və cəmiyyəti hər cür təhlükələrdən müdafiə etməlidir. Vəhşiyyə-bənzərin naturasının bir hissəsi özünə insan qəlbində yer

etmiş ali başlanğıca dönmədən tabe olmalıdır.

Q. Şnayderə görə, “lakin dünyanın müxtəlif xalqlarının sosial-tarixi praktikası kriminal repressiyaya aid nümunələrlə zəngindir. Kriminal repressiyanın saysız-hesabsız nümunələri belə şəhadət verir ki, insanda yaşayan vəhşi özü haqqında müntəzəm surətdə məlumat verir. Kriminologiya ədəbiyyatında deyildiyi kimi, insan cismində məskunlaşmış vəhşinin özünü müntəzəm surətdə bəyan etməməsi mümkün deyil” (5, 156).

Digər bir preventiv (bayram repressiyası) repressiya nədir? Qədim Yunanıstanda mövcud olmuş bayram (preventiv repressiya) repressiyası allah Dionisinin şərəfinə təşkil edilərmiş. Xüsusi olaraq ağilsız orkilər təşkil edilməklə insanda təcavüzkarlıq meyilləri yaradılır, belə insan isə qana susamış vəhşi görkəmi alırdı. Sosium müvəqqəti repressiya yaratmaq üçün elə şərait yaradırdı ki, onun destruktiv təzahürləri fəvqəlsəviyyə kəsb etmir və kriminal miqyaslara nail olunmurdu.

Məsələnin təəccüblü cəhəti ondan ibarətdir ki, belə gurultulu bayramlar zamanı qadınlar özlərini daha fəal aparır, üzüm şərabını qəbul etdikdən sonra vəhşi heyvan dərisi geyinir allah Dionisinin müşayətçiləri qismində təsvir edilirdilər. Əllərində yanar məşəllər tutan qadınlar ucadan qışqırır və bir növ vəhşi səslər çıxarırdılar. Bütün gecəni küçələrdə səfil olurdular. Qadınlar belə ehtiraslı vəziyyətdə keçi və ya qoyun ətini qəzəblə parça-parça etdikdən sonra həmin əti çiy-çiy yeyirdilər.

Bayram mərasimi qurtardıqdan sonra qadınlar (orkilər) öz gündəlik yaşadıkları yerə gəlir, özlərini sivil varlıqlar kimi təsəvvür edirdilər. Əslində isə bu qadınlar törətdikləri vəhşiliklərin, məftun olduqları şərəfsizliklərin və məhvedici kriminal hərəkətlərin, habelə üzdəniraq davranışların həqiqi mənasını dərk etmir, yaxud etmək istəmirdilər.

Bu cəhətdən körkəmli kriminoloqlar Ç.Lombrozo və V.Paretonun repressiv-naturaoist modelləri bu cəhətdən böyük maraq doğurur: “Lombrozo özünün 1876-cı ildə yazdığı “Cinayətkar insan” kitabında belə bir cəhəti sübut etməyə səy göstərirdi ki, bütün insanlar, yəni antropoloji xassələri cinayət törətməyə meyilli olan insanlar sanki anadangəlmə cinayətkarlardır. Cinayət belə insanlar üçün tamamilə təbii əməl, ölüm və doğum qədər zəruri olan aktdır.

Onun həmvətəni – digər italyan tədqiqatçısı V.Pareto 1912-ci ildə qələmə aldığı “Ümumi sosiologiya haqqında traktat” əsərində tarixdə hərəkətedici qüvvələr problemini təhlil edərkən vəhşi metaforasından istifadə etmişdir. O, təsdiq edirdi ki, insan psixikasının dərinliklərində instinkt-

irrational meyllərdən ibarət arxaik (çox qədim – kursiv bizimdir – H.Q.) atavizmlər kök salmışdır. Belə atavizmlərə malik olan insanlar “şirlərə” və “tülkülərə” bölünürlər. Şirlər zorakılıq və despotizmə, tülkülər isə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün yalan və bcliyə meyllidirlər. Tanrı insanlığı belələrindən qorusun (kursiv bizimdir – H.Q.).

Beləliklə, təhlil edilən məsələləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki:

- kriminal reqressiya sosial davranışın təkə mənfı davranış, həm də universal modelindən ibarət deyildir;

- O, müxtəlif tarixi dövrlərdə rast gəlinən universal modeldir;

- kriminal reqressiya dünya mədəniyyətini iki tərəfdən əhatə etmiş və onun köksündə müxtəlif formalarda təzahür etmişdir;

- ehtimal etmək olar ki, kriminal reqressiya mifologiyadan sosial fəlsəfəyədək uzun bir tarixi yol keçmişdir.

Kriminal reqressiya özünün bir çox aktual təzahürlərini bu gün də yaşatmaqdadır. Müasir dövrdə də hətta yüksək informasiya texnologiyaları əsərində tükürpədicı cinayətkar əməllər törədilir. Onları törədənləri isə cinayətkarlardan daha çox ikiayaqlı vəhşilər adlandırmaq, fikrimizcə daha məqsədəuyğun olardı.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Бермеш М. Основные проблемы криминология. М., 1998.
2. Блувштейн В.Д. О перспективах научное разработки проблем борьбы с премтупностью. М., 2001.
3. Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон. М., 2004.
4. Криминология / Под ред. А.И.Долговой. М.,2007.
5. Шнайдер Г.И. Криминология. М., 2004.

Sosial fəlsəfədə kriminoloji transqressivlik cəhətləri

Transqressivlik (lat. transgressio – aradan qaldırma) – bu, insan təbiətinin atributiv xassəsidir. O, insanları adət etdikləri stereotipləri pozmağa məcbur və vadar edir, qarşıda duran praktiki və mənəvi xarakterli məqsədlərə nail olmaq naminə mənələri aradan qaldırmağa cəhd edən fərdlərin xassəsidir.

Əgər heyvanat aləmində heyvan onun üçün təbiətin müəyyən etdiyi təbii çərçivədə qərarlaşırsa, insan mümkün olmayanı arzu etməyə, ağıl ölçülərinin sərhədləri xaricində olanları əldə etməyə qadirdir. İnsan bu zaman solumda müəyyən edilmiş sosial normalar həddini aşır və unudur ki, sosial normalar sivilizasiya və mədəniyyətin inkişaf tarixi ərzində təşəkkül tapmışdır. Bu yolda transqressivlik psixoloji tələbat halında təzahür edir, bir növ destruktiv formalara çevrilir, yəni kriminal transqressivlik ambivalenti görkəmi alır.

E.Jiqarev yazır ki, “belə kriminal transqressivlik həm pozitiv, həm də neqativ ölçülərə malik olur. Bu, bir tərəfdən məlum olandan məlum olmayana hərəkət zamanı təbii aləmdə yəni, əvvəllər görünməz olan nəyi isə yaratmaq qabiliyyətidir. Bu yolda müxtəlif yaradıcılıq məhsulları, maddi və mənəvi mədəniyyət əsərləri, yeni ideyalar, elmi ixtiralar və s. Yaradılır” (2, 114-115).

Digər tərəfdən, K.Lorentsə görə, “transqressivlik icazə verilmiş hüdudlardan artıq hədləri aşmağa, normativ, əxlaqi və hüquqi sədləri, yəni aradan götürülməsi qadağan olunan sərhədləri aradan qaldırmağa qadirdir. Belə transqressivlik insanı kəskin sarsıntılara məcbur edə bilər. Bunlar adətən, aradan qaldırılması çətin olan sərhədlərə malik olan sarsıntılardır. Belə transqressivlik bəzən daha aqressiv xarakter alır və ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, təəssürat və ehtirasların güclü, tam drammatizmini sanki oyandırır, insanla müəyyən kriminal məqam arasında bütün maneələr bir anda aradan qaldırılır” (3, 172). Belə vəziyyətdə fərd sanki öz varlığını itirir.

Məsələ burasındadır ki, insanın sosial fəaliyyət sferalarında belə sarsıntıları tapmadığı vaxt o, bunun naminə özü üçün destruktiv kriminal yolu da seçə bilər. Məhz belə hallarda cinayətkar fəaliyyət ehtirasların yüksək dərəcəsinə nail olmanın nisbətən daha asan vasitəsinə çevrilir. İnsan elə güman edir ki, o, məhz cinayət vasitəsi ilə hər hansı həqiqətə yetişməyə qadirdir. Fərd elə düşünür ki, belə həqiqət zirvəsinə çatmaq adi insanların əksəriyyətinə müyəssər olmur. Bu, təkcə sosial deyil, həm də ekzistensial mənə daşıyır. O, xaricdən gələ bilməz və ona ancaq şəxsi səylərə (o cümlədən, kriminal cəhdlərlə) malik olmaq mümkündür.

Deməli, kriminal transqressivlikdə hər hansı məqsədə nail olmaq üçün əxlaqi-hüquqi qadağanları keçməyi, bu yolda olan mənələri atributiv xassəli insanın bilavasitə özü aradan qaldırmaqdır. Fərd belə vəziyyətdə özünü buna qadir ola bilməyən insanlardan yüksəkdə hiss edir. Kriminal transqressiya böhranlı situasiyalarda onun kim olacağını bilməsinə imkan verir. Bu zaman insanda xeyirxahlıq, ədalət və insanlıq hissləri sanki kənara atılır.

Q.Salomona görə, “antik dövrdə transqressivlik müstəsna xassədən əksər fərdlərin sosial davranışının tipik, kütləvi cəhətinə çevrilmişdir. Yəni sosial anomaliya təbiətini itirərək, bir növ həyat normasına çevrilmişdir” (5, 19). Transqressivlik ilk növbədə Qərb insanı üçün fərqləndirici əlamət yerini tutmuşdur. Əgər antik dövr insanı nisbətən az fəallığı ilə seçilirdisə, Qərbdə meydana gəlmiş mədəniyyət inciləri, möhtəşəm dini kəşflər və dünyaya “oturaq həyat tərzini” vermiş elmi ixtiralar insanları daha da fəallaşdırmış, müsbət mənada onları yeni yaradıcılığa həvəsləndirmişdir. Şübhəsiz ki, E.Jiqarev yazır ki, “belə tərəqqi kriminal aktların da yeni təzahür formalarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyilməmişdir ki, tərəqqinin bir ucu həmişə tənəzzüllə müşayiət olunmuşdur. Ədəbiyyatda belə bir əsasla təsdiq olunur ki, hüquq “oturaq həyat tərzini” sivilizasiyasına cavab olaraq yaranmışdır” (1, 146).

E.Jiqarev qeyd edir ki, yazılı hüquq əlavə intizam başlanğıcı kimi bərqərar olmuşdur və onun vəzifəsi yaradıcı transqressivliyi qorumaqdan və məhdudlaşdırmaqdan, transqressivliyin mənfi yönümlü təzahürlərinin qarşısını almaqdan ibarət olmuşdur (1, 147). Sivilizasiyalı sosial qayda azadlığı istisna etmir, onu ehtimal edirdi və bununla da yalnız özbaşınalıqqa mane olurdu. Hüquq transqressivliyin elə zəruri formalarını qorumağı idi ki, həmin formalarsız nə sosial, nə intellektual və nə də bədii yaradıcılıq mümkün deyil. Hüququn vəzifələrindən biri transqressiv təzahürlərin təbii fəlakətlərinin alovunu söndürməkdən ibarət olmuşdur. Bu bir daha təsdiq edir ki, hüquq cəmiyyətdə təkə ictimai münasibətlərin tənzimləyicisi deyil, həm də cəmiyyətdə mövcud olan əxlaqi-mənəvi dəyərləri mənfi təzahürlərdən qorumaqdan və cəmiyyət üçün faydalı olan sərvətləri müdafiə etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, hüquq eyni zamanda qoruyucu və müdafiəedici sosial hadisədir.

V.V.Paramanova görə isə, “mənfi transqressiv təzahürlər özbaşınalıqla müşayiət olunduqda cəmiyyət üzvlərinin azadlığına təhlükə yaranmağa başlayır, bundan eyni zamanda sivilizasiyanın əsasları, dövlətçilik və sosial qayda zərər çəkir. Mənfi yönümlü transqressivliyin enerjisi şərhlə, zorakılıqla, müxtəlif növ cinayətlərlə və sivilizasiyanın əsaslarına zərbə vuran digər pozuntularla qoşa addımlayır. Bu, həm də hüququn və qanunun özü-

nün enerjisinin əleyhinə olan təhlükəli təzahürlərdən biridir. Ədəbiyyatda heç də əbəs yerə deyilmir ki, əxlaqi-hüquqi tələblər həmişə qorunmağa və müdafiə olunmağa möhtacdır” (4, 25).

Bəs Kriminal transqressiyanın tipləri hansılardır? Hüquq normalarının mühüm xassələrindən biri onların insan azadlığını məhdudlaşdırmaq qabiliyyətindən ibarətdir. Transqressiv şəxsiyyətdə iradi və ya qeyri-iradi olaraq normal sərhədləri pozmaq istəyi yaranır. Bu, belə xassəli şəxsiyyətlərlə məqsədlərə nail olmaq yollarından biridir. Bu zaman elə bir səciyyəvi sosial paradoks yaranır ki, guya məhz hüquq normasının bilavasitə özü pozuntu yaradır, hüquqi qanun cinayət doğurur. Bu, bir aksiomdur ki, qanun olan yerdə cinayət də var, hüququn mövcud olduğu yerdə hüquq pozuntusunun olması qaçılmazdır. Yəni bir-birinə qarşı duran belə üfiqlər eyni zamanda da bir-birindən ayrılmazdır. Çünki qanunçuluqdan danışmaq zərurəti o yerdə yaranır ki, orada qanun pozulur, yaxud onun tələblərinə lazımi səviyyədə əməl edilmir. Transqressivlik, daha dəqiq ifadə etsək, kriminal transqressiya haqqında yalnız fərdlərin vital və sosial fəallığının çoxcəhətli hüquqi məhdudiyyətlərinin olduğu zaman danışılır.

Digər bir gerostratik transqressiya (vandallıq) nədir? Əgər şəxsi özünü təhdid insan üçün onun səylərinin başlıca məqsədi qismində çıxış edərsə və o bu məqsəd naminə cinayətkar hərəkətlər törətmək də daxil olmaqla istənilən destruktiv vasitələrdən istifadə etməyə hazırdirsə, belə hərəkət gerostratik transqressiya hesab olunur və bu, kriminal transqressiyanın gerostratik modelini yaradır.

Cinayət hadisəsində bu keyfiyyət qismində bir səbəb – hamını özü haqqında qarışıq qorxu hissələri ilə danışmağa məcbur etmək səbəbi üstünlük edir. Bunun üçün ən əlverişli olanı hansısa qeyri-ordinar, gözlənilməz cinayət uygundur, çünki məhz belə cinayət hadisəsi müasirlərin ağılını məğlub etmək iqtidarında olur, öz qeyri-adiliyi ilə ətrafdakıların diqqətini daha tez cəlb edir. Elə buna görə də gerostratik transqressiyanı hüquq ədəbiyyatında bəzən vandallığa bərabər tuturlar. Bu zaman törədilmiş cinayət, hər şeydən əvvəl yüksək ictimai təhlükəliliyi ilə yanaşı, heyrləndiriciliyi ilə də insanda böyük ikrah hissi doğurur. Buna əyani misal kimi, erməni faşistlərinin ölkəmizin ərazisində törətdiklərini göstərmək olar. Erməni işğalçıları xalqımızı fiziki soyqırırma məruz qoymaqla yanaşı, onu mənəvi soyqırımla, terrorla da qorxutmağa çalışırlar. Lakin Azərbaycanın bugünkü sosial-iqtisadi və siyasi inkişafı erməni separatçıların bütün ümidlərini puça çıxarmışdır. Azərbaycan xalqının və ordusunun qalibiyyət günü çox da uzaqda deyil.

Burada romantik transgressiya da diqqəti cəlb edir. Avropa mədəniyyətinin bütün stillərində romantizm insan təbiətinin transgressiv xarakterini bütün tamlığı və gücü ilə ifadə etmişdir. Romantik şəxsiyyət dedikdə, sanki sənətkarın bilavasitə özü və ya onun qəhrəmanları nəzərdə tutulur. Həmin romantik şəxsiyyət insandır və öz azadlığını maddi aləmdə hər şeydən artıq qoruyur. Romantik şəxsiyyət bunun üçün cəmiyyətdə istənilən münaqişəyə girməyə hazır olur ki, öz sərbəstliyini qoruyub saxlaya bilsin.

Romantik həmişə lazım olduğundan irəli və ya uzağa getməyə, qeyri-mümkün olanı əldə etməyə meyilli olur. Bunun üçün o, qarşısına çıxan bütün maneələri aradan qaldırmağa hazır olur. Getenin Faust obrazını romantik insana parlaq nümunə göstərmək olar. Çünki Faustun narahat ruhu ona heç vaxt rahatlıq vermir. Onun müəmmalı istəkləri isə onu qocalana qədər tərk etməmişdir. O, əvvəl-axır istəklərini təmin etmək naminə öz ruhunu iblisə verməli olur ki, cinayətlər və igidliklər də daxil olmaqla gözlənilməz yol ilə hərəkət edə bilsin.

Maraqlıdır ki, romantik əsərin qəhrəmanı deyil, real həyatın nadir subyektlərindən biri olmuş Fransa imperatoru Napoleon Bonapart da real romantik şəxsiyyətlərdən biri kimi tanınmışdır. O, insan-əfsanə, əfsanəvi sərkərdə və qeyri-adi bacarıq və qabiliyyətə malik dövlət xadimi idi. Napoleon da mümkün olmayanlara can atır, bu yolda istənilən maneələri aradan qaldırmağı, bundan ötrü hətta minləri və milyonları qurban verməkdən belə, çəkinməmişdir. Bununla da o, hakimiyyət nərdivanının ən yüksək pilləsinə qalxmış və şöhrət qazanmışdır.

Lakin məsələnin mahiyyəti qeyd edilənlərlə də bitmir. Napoleon öz xalqının nəzərində həm də cinayətkar idi. O, çoxsaylı dövləti cinayətlər törətmişdi. Fransa xalqı yalnız möcüzə nəticəsində məhv olmaq təhlükəsindən xilas ola bilmiş, lakin Napoleon buna böyük əhəmiyyət verməyərək öz siyasətinə haqq qazandırmaqda ısrarlı olmuşdur.

Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət də vardır. V.Paramanova görə, “əgər romantik qarşısındakı maneələri aradan qaldırmağa nail ola bilmirsə, o, bunu arzularında gerçəkləşdirməyə çalışır” (4, 27), və “mahiyət etibarilə romantik kanonların təşəkkül tapması arzularından doğmuşdur” (4, 31). Burada romantik kanonlar dedikdə, sosial institutlar, dövlət məşinləri və insan söyləri arasındakı ziddiyyətlərin təsviri nəzərdə tutulur. Bu “Mənəm” deyən insan həmişə azadlığa cəhd göstərir. Məhz həmin ziddiyyətlərin dərk edilməsinin nəticəsi fəlsəfə, estetika, ideologiya, mənəvi azadlıq ideyası, insan ruhunun mümkün olan hər şeyə apellyasiya etməsi və s. olmuşdur.

E.Jiqarev maraqlı bir cəhəti qeyd edir: “Əgər romantik Marat, Robespyer və ya Napoleon olmağa nail ola bilmirsə, o, Bayron, Şiller və ya Fixte ola bilər” (1, 152). Məhz Bayron və Şiller poetik fantaziyaların, Fixte isə bir növ fantaziyalı fəlsəfi traktatların müəllifidir.

Əgər transqressiv romantik şəxs özünün malik olduğu naturası ilə siyasi və ya bədii istedad sahibi ola bilmirsə, belə romantikin ramedilməzliyi onu labüd surətdə cinayətkar yola sürükləyir. Kriminal transqressiyanın bu modeli Jülyen Sorelin (Stendalın “Qırmızı və qara” romanının qəhrəmanı) və Rodion Raskolnikovun (Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” romanının qəhrəmanı) obrazlarında öz ifadəsini və təsdiqini tapmışdır.

Romantik şəxsin kobud reallıqla toqquşduğu hallarda romantik transqressiya qərarlılıq və qiyam formaları qəbul etmək qabiliyyətinə malik olur. Romantik belə nəticəyə gəlir ki, onun qiyam qaldırmaqdan, yaxud hər hansı mənəvi partlayış törətməkdən və ya gülünc sarkastik münasibətlər yaratmaqdan savayı başqa heç bir yolu qalmamışdır. Bu yolla da romantik qəhrəmanlar və onların arzu və ümidləri qərarlılıq cəngavərlərinə çevrilirlər. Alovlu istəklərin can ocağı soyuq və zəhərli skepsisə çevrilir. Romantik üçün yaşamaq və həyat eşqi birdəfəlik sönməsə də, o, qərarlılıqlar mənəgənəsindən xilas ola bilmir və bir sıra hallarda cinayət törətmək son nəticə qismində təzahür edir.

Digər bir məsələ də ekzistensial-kriminal transqressiyadır. E.Jiqarevə görə, “Ekzistensial-kriminal transqressiya insanın əxlaq və hüquqla icazə verilən hər hansı hərəkəti qəbul etdiyi xüsusi hallarla bağlıdır. Bu zaman kriminal transqressiya şəxsiyyətin ekzistensial özünüdərk qismində çıxış edir” (2, 117). Şəxsiyyət belə xüsusi hallarda hər hansı təhlükəliliyə yol verməməklə həyatı mənaların həllərini dərk edir. Məsələn, tamah niyyəti olmadan törədilmiş oğurluq əməlləri sosial-hüquqi cəhətdən mənasız hərəkətlər kimi də qiymətləndirilə bilər (əlbəttə, əgər əməldə başqa motivlər olmadıqda). Belə situasiyalarda təqsirkarların hərəkətləri merkantik-prakmatik mövqələr baxımından qiymətləndirilə bilər. Məsələn, keçmiş sovet bədii filminin – “Özünü avtomobildən qoru” filminin qəhrəmanı şəxsi minik avtomobillərini oğurlasa da, bunları tamah zəminində törətmir, oğurladığı avtomobilləri sataraq əldə etdiyi pulları uşaq bağçaları və körpələr evlərinə verir. Onun törətdiyi əməllərdə başqa motiv və niyyətin olmadığını dürüst müəyyənləşdirən məhkəmə ona yüngülləşdirici halları tətbiq etməklə cəza təyin edir. Merkantil-prakmatik mövqe də məhz bu cəhətdən başa düşülür.

Kriminal şüura ekzistensial yönümlü cinayət ondan ötrü zəruridir ki, şəxs öz qüvvə hədlərini sınaqdan keçirir və qadağan olunmuş metafizik cəhətə nəzər yetirmək imkanı əldə edir. İnsan bu zaman pragmatik mülahizələrindən daha çox transqressiv-ekzistensial tələbat baxımından hərəkətdə olur. O, sanki qadağan olunmuş obyektin ləzzətini duymaq, hiss etmək istəyir və bu məqsədlə də öz qüvvəsini səfərbər edir ki, qarşısına qoyduğu məqsədə nail olsun.

Şəxs son nəticədə azad, lakin öz iradəsi ilə mənəvi fəlakətlə üz-üzə gəlir və elə güman edir ki, o, məhz cinayət vasitəsi ilə adi insanların böyük əksəriyyətinə nəsib olmayan arzu etdiyi yüksək ideala nail olacaqdır. Deməli ekzistensial-kriminal transqressiyanın funksiyası ondan ibarətdir ki, o, insana böhranlı situasiyada kim ola biləcəyini bilməyə imkan verir. Buna həm də şəxsin söyləri ilə nail olunur.

Cinayət son ekzistensial situasiya kimi varlığın ziddiyyətlərinin aşkarlanmasının əsas mənbəyi hesab olunur. O, insan varlığına sanki bir sirr kimi sirayət edir. V.Şeksprin belə bir kəlamı mövcuddur ki, “biz kim olduğumuzu bilirik, lakin nə ola bilməyimizi bilmirik”. Qanunun hüdudları xaricində olmaq şəxsiyyətin daxili aləminə qaranlıqlar çökdürür və buna görə də fərd həmin qaranlıq aləmdə kriminal əməl törətmək məcburiyyəti ilə üzləşir. Məhz ictimai təhlükəli əməl törədildikdən sonra artıq gec olur.

Beləliklə, apardığımız təhlillərin yekunu olaraq qeyd etmək istərdik ki:

- kriminoloji transqressivlik insan təbiətinin atributiv xassəsinin daşıyıcısıdır;

- o, arzuolunmazdır, cəmiyyətə gərəksiz situasiyadır;

- kriminoloji transqressivlik tək-cə konkret bir cəmiyyət deyil, bütün insanlıq üçün təhlükə törədən atributlardan biridir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Жигарев Е.С. Личность. Преступность. Религия. М., 2004.
2. Жигарев Е.С. Научно-методические проблемы криминология. М., 2003.
3. Лоренц К. Агрессия. М., 1994.
4. Парамонов В. След: Философия. Право. Современность. М., 2001.
5. Соломон Г.А. Среди красных вождей. М., 2005.

Cinayətkarlıq haqqında təlimlərin bəzi fəlsəfi problemləri

Uzaq və yaxın keçmişin bir çox məşhur mütəfəkkirləri insan cəmiyyətini, onun təşkilini, insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri və insan davranışını xarakterizə edən problemləri öyrənərkən, təhlili edərkən «**cinayətkarlıq**» hadisəsinə də diqqət yetirmişlər. Belə təhlillər gedişində cinayətkarlığın mənşəyi, onun səbəbləri və müxtəlif təzahürləri, onunla mübarizənin yolları və vasitələri haqqında bəzən son dərəcə dərin mülahizələr söylənilmiş və müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Antik yunan filosofu Aristotelin özünün «Politika» kitabında cinayətkarlıqla bağlı dediklərini buna misal göstərmək olar. Qədim dünyanın dahi mütəfəkkiri yazırdı: «Ən böyük cinayətlər insanlar tərəfindən zəruri olan ilkin predmetlərə deyil, varlanmağa cəhd göstərilməsi nəticəsində törədilir» [1, s.76]. Bu mülahizələrdən aydın olur ki, cinayətkarlıq ən qədim zamanlardan müxtəlif sosial təbəqələrə mənsub olan insanların mənəviyyəti və etik xassələri ilə sıx bağlılıqda olan mürəkkəb hadisə olmuşdur.

Göstərmək zəruridir ki, cinayətkarlıq və onun səbəbləri haqqında təsəvvürlər həmişə öz dövrünün ümumi dünayagörüşünü, sosial-siyasi ideyalarını əks etdirmiş və indi də etdirməkdədir. Həmin təsəvvürlər sosial-iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etməsi nəticəsində müvafiq dəyişikliklərə uğramışlar, yaxud onların məzmunu təbii olaraq dəyişmişdir. Məsələn, teoloji (dini) dünayagörüşün hökmranlıq etdiyi feodalizm dövründə cinayətkarlığa «**şər-ruh**» kimi baxılmış, yaxud o, «**şeytan əməli**», «natəmiz qüvvənin» hərəkətlərinin nəticəsi qismində dəyərləndirilmişdir.

Cinayətkarlığın dini (teoloji) modeli xeyir və şərin bərabər mübarizəsi haqqında çox qədim zamanlardan mövcud olan təsəvvürlərin təzahürüdür. Bu mübarizədə xeyir haqqın və ədalətin, müqəddəs qanunun, işığın və əbədi həqiqətlərin, şər isə qaranlığın və haqsızlıqların, iblisin əməllərinin daşıyıcısıdır. Bu nəzəriyyə böyük cəzbedici qüvvəyə malik idi. O, ən sadə formada və aydın şəkildə maddi aləmdə şərin (müasir hüquqi mənada cinayətkarlığın) mənşəyi haqqında suala bir növ cavab verirdi. Çünki «**cinayət**» anlayışı şərin təzahürünün ifrat formaları ilə əlaqələndirilir, ali dəyərlərə qarşı edilən hər cür qəsdlər cinayətkar əməllər hesab olunurdu. Digər tərəfdən, din və məscid, yaxud kilsə həmişə yer üzündə Allahın təcəssümü kimi təsəvvür edilmişdir. Cinayətin şər qüvvələrdən ilkin müdafiəçisi də məhz Allah hesab olunmuşdur.

Bəşər cəmiyyətinin yeni inkişaf pilləsi olan burjuaziya təbiətin, cəmiyyətin və insanın **rasional-humanist konsepsiyasını** Orta əsr feodal

özbaşinalıqlarının teoloji dünyagörüşünə qarşı qoymuşdur. XVIII əsrin Monteskye, Russo, Bekkaria və başqaları kimi filosof-maarifçiləri insana ağıllı, azad və möhkəm iradəyə malik varlıq kimi baxaraq, cinayətkarlığı fərdlərin iradəsi əleyhinə olan son dərəcə daxili şər qüvvə kimi izah etmiş və qanunun pozulmasına yönələn təhlükəli hərəkət qismində təsəvvür etmişlər.

Cinayətkarlıq haqqında yeni təsəvvürlərin yaranması feodal ictimai münasibətlərinin burjua münasibətləri ilə əvəz olunması zəminində baş vermiş, bu da öz növbəsində fəlsəfədə cinayətkarlıqla bağlı dini dünyagörüşün tədricən humanizm və maarifçilik kimi dünyagörüşü ilə əvəz olunması ilə müşayiət olunmuşdur. Müvafiq surətdə «cinayətkar fərd» dövrə uyğun yeni sima əldə etmiş, öz bədxah niyyətlərinə qanunları pozmaq hesabına nail olmaq yoluna qədəm qoymuşdur.

Maarifçilik dövrünün cinayətkarlığa və onunla mübarizəyə dair ideyaları öz parlaq ifadəsini böyük italyan maarifçisi və humanisti **Çezare Bekkarianın** (1738-1794) məşhur «Cinayətlər və cəzalar haqqında» əsərində tapmışdır. Əsər 1764-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Bekkarianın siyasi-hüquqi görüşləri cinayət hüququnun burjua - demokratik prinsiplərinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Bekkarianın əsərinin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, kitabda cinayət hüququnun iki əsas və mərkəzi institutu, yəni cinayət və cəza problemi bir-birindən təcrid edilmiş halda deyil, sıx qarşılıqlı əlaqədə, vəhdətdə nəzərdən keçirilir.

Ç. Bekkaria cinayət anlayışına özünəməxsus spesifik mənada yanaşır. Əvvələn, insanların düşüncələri deyil, ancaq hərəkətləri cinayət təqibinə məruz qalmalıdır. İkincisi, «cinayətlərin yeganə və həqiqi meyarını» şəxsin cinayətkar niyyəti, zərər çəkənin ləyaqəti deyil, günahın ağırlığı deyil, onların millətə, yaxud «ictimai rifaha» vurduqları zərər təşkil edir [3, s.97]. Deməli, Bekkarianın fikrincə, cinayət qanunu ilə təqib edilən və sosial dəyərlərə zərər vuran təhlükəli hərəkətlər cinayət hesab olunur. Elə buna görə də mütəfəkkir qeyd edirdi ki, «...cinayətləri törədən şəxslərin **niyyətlərini** bu əməllərin meyarları hesab edənlər möhkəm yanılırlar...» [3, s.97]. Bekkaria məhz təhlükəli hərəkətləri cinayətlərin meyarı hesab edirdi. Onun fikrincə, əhvali-ruhiyyənin, ehtirasların və müxtəlif halların dərhal dəyişməsindən asılı olan niyyət deyil, məhz hərəkətlər nəticəsində vurulan zərər cinayətlərin meyarlarını təşkil edirlər [7, s. 61].

Məlum olduğu kimi, J.J.Russonun (1712-1778) sosial fəlsəfəsində mərkəzi məsələ hakimiyyət probleimidir. Russo özünün maarifçilik mövqeyini problemin məhz bu sahəsində nümayiş etdirir. M.A.Mojeyko yazır ki,

bu kontekstdə Russonun sosial fəlsəfəsinin yeni məzmununu görmək mümkün deyil. Bu, hər şeydən əvvəl, onun ictimai tərəqqini tənqid etməsində təzahür edir. Russoya görə, sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı sivil insanların rahat və xoşbəxt həyatını pozmuş, insan nəslini məhv etmişdir [6, s. 918]. Bu zahiri cəhətdən bərabərsizliyin yaranmasında təzahür etmiş, meydana çıxan əmlak bərabərsizliyi siyasi qeyri-bərabərliyin və son nəticədə despotizmin yaranmasında ifadə olunmuşdur. Despotizm isə bütün qeyri-demokratik hakimiyyət üsul-idarəsi kimi, cinayətlər törətməyə bilməz.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Russonun sosial-fəlsəfəsində başlıca məsələlərdən biri cinayətkarlığın səbəbləri problemdir. Mütəfəkkir sübut etməyə çalışır ki, tərəqqi ilə «əl-ələ tutmaq» cəmiyyətdə insan mənəviyyatının tənəzzülünə aparır. Həqiqətən, müasir yurisprudensiya baxımından da elmi-texniki tərəqqi adətən, cinayətlərin yeni təzahür formalarını doğurur. Məsələn, nə qədər ki, təyyarə ixtira edilməmişdi, hava gəmisinin qaçırılması, yaxud ələ keçirilməsi haqqında cinayətlər təsəvvürə belə, gəlməzdi.

J.-J.Russonun sosial fəlsəfəsinə uyğun olaraq təkmilləşmə sosial şərtlərə nə qədər çox nüfuz edərsə, cinayətkarın şəxsiyyəti bir o qədər pozğun görünür. O yazırdı: «İctimai vəziyyət qanunlarına qəsd edən hər cür cinayətkar öz cinayətləri səbəbindən qiyamçı və vətən satqını olur» [8, s.175]. Russo belə hesab edirdi ki, qanunların labüdlüyü qəzəb qüvvəsinin şiddətinə uyğun olmalıdır. «Ehtiraslar nə qədər çox qəzəbli olarsa, bunun qarşısını alan qanunlar bir o qədər zəruri olar» [8, s.67].

XIX əsrin ikinci yarısında Qərb cəmiyyətinin inkişafı prosesində kəsin ziddiyyətlərin meydana çıxdığı şəraitdə ilk növbədə cinayətkarlığın aid olduğu sosial problemlərin daha dərinə və konkret öyrənilməsinə tələbat yarandı.

Bu dövrdə Qərbi Avropada kriminoloji fikir aşağıdakı iki istiqamətdə inkişaf edirdi:

1) cinayətkarlığın şəxsiyyətin özündə təşəkkül tapmış bioloji xarakterli səbəblərinin izah edilməsi yolu (xalis sosioloji, sosial istiqamət);

2) cinayətkarlığın ictimai münasibətlərin qeyri-mükəmməlliyi ilə və sosial kataklizmlərlə (yoxsulluq, aclıq, işsizlik, müharibələr və s.) bağlı səbəblərinin aydınlaşdırılması.

Kriminologiyada bioloji istiqamətin yaranması italyan məhkəmə təbabəti professoru (psixiatr) **Çezare Lombrozonun** (1835-1909) adı ilə bağlıdır. Kriminologiyada onu **antropoloji məktəbin** banisi hesab etmək qəbul edilmişdir. Lombrozo özünün 1876-cı ildə yazdığı ilk əsəri olan

«Cinayətkar insan» kitabında belə bir hipoteza irəli sürmüşdür ki, cinayətkar zahiri görkəminə, yəni fiziki əlamətlərinə görə tanına bilər. Həmin nəticənin əsasında əsgər üzərində aparılmış tədqiqatların yekunları xidmət etmişdir.

Ç. Lombrozonun kriminoloji konsepsiyasının əsas müddəaları, irəli sürdüyü ideyalar onun «Cinayət, onun səbəbləri və müalicə vasitələri» adlı əsərində ifadə edilmişdir. Onun fikrincə, «...cinayətlərin səbəbləri müalicəyə ehtiyacı olan şəxsiyyətin özündə ehtiva olunmuşdur» [5, s.5]. O, təsdiq edirdi ki, heç kəs «...cinayətkar olmur, cinayətkar doğulur. Anadangəlmə fərdi amillər cinayətkar davranışın əsas səbəbləri qismində çıxış edirlər» [5, s.5].

Ç.Lombrozo bununla əlaqədar aşağıdakı üç mümkün mənbəni bir-birindən fərqləndirirdi:

1) «anadangəlmə cinayətkarlıq», yəni fərdin xüsusi anatomik, fizioloji və psixoloji xassələri;

2) fərddə ibtidai insan-vəhşiyə xas olan atavistik cəhətlərin olması;

3) epilepsiya və «mənəvi müdaxilə».

Ç.Lombrozonun mövqeyinə uyğun olaraq yuxarıda göstərilən hər üç halda insanın cinayətkar davranışı doğulma, xəstəlik və ölüm kimi bioloji cəhətdən şərtlənir.

Beləliklə, cinayətkarlığa (cinayətkarlığın mənşəyinə) dair bioloji nəzəriyyə artıq Lombrozonun ilk əsərlərində biososial nəzəriyyəyə transformasiya olunmağa başlamışdır. Tədqiqatçı alim hələ sağlığında kəsin tənqidlərə məruz qalmışdır. Lakin onun kriminoloji konsepsiyasının özünü elmi cəhətdən doğrultmuş müddəaları da az deyildir.

Son illərdə kriminologiya elmində bioloji və biososial nəzəriyyələr özünün yeni interpretasiyasını əldə etmiş, elə buna görə də neolombrozoçular adını almışdır. Bu nəzəriyyələr əsasında «anadangəlmə cinayətkar» haqqında öz təsdiqini tapmamış mülahizələr başqa nəzəri konstruksiyalarla əvəz edilmiş, cinayətkarlığın biososial şərtliliyi qorunub saxlanmışdır. Bu, heç də təsadüfi deyildir, çünki mənşəyindən, öz səbəblərindən asılı olmayaraq, cinayətkarlıq həmişə sosial hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Müasir dövrün bioloji və biososial nəzəriyyələrinə adətən, aşağıdakı nəzəri konsepsiyalar aid edilir:

a) cinayətə konstitusional meyillilik;

b) cinayətə endokrin meyillilik;

c) cinayətə irqi meyillilik;

ç) cinayətə irsi meyillilik.

Kriminologiyada cinayətkarlığa dair bioloji və biososioloji nəzəriyyələrlə yanaşı Qərbi Avropada sosioloji istiqamət, yəni kriminologiya elmində

cinayətkarlıqla bağlı sosioloji nəzəriyyələrdə inkişaf etdirilmişdir. Doğrudur, bu istiqamətin bir çox nümayəndələri cinayətkarlığa psixoloji amillərin təsirini tamamilə inkar etməsələr də, onlar həlledici rolü yenə də sosioloji amillərə vermişlər.

Kriminologiyada sosioloji istiqamətin böyük nümayəndəsi kimi tanınmış fransız kriminoloqu **Emil Dürkheymin** (1858-1917) adı çəkilir. Dürkheymin qeyd edirdi ki, «cinayətkarlıq – bu, sosial inkişafın və sosial tərəqqinin labüd peykidir» [4, s.39]. Onun fikrincə, cinayətkarlıq bütün dövrlərdə və sivilisasiyanın bütün növlərində mövcuddur və hər bir ictimai quruluşun zəruri elementidir. İctimai həyatın inkişafı və dəyişməsi cinayətkarlıqsız qeyri-mümkündür.

E.Dürkheymin müasiri olduğu dövrün cinayətkarlığının bilavasitə izahını yaşadığı ictimai quruluşa xas olan **anomiya** müstəvisi üzərində çıxarırdı. Kriminoloq anomiya dedikdə, normativsizliyi, yəni davranışın hamılıqla qəbul olunmuş normalarının zəifləməsini və dağılmasını, bu normaların natamamlığını və ziddiyyətli olmasını, insanların sosial pərakəndəliyini, sosial qeyri-mütəşəkkilliyinə səbəb olmasını başa düşürdü.

Dürkheymin belə anomiya vəziyyətini sənaye cəmiyyəti üçün səciyyəvi və təbii hesab edirdi. Həmin anomiya mövcud ictimai quruluşun (sənaye cəmiyyətinin) bilavasitə öz təbiətindən irəli gəlirdi.

E.Dürkheymin kriminoloji nəzəriyyəsinin tənqidi və ifşaedici aspektləri hakimiyyəti sosial islahatlar aparmağa sövq edirdi. Həmin nəzəriyyəyə uyğun olaraq məhz sosial islahatların köməyi ilə cəmiyyətdə mövcud olan pərakəndəliyi aradan qaldırmaq, «sosial həmrəyliyi» möhkəmləndirmək olar ki, bunu müasir Qərbi cəmiyyətində bu gün də müşahidə etmək mümkündür. Sosial islahatlar böyük və mürəkkəb sosial hadisə olan cinayətkarlığın kökünü tamamilə kəsmək (bu, ümumiyyətlə, qeyri-mümkündür) iqtidarında olması da, hər bir halda və konkret şəraitdə onun qarşısını almağa və səbəblərini aradan qaldırmağa kömək edir. Təsadüfi deyildir ki, Dürkheymin kriminoloji nəzəriyyəsi ABŞ-da xüsusilə geniş yayılmışdır.

«Cinayətkarlıq» termini müasir dövrdə insan şüuruna o dərəcədə nüfuz etmişdir ki, bu anlayışı gündəlik həyatın gedişindən ayırmaq mümkün deyil. Kütləvi informasiya vasitələrinin, radio və televiziyanın yaydığı məlumatlar içərisində törədilən cinayətlər haqqında informasiyasız olan bir gün belə, tapmaq çətindir. Bir sözlə, cinayət və xətlər həmişə törədilmiş və onların hamısı olmasa da, böyük əksəriyyəti mövcud sosial normaların pozulması ilə müşayiət olunmuşdur.

Müasir dövr nə qədər yüksək inkişaf səviyyəsində olsa da, o, keçmişin bir sıra pozitiv və neqativ adət və ənənələrini hələ də özündə yaşadır, ehtimal ki, yaşamaqda davam edəcəkdir. Dövlətin və hüququn təşəkkülü hələ cinayətkarlığın mənşəyini və onun səbəblərini izah edən yeni kriminoloji nəzəriyyələrin (kriminologiya elminin) yaranması demək deyildi. «Cinayətkarlıq» termini isə özünün hüquq ədəbiyyatında meydana çıxmasına görə ancaq cinayət statistikasına borcludur.

Cinayət hüququ nəzəriyyəsində klassik istiqamət ictimai hadisələrin, o cümlədən cinayətlərin səbəbli əlaqəsini (səbəbli şərtliliyini) inkar edən mövqedə dayanırdı. Həmin mövqe **indeterminizmdən** ibarət idi. Belə ki, şəxsiyyətin davranışı təbiətin obyektiv qanunları (obyektiv səbəbli asılılıqla) ilə müəyyənləşdirilmirdi, çünki fərdin öz davranışı ilə bağlı olan əxlaqi cəhəti onun azad iradəsilə şərtləşirdi. Bu, indeterminizmə xas olan cəhətdir. Məhz **determinizm** cinayət törətmiş fərdin şəxsiyyətinin tədqiqi predmetindən bunu sıxışdırıb çıxararaq, yeni dövrün kriminoloqlarını cinayətkarlığı cinayət statistikasına cəhətdən qeyri-iradi olaraq izah etmək məcburiyyətində qoymuşdur. Burada cinayət statistikasını cinayət törətmiş şəxslərin riyazi rəqəmlərlə ifadə olunmasında təzahür edir ki, müasir kriminologiya elmini belə riyazi rəqəmlərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Statistik məcmu, cinayətlər haqqında riyazi rəqəmlərin cəmi cinayətlərin sosial səbəblərin mövcudluğundan ibarət həqiqi parametrlərini hətta təqribi əks etdirmək iqtidarında deyildir. Lakin bununla belə, cinayətkarlığı rəqəmlərsiz təsəvvür etmək çətinidir. Sosial səbəblər isə ancaq sosial hadisələr doğura bilərlər. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, cinayətkarlığın ilk növbədə sosial hadisə olması da məhz buradan irəli gəlir.

Hər bir sivil cəmiyyətdə sosial proses daxili və xarici şərtlərin təsiri altında baş verir və onu təşkil edən komponentlərin qarşılıqlı təsiri baxımından sabit qaydada davam edir. Sosial prosesin əsas mənbəyini, yaxud bu prosesin əsas inkişaf rüşeymini sosial sistemlər daxilində mövcud olan ziddiyyətlər təşkil edir.

Müasir sosiologiya elmində **sosial sistem** dedikdə, əsas elementləri insanlardan, onların norma və əlaqələrindən ibarət olan müəyyən bütöv təsisat başa düşülür. Bütün digər sistemlər kimi, sosial sistem də öz elementlərinin keyfiyyət cəminə aid edilməyən yeni keyfiyyət yaradır. İnsanların mütəşəkkilliyi üçün **məqsəd**, **iyerarxiya** və **idarəetmə** kimi sistemyaradıcı keyfiyyətlər xarakterikdir.

Əgər cinayətkarlıq sosial sistemdirsə, deməli, yuxarıda göstərilən keyfiyyətlər (məqsəd, iyerarxiya və idarəetmə) zəruri əlamətlər olmaq etibarilə ona da xasdır. Məsələn, cinayətkar birlik (təşkilat) belə keyfiyyətlərə malik olması ilə səciyyələndirilir.

Son illərin yeniliklər və orijinalıqla iddialı kriminologiya ədəbiyyatında kriminogen «məktəbi» adlı müddəa irəli sürülmüşdür. Bu «məktəb»ə aşağıdakı kriminogenalt sistemlər daxil edilir:

- 1) iqtisadi kriminologiya;
- 2) ailə kriminologiyası;
- 3) siyasi kriminologiya;
- 4) kriminologiya;
- 5) qanunun kriminologiyası (8).

Yuxarıda göstərilən alt sistemlər sırasına bəzən «ilahiyyat kriminologiyası»nın daxil edildiyini də qeyd etmək lazımdır. «Kriminologiya»nın ümumi sistemə daxil edilən həmin alt sistemlərdən bəziləri ilə əlaqədar göstərmək zəruridir ki, ilk növbədə adlar özünü doğrultmur. Məsələn, «iqtisadi kriminologiya», «ailə kriminologiyası», «siyasi kriminologiya», «ilahiyyat kriminologiyası» adları, yaxud ifadələri prinsip etibarı ilə düzgün deyil. Belə ki, «iqtisadi kriminologiya» cinayətkarlıq haqqında iqtisadi təlim, yaxud «ilahiyyat kriminologiyası» cinayətkarlıq haqqında dini təlim kimi anlaşılır.

Digər cəhət. Adları sadalanan alt sistemlərin mahiyyətini nəzərə almadan, qeyd edilən adlarda sözlərin yerini dəyişdirmək də düzgün olmayacaqdır. Həmin halda da «iqtisadiyyatın kriminologiyası» iqtisadi sahədə cinayətkarlıq haqqında təlim, «ailənin kriminologiyası» isə ailə münasibətləri sahəsində cinayətkarlıq haqqında təlim kimi səslənəcəkdir.

İlahiyyat kriminologiyası ilə bağlı isə qeyd etmək lazımdır ki, görünür bu alt sistem müxtəlif dini təriqətlər daxilində törədilən cinayətlərin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Belə təriqətlərə əsasən, xüsusilə də yeniyetmələri və gəncləri öz tərəfinə cəlb edən, habelə müxtəlif ayinlərin icrası ilə məşğul olan ayrı-ayrı təriqətlər (məsələn, vəhhabilik, kərişnaçılıq və s.) aiddir. Lakin belə təriqətlər ilahiyyatla (teologiya ilə, yəni Allah haqqında təlimlə) ümumi heç nəyə malik deyillər. Deməli, həmin təriqətlərin xristianlıq, iudeylik və islam kimi monteist dünya dinləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Beləliklə, cinayətkarlıq haqqında təlimin inkişafını təhlil edərkən bu nəticəyə gəlmək olar ki, son illərdə kriminologiya elminin inkişaf etdirilməsi bəhanəsi altında irəli sürülmüş alt sistemlər, yaxud bir sıra sistem daxili nəzəri istiqamətlər elmi əsasa malik deyillər.

Belə alt sistemlərin müəlliflərinin guya kriminoloji nəzəriyyənin inkişafına yönəldən müddəalarını uğurlu hesab etmək olmazdı.

Hüquq elminin müasir nailiyyətləri sübut edir ki, ümumi kriminoloji nəzəriyyə sarsılmaz bir elmdir və hazırda kriminologiya fəlsəfəsi, kriminologiya fəlsəfəsinin əsasları kimi mükəmməl elm sahəsi təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan, fikrimizcə, tədris müəssisələrinin hüquq fakültələrində müstəqil tədris fənni kimi kriminologiyani aşağıdakı iki hissəyə bölməklə tədris etmək məqsədəuyğun olardı:

1) «Kriminologiya fəlsəfəsi», yəni kriminoloji baxışların və nəzəriyyələrin inkişaf mərhələlərini aşkar edən və öyrənən **birinci hissə**. Bu predmetin ali məktəblərin hüquq fakültələrində məcburi qaydada tədrisini zəruri hesab edirik;

2) «Cinayətlərin sosiologiyası və onların qarşısının alınmasının nəzəri əsasları» - **ikinci hissə**. Bu, cinayət statistikasına və empirik tədqiqatlara arxalanan tətbiqi hissədir. Kriminologiya elminin məhz bu hissəsində cinayətlərin və cinayətkar qrupların ayrı-ayrı növlərinin kriminoloji xarakteristikası aşkar olunur. Bu tətbiqi hissənin bütün hüquqşünaslara tədris edilməsi məcburi deyil. O, hər şeydən əvvəl, bilavasitə hüquqşünas-kriminoloq peşəsinə yiyələnmək istəyənlər üçün məcburidir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Аристотел. Политика. Баку. БДУ, 1997.
2. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М.: ИНФРА-М, 2004.
3. Дрюкгейм Э. Норма и психология // Социология преступности. М., Прогресс, 1996.
4. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике.
5. Можейко М.А. Руссо // История философии: Энциклопедия. М., 2002.
6. Решетников Ф.М. Беккариа. М., Юрид.лит., 1987.
7. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. М., Наука, 1969.
8. Шестаков Д.А. Школа преступных подсистем: (парадигма, отрасли, влияние вовне) / /Российский криминологический взгляд, 2005, №1, С.50; Шестаков Д.А. Криминология. Преступность как свойство общества. СПб., 2001; йеня онун. Мой учебник: опыт критической криминологии // Криминология: вчера, сегодня и завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба. 2002, №5 /5/.

Kriminogen determinizmin fəlsəfi aspektləri

Determinizm ideyası hələ qədim dövrün fəlsəfəsində məlum fenomen idi. Həmin ideya antik atomistikada öz parlaq ifadəsini tapmışdı. Fəlsəfi ensiklopedik lüğətdə, ədəbiyyatda qeyd olunur ki, “determinizm Yeni dövr təbiətşünaslığında və materialist fəlsəfəsində (F.Bekon, Q.Qaliley, Dekart, B.Spinoza, M.Lomonosov, P.S.Laplas, XVIII əsr fransız materialistləri) daha da inkişaf etdirilib əsaslandırılmışdır” (1, 101).

Determinizm (latınca: determino – “müəyyən edirəm”) - bu, maddi aləmin obyektiv gerçəkliyinin hadisə və proseslərinin universal qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı şərtliliyinin qanunauyğunluğu haqqında klassik fəlsəfi təlimdir.

Lakin “determinizm” anlayışının özü elm aləminə hər hansı anlayışın məntiqi müəyyənliyinin növü kimi orta əsrlərdə gətirilmişdir. XVI-XVII əsrlərdə “determinizm” anlayışı yeni məna əldə etmişdir, belə ki, o, biri digərinə zidd olan anlayışın qarşılıqlı asılılığı mənasında (məsələn, səbəbiyyət) işlədilməyə başlamışdır.

XVII əsrdən başlayaraq mexanikanın təcridən əldə etdiyi nailiyyətlər gedişində qanunauyğunluqların müstəsna dinamik xarakteri barədə təsəvvürlər, səbəbli asılılığın universallığı haqqında ideya inkişaf etdirilmişdir ki, bu da kriminologiya elmində müasir dövrdə də öz üstünlüyünü saxlamaqda davam edir. Məsələn, qeyd olunan məsələ ilə bağlı “Kriminologiya” dərsliyinin müəllifləri (V.N. Kudryavtsev, V.Y.Eminov, - M., 1997) səbəbiyyətin ümumi nəzəriyyəsinə əsasən rəhbər tutmuşlar (s.61). Digər “Kriminologiya” dərsliyinin müəllifləri (Aİ. Dolqovanın ümumi redaktorluğu ilə. -M., 2007) səbəbiyyətə universal qarşılıqlı təsirin və qarşılıqlı asılılığın formalarından biri kimi baxırlar. Bu mənada F.Səməndərovun fikrincə, “səbəbiyyət prinsipi hadisələr arasında ... asılılığın xarakterini, yəni bir hadisənin (səbəbin) uyğun şəraitdə başqa hadisəni (nəticəni) törətdiyini müəyyən edir” (3, 103). Digər Azərbaycan tədqiqatçı-alimi Ç.Mustafayev yazır ki, “... cinayətkarlığın səbəbləri və şəraiti həmişə sosial-neqativ xarakter daşıyan, cinayətlərin və cinayətkarlığı determinasiya edən təzahürlərin və proseslərin sistemidir” (2, 77).

Fikrimizcə, səbəbiyyət elmin qanunlarının ifadə forması, hadisələrin izahının determinist formasının məzmunudur. Şübhəsiz ki, yuxarıda adları çəkilən müəlliflərdən fərqli olaraq, biz problemin mahiyyətinə fəlsəfi-kriminoloji baxış mövqeyindən yanaşırıq. Məlum olduğu kimi, fəlsəfi determinizm obyektiv reallığın hadisələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı münasibətinin müxtəlif formalarını – genetik (səbəb-nəticə) və statistik, məkan və zaman

(müvəqqəti) və s. formalarını özündə təsbit edir. Determinizm prinsipinin metodoloji təbiəti onda təzahür edir ki, o, təkcə fəlsəfi təlim kimi deyil, həm də kriminologiya elmi baxımından cinayətkarlığın səbəb və şəraitinin qarşılıqlı asılılığının universal qanunauyğun əlaqəsinin təsviri və izahının konkret elmi normativi qismində çıxış edir.

Bu təlimin inkişaf etdirilməsi prinsipliliyi elmlərin yeni sistemli-struktur xarakteristikaları ilə öyrənilməsinə keçid zamanı determinizmin yeni təbii-elmi formalarının sistemləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir.

Determinizmin və səbəbiyyətin elmi prinsipinə malik təbii elmlərin irəliyə doğru hərəkətindən geri qalmamaq üçün kriminoloqlar (əlbəttə ki, onların müəyyən bir qrupu) dərhal bəyan etdilər ki, öz elementləri arasında obyektiv əlaqələrə malik olan cinayətkarlıq sistemli-struktur xarakterinə malikdir. Bundan başqa, A.Dolqovanın fikrincə, cinayətkarlıq (o cümlədən, sosial sistemdən ibarət olduğuna görə) – bu, özü inkişaf edən, özü determinə olunan və özü idarə olunan sistemdir (4, 89). Həqiqətən də bu sistem özündə bir sıra sosial komponentləri əks etdirən mürəkkəb strukturlu sistemdir”.

Beləliklə, qeydə alınan cinayətlərin və onları törətmiş şəxslərin “cinayətkarlıq” termini ilə işarə olunan statistik məcmusu maddi aləmin fiziki hadisələri ilə tam eynilik təşkil etməyə başlamışdır. Bu mənada da cəmiyyət, insan təfəkkürü və təbiət ancaq obyektiv aləmin təkcə universal qanunları ilə inkişaf etmədiyinə görə deyildir. Kriminoloqların ümumi mövqeyi burada belədir ki, cinayətkarlıq da universal qanunlarla determinə olunmuşlar, yəni determinizmə uğraması prosesi getmişdir.

Bununla əlaqədar dialektik materializmin qanunlarının və bir sıra kateqoriyalarının interpretasiyasını aparmaq lazım gəlir. Bu da təsadüfi deyil, çünki dialektik materializmin qanun və kateqoriyalarından kriminologiya elmində də həmişə istifadə edilmişdir.

Əksliklərin mübarizəsi qanunu – bu, gerçəkliyin ümumi qanunudur və materialist dialektikanın mahiyyətini, onun “növəsi”ni ifadə edir. Bu qanunun fəlsəfi mahiyyəti onunla izah edilir ki, hər bir maddi obyekt özündə ziddiyyət və əkslikləri cəmləşdirir. Buna baxmayaraq, onlar ayrılmaz və sıx əlaqədədirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən bəzi kriminoloqlar (məsələn, A.İ.Dolqova) bu qanuna müvafiq surətdə belə hesab edirlər ki, cinayətkarlıq da ziddiyyət və əksliklərlə birlikdə özü inkişaf edən və özü determinə olunan sistemdir. Bu mülahizəyə biz də tərəfdar çıxır və hesab edirik ki, cinayətkarlıq qeyri-sabit xarakter daşdığına görə, özündə ziddiyyət və əkslikləri birləşdirən sosial sistem, sosial hadisədir.

İnkari-inkar qanunu – materialist dialektikanın əsas qanunlarındanıdır. O,

əksliklərin mübarizəsi qanunu ilə üzvi surətdə bağlıdır. Belə ki, inkişaf prosesində köhnənin yeni tərəfindən inkarı ziddiyyətlərin həllindən başqa heç nə deyildir. Zahirən elə təsəvvür edilə bilər ki, belə inkaretmənin statistik məcmudən ibarət olan cinayətkarlıqla nə əlaqəsi vardır? Lakin, məsələyə daha real mövqedən yanaşılması zərurəti təbii olaraq meydana çıxır. Buradan açıq-aydındır ki, cinayətlərin keçmiş, qədim formaları kontekstində elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar yeni və daha iyrənc formaları ilə əvəz olunur, sanki “yeniləşir”.

Kəmiyyət dəyişilmələrinin keyfiyyət dəyişilmələrinə keçməsi də dialektik materializmin əsas qanunlarından biridir. Bu qanun isə hərəkət və inkişafın hansı tərzdə baş verdiyi fəlsəfəsini izah edir. Məsələ burasındadır ki, bu qanun təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün bütün inkişaf proseslərində təzahür edir. Təkcə kəmiyyətin keyfiyyətinə deyil, keyfiyyətin kəmiyyətə keçməsi də istisna olunmur.

Bu fəlsəfi qanun kriminologiyada aşağıdakı kimi izah olunur: “Cinayətkarın şəxsiyyətinin dinamikada götürülən anticəmiyyət mövqeyi öz “sıçrayışına” malik olan özünəməxsus “aqrəqatlı” vəziyyətlərin zəncirvariliyi kimi təqdim oluna, keyfiyyət anlayışı kimi fərqləndirilə bilər; bu qanun hüquq pozuntusuna yol vermiş şəxsin şəxsiyyətinin inkişafındakı yayımların adekvat qiymətləndirilməsi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir; nəhayət o, tədbirlər kateqoriyası vasitəsi ilə hüququ pozmuş şəxsə profilaktiki təsirin intensivliyinin optimal variantının müəyyən edilməsi üçün tətbiq edilə bilər” (5, 9). Göründüyü kimi, məsələnin belə kriminoloji izahı kəmiyyət və keyfiyyətin dialektik əlaqəsini ifadə edir.

Lakin, bir cəhəti də qeyd etmək zəruridir ki, dialektik materializmin yuxarıda sadalanan qanunları tarixi materializmin nəzəriyyəsi istiqamətində qurulmuşdur və onlar cəmiyyətin aşağıdan yuxarıya inkişafının obyektiv qanunlarını əks etdirirlər. Kriminologiya baxımından elə görünərdi ki, həmin qanunlara uyğun olaraq cəmiyyət tərəqqiyə doğru, cinayətkarın şəxsiyyəti isə, əksinə, tənəzzülə tərəf inkişaf edir. Lakin ictimai-praktiki həyat bu təlimin yanlışlığını aşkar etdi.

Müasir kriminologiya elmi cinayətkarlığı, onun səbəblərini və cinayətkarın şəxsiyyətini öyrənərkən dialektik materializmin ümumi qanunları ilə yanaşı, materializmin aşağıdakı fəlsəfi kateqoriyalarına da arxalanmışdır:

- a) ümuminin, xüsusiyyətinin və təkin qarşılıqlı əlaqəsi;
- b) təsadüf və zərurət;
- c) imkan və gerçəklik;
- d) forma və məzmun;

e) mahiyyət və hadisə.

Kriminologiya elmində bu kateqoriyalar vasitəsilə cinayətkarlığın və cinayətkarın şəxsiyyətinin necə izah olunduğu məsələlərini nəzərdən keçirək. Cinayətkarlıq nədir? Bu – cinayət mahiyyətində olan, cinayət xarakteri daşıyan hərəkət, işdir və ya cinayət törədən amildir.

Ayrıca cinayətkar akt kimi, cinayətkarlıq da maddi aləmin predmetlərinə aid edilmir. Ayrı-ayrı cinayətlər arasında fiziki aləmin hadisələri arasında müşahidə edilən obyektiv əlaqə də yoxdur. Kriminoloq ümumini öz qarşısında nəzəri cəhətdən bir vəzifə kimi qoya bilməz. Hətta qeydə alınmış cinayətlərin bütün məcmusu eyni deyil. Deməli, cinayətkarlıq cinayət statistikasında qeydə alınan və əks olunan tək hadisələrin cəmidir.

Fəlsəfədə təfəkkür o şeydir ki, baş verə də bilər, baş verməyə də bilər... (1, 160). Deməli, təsadüf zərurətin (və ya qanunauyğunluğun) təzahür formasıdır, bu isə o deməkdir ki, təsadüf həm də daxili qanunlara tabedir. Kriminologiyada bu fəlsəfi kateqoriyalarla həm cinayətkarlıq, həm də ayrı-ayrı cinayət hadisələri əhatə olunmuşdur. Məsələn, belə hesab edilirdi ki, “ayrıca cinayət təsadüfi hadisədir”... (5, 9-10). Deməli, bu mənada istənilən tək cinayəti təsadüfi akt hesab etmək olar, belə ki, o, həm də insanın azad iradəsinə tabe edilmişdir.

Fəlsəfi dərk mənasında imkan inkişafın obyektiv ənənəsini ifadə edir. Artıq bəzi imkanın nəticəsi kimi mövcud olan istənilən obyekt (predmet, vəziyyət, situasiya) isə gerçəklik adlandırılır. Kriminologiya elmi “imkan” və “gerçəklik” kateqoriyaları ilə cinayətkarlığın hazırkı tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğun surətdə onun qarşısının alınmasını mümkün hesab etsə də, gerçəklik sübut edir ki, bu, qeyri-mümkündür. Belə ki, cinayətkarlığın səviyyəsinin yalnız nisbi sabitliyinə nail olmaq olar.

Məlumdur ki, fəlsəfi mənada məzmun və formanın inkişafı eyni hadisənin iki tərəfinin inkişafı deməkdir. Həm də aydındır ki, ikiləşdirmə ziddiyyət və münaqişələr doğurur. Bu isə artıq öz növbəsində forma və məzmunun bir-birindən təcridinə, ayrılmasına aparıb çıxara bilər. Digər bir ziddiyyətlərin, forma və məzmunun mənbəyi hadisə və ya predmetin inkişafında onların funksiyasının fərqləndirilməsindən ibarətdir. Məzmun – bu, inkişafın təməl əsasıdır. Forma isə şeylərin mövcud olma üsuludur. Kriminoloji nöqtəyi-nəzərdən tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində cinayətkarlığın həmin inkişafı müvafiq surətdə adətən, forması, törədilmə üsulu (məsələn, cinayətin aləti və s.) dəyişə bilər, məzmun isə eyni olaraq qalır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayətkarlıq məntiqlə riyazi nəticə, törə-

dilmiş hadisələrin cəmidir. Bu halda o, nə formaya, nə də məzmununa malik olmur, çünki o, maddi və ya mənəvi aləmin müstəqil surətdə mövcud olan predmetinə aid edilmir. Cinayətkarlıq törəmə hadisə, yəni insanların çox-məzmunlu fəaliyyətinin məhsuludur. Buna görə də forma və məzmun ancaq cinayət törətmiş şəxslərdə mövcud ola bilər.

Mahiyyət və hadisə fəlsəfi kateqoriyalar kimi şeylərin xassə və keyfiyyətlərinin məcmusu kimi təzahür edir. Bu kateqoriyalar cinayətkarlığın izahında özünəməxsus tərzdə meydana çıxır. Kriminoloji nəzəriyyədə hamılıqla qəbul olunmuşdur ki, cinayətkarlıq – bu, sosial hadisədir. Buna müvafiq surətdə “kriminoloji idrak bütövlükdə hadisədən mahiyyətə aparan yol kimi təqdim edilə bilər” (5, 10).

Lakin bütün hallarda yenə də “cinayətkarlıq kimi hadisənin mahiyyətinin nədən ibarət olması” haqqında sual meydana çıxır. Dialektik baxışlara uyğun olaraq mahiyyət həmişə gizlidir, çünki hadisənin yəni, predmetin daxili məzmununu ehtiva edir. Bu halda cinayətkarlığın mahiyyəti – bu, ilk növbədə tək cinayət hadisələrinin və onları törətmiş şəxslərin cəmidir. Yenə də bu halda hadisə mövcuddur, mahiyyət isə yoxdur. Həqiqətənmə o, gizlidir? Əlbəttə ki, xeyr...

Bəzi müasir fəlsəfi nəzəriyyələrə uyğun olaraq cinayətkarlıq vasitəsilə başqa bir, daha mühüm və dərin olan səviyyə bəzən meydana çıxır. Bu isə tək cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının səviyyəsi deyil, həm də insanın və bütövlükdə cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi sağlamlığının vəziyyətidir. Cinayətkarlığın da mahiyyəti, fikrimizcə, məhz bundan ibarətdir.

Neodeterminizm xarici səbəblər fenomeninin olmaması və məcburi kauzallıqdan imtina olunması kontekstində determinizmin interpretasiyasının yeni fərziyyəsidir.

Neodeterminizmin mühüm aspekti qismində kauzallıq yəni, səbəbiyyət fəlsəfi nəzəriyyəsindən imtina etmək çıxış edir. Bu nəzəriyyə belə bir ideyaya arxalanır ki, xarici səbəblərin öyrənilməsi dəyişən sistemin qarşıda duran vəziyyətini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Məhz bu ideya cinayətkarlığın səbəblərinin kriminoloji izahının əsasına qoyulmuşdur.

Kriminologiya sahəsinin mütəxəssisləri artıq dəfələrlə bəyan etmişlər ki, insanın öz problemlərini həll etməsi üçün nəyə görə məhz cinayət yolunu seçməsi sualına cavab vermək mümkün deyildir. Determinizmin səbəbiyyət ideyasını mütəxəssislər bu mənada ona görə inkar edirlər ki, insan davranışını qabaqcadan proqnozlaşdırmaq ağılasığmazdır. Buna görə də insanın iradə azadlığına üstünlük verilir.

Bununla əlaqədar qeyd etmək olar ki, materialist determinizm “nə üçün cinayətlər törədilir” sualına cavab verərkən, əsas ağırlıq mərkəzini səbəb-nəticə əlaqəsi üzərinə salır. Bu halda kriminologiya nəzəriyyəsində sərt determinizm qüvvədə olur, praktikada isə insanın azad iradə əsasında hərəkət etdiyi vurğulanır.

Neodeterminizmin yeni metodologiyası da “nə üçün” (?) sakramental sualına cavab verə bilməsə də, haqlı mövqə tutaraq müəyyən edir ki, mövcud olan tək-cə səbəb-nəticə əlaqələri deyil. Başlıcası isə, bu metodologiya insan davranışında belə əlaqəni rədd edir.

İndeterminizm səbəb-nəticə əlaqələrinin tam və ya qismən mövcudluğunu və onların determinist izahı mümkünlüyünü inkar edir. Filosoflar universal obyektiv səbəbiyyət haqqında təlim kimi determinizmi rədd etməyərək, onun yalnız universallığı ilə kifayətlənirlər. Deməli, heç də bütün hadisələri səbəb-nəticənin qarşılıqlı təsiri ilə izah etmək olmaz.

Materialist dialektika isə, səbəbiyyətin ümumi xarakterinə qəsd edən ideya kimi, indeterminizmi dərhəl rədd edir. Bundan başqa, indeterminizm ideyası “azad iradə” konsepsiyasına da toxunmuşdur. Materialistlərin fikrincə, insana təbiət tərəfindən belə iradə verilməmişdir və belə baxışlar idealistlər arasında mübahisəyə səbəb olmuşdur.

Determinizm təliminə nəzəri-fəlsəfi baxışları diqqətdən keçirərək, fikrimizi belə müəyyənləşdirə bilərik ki, həm determinizm və neodeterminizm, həm də indeterminizm öz metodologiyasını maddi (fiziki) və ya sosial sistemə yönəlmişdir. Bu metodologiyalar ancaq obyektiv xarakterə malik, insandan, subyektiv xarakterdən asılı olmayan obyektlərin öyrənilməsinə tətbiq edilə bilər.

Müasir kriminologiya elmi fəlsəfi müddəalar əsasında bir daha təsdiq edir ki, cinayətkarlığın determinasiyasının təhlili metodologiyasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Kriminoloji determinasiya ilk növbədə **sosial determinasiyanın** bir növüdür. Ona görə də bu məsələyə kriminologiya fəlsəfəsində daha ümumi sistem – təbiət, cəmiyyət hadisələri və proseslərinin determinizmi çərçivəsində baxmaq olar. N.F. Kuznetsova hələ ötən əsrin 80-ci illərində yazırdı ki, “bu determinasiya ...ilk növbədə hadisələrin universal əlaqəsinin növlərindən biridir. Səbəbli əlaqə isə, hadisələrin qarşılıqlı asılılığı aspektidir” (6, 8).

Bütün bu qeyd olunan mülahizələrə əsasən, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, cinayətkarlığın determinizmini tək-cə keyfiyyət-müəyyən, sabit və bütöv bir sistem kimi deyil, həm də çoxcəhətli funksional-dinamik əlaqə və

qarşılıqlı təsirlər baxımından aşkar etmək zəruridir.

Beləliklə, sosial detriminizm dinamik determinasiyanın deyil, statistik, ehtimal olunan determinasiyanın növlərindən biridir. Bu növdə təsadüf nəticəsində təzahür edən amillərin rolu çox yüksəkdir və elə buna görə də qanun-ənənələr onda üstünlük təşkil edirlər. Statistik determinasiya zamanı bir hadisə digər hadisənin səbəbi qismində çıxış edə bilər. Lakin bu, o halda baş verir ki, birinci hadisənin meydana çıxması ikincinin də meydana çıxacağına yüksək ehtimalını yaradır.

Kriminogen determinizm zaman etibarilə keçmişin müvəqqəti parametrlərindən ibarət olan determinizmdir. Hələ Avropanın XVII əsr fəlsəfi fikrində (Tomas Hobbsdan başlayaraq) hadisə və proseslərin tam və spesifik səbəbləri fərqləndirilmişdir. Tam səbəb – bu, bütövlükdə nəticənin bütün determinantlarının məcmusu, sistemidir (6, 15).

Spesifik səbəb bir növ xüsusi səbəbdir. O, şəraitdən və digər kriminogen determinatlardan fərqlənir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, spesifik (xüsusi) səbəbdə tam səbəbin ən mühüm və əhəmiyyətli komponentləri birləşmişdir. Bu səbəb, artıq göstəriləni kimi, keçmişə aid olsa da, indiki zamanda törədilmiş cinayətlərin situasiyalarının aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Beləliklə, kriminogen determinizmlə bağlı təhlillərimizi yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, cinayətin törədilməsi prosesi (cinayətkar aktın psixoloji mexanizmi) kriminologiya elmində geniş tədqiq edilsə də, konkret heç nəyi izah etmir. Məlum olan təkcə budur ki, törədilən hər bir cinayət cəmiyyət əleyhinə yönələn hüquqazidd davranışdır. Həmin davranış obyektiv (tələbatlar) və subyektiv (maraqlar) motivlərdən formalaşır.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı, 1997.
2. Mustafayev Ç.V. Kriminologiya: Dərslik. Bakı, 2015.
3. Səməndərov F.Y. Kriminologiya: Dərs vəsaiti. Bakı, 2012.
4. Криминология: Учебник / Под общ.ред. А.И.Долговой. М., 2007.
5. Криминология и профилактика преступлений / Под ред. А.И. Алексеева. М., 1989.
6. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. М., МГУ, 1984.

Biososial təhriklər və cinayətkar davranışın genezisi

Cinayətkarlıq hər bir cəmiyyətin əbədi problemi, insan təbiətinin mürəkkəbliyi və ziddiyyətinin nəticəsidir. Məhz bu baxımda da Ulu öndər Heydər Əliyevin bütün zamanlar üçün kəlam olan bu sözləri yol göstəricisidir. Belə ki, Ulu öndər söylədiyi kimi, “ədalətsizliklə ədaləti bərpa etmək olmaz” (1;11). Məlumdur ki, insanın bütövlüyü özündə bioloji və sosial qanunauyğunluqları əlaqələndirir. Belə əlaqələndirmədə qarşılıqlı təsir mövcuddur. Y.Berdyayevin fikrincə, “ziddiyyətlər ikili xarakterə malikdirlər və bu ikili xarakter insana onun bütün mövcudluğu ərzində xas olur” (3, 50). İnsanın allahı insan da ola bilər və tarixə insan şəxsiyyətinin ilahiləşdirilməsinə dair çoxlu faktlar (məsələn, Qədim Şumer, Misir, Babilistanda və s.) məlumdur. Lakin bu, son dərəcə təhlükəlidir. İnsanı mələyə, hətta heyvana da bənzətmək olar, ancaq onu bunlara bərabər tutmaq olmaz. B.Paskalın düşüncəsində, “insan öz varlığında və gerçəklikdə olduğu kimi də qalmalıdır” (7, 278).

İnsan ziddiyyətli və sirli varlıqdır. O, ağılın və hislərin birləşməsindən ibarətdir. Ağıl və hislərin birliyi insanı müxtəlif tərəflərə “çəkir”. İnsan belə məqamda özünün varlıq həqiqiliyinin harada yerləşdiyini hətta bilə bilmir. İnsanı bəzən kentavrla müqayisə edirlər. Kentavrın davranışı isə həm onun heyvani təbiəti, həm də insan ağılı ilə idarə olunur. Buna görə də onun davranışındakı ziddiyyətlər aradan qaldırılmaz hesab olunur.

İnsan varlığına xas olan ziddiyyətlərin mövcudluğu əsas verir ki, bu və ya digər fərd heç də həmişə və hər yerdə hansı ictimai qayda və norma çərçivəsində hərəkət edəcəyini bilmir. Bəzi kriminoloqlar bildirir ki, bütün insanlar potensial şəkildə hüququ pozanlardır, lakin onları cinayət törətməkdən valideynlərlə dostlar və işçi həmkarları ilə yaxşı münasibətlərin itirilməsi mümkünlüyü qarşısında qorxu saxlayır (8, 323).

Cinayətkarlıq problemi ümumi cəhətdən nəzərdən keçirilərsə, onda o, təkcə “sosial bəla” deyil, həm də ilk növbədə insan təbiətinin ziddiyyətlərini səciyyələndirən daha mürəkkəb bir fenomendir. Elə bu ziddiyyətin özü insandakı bioloji və sosial müxtəlifliklərin qarşılıqlı münasibəti və təsirini müəyyən edir. Bu zaman təbii ki, qarşılıqlı əlaqə ön plana çəkilir.

Beləliklə, təbiət və ya tərbiyə: məsələnin bu iki qısa qoyuluşu hansı amillərin birinci olduqlarını ortaya çıxarır. Bu amillərdən biri irsilik, digəri isə xarici mühitlə bağlıdır. Əgər biz üstünlüyü təbiətə veririksə, o halda irsiliyi əsas determinat inkişafı hesab edəcəyik. Digər tərəfdən, nəzəriyyəçi sosioloqlar xarici mühit amillərinə davranışın formalaşması əsasında duran

başlıca elementlər qismində baxırlar.

Lakin təbiətin üstünlüyünü qəbul edən kriminoloqlar və tərbiyəni əsas determinat inkişafı hesab edən kriminoloq-sosioloqlar davranışın eyni formasını müşahidə edərək, inkişafa gətirib çıxaran prosesləri tamamilə fərqli mövqelərdən təsvir edirlər. Məsələn, davranışın determinatı kimi, irsi və bioloji amillərin əhəmiyyətini qeyd edən kriminoloq izah edə bilər ki, özü üçün dostlar uyduran yeniyetmə, onların intellektual cəhətdən qeyri-yetkin (özü ilə müqayisədə) olduqları qənaətinə gələ bilər. Yaxud, yeniyetmənin davranışında sosial determinatın prioritetini qeyd edən kriminoloq belə davranışın səbəbləri qismində mühit amillərinin (məsələn, təcrid olunma, valideynlər tərəfindən həssaslığın olmaması və ya hətta yeniyetmənin qardaş və bacılarının olmaması) adını çəkə bilər.

Qeyd etdiyimiz problemin təhlili ilə bağlı Azərbaycan kriminoloqlarının da fikirlərinə diqqət yönəltmək, fikrimizcə, məqsədəuyğun olardı. İlk növbədə qeyd etmək zəruridir ki, ölkə kriminoloqları “cinayətkar davranış” ifadəsi ilə yanaşı “kriminal davranışın mexanizmi” (F.Y.Səməndərov), habelə “cinayətkar davranışın mexanizmi” (Ç.F.Mustafayev) kimi ifadələrdən istifadə edirlər. Göstərmək zəruridir ki, bu ifadələrin nisbi zahiri fərqləri məsələnin mahiyyətində hər hansı bir dəyişikliyə səbəb olmur. Yəni, hər bir halda söhbət burada məhz cinayətkar davranış (insanın təbiəti) haqqında gedir.

Bu mənada F.Səməndərov yazır ki, “cinayət davranışının mexanizmi şəxsiyyətlə xarici mühitin qarşılıqlı əlaqəsi olub, mövcud davranış variantları içərisində şəxsin cinayət sayılan davranış variantının seçimini müəyyən edir. Burada səbəbiyyətin zəncirində vacib həlqə motivdir. Motivün formalaşması əsasında tələbat durur. Tələbat prizması vasitəsilə xarici mühitin şəraiti dərk edilir, tələbatın özü isə insanın xarici mühitlə əlaqəsinin məhsuludur. Motivün təmin edilməsi üçün seçilən yollar və vasitələr, konkret həyat şəraitinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Subyektin hərəkət motivinin uyğun seçimi konkret məqsədin formalaşmasında təzahür edir” (2, 82). Müəllifin bu mülahizəsi ilə razılaşaraq əlavə etmək istərdik ki, məhz bu məsələ ilə bağlı cəmiyyətdə və dövlətdə sosial nəzarətin yüksək səviyyədə olmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, söhbətin qarşılıqlı təsir haqqında getdiyi vaxt bu təsirin tərəflərini səciyyələndirən informativ məlumatların bir sırada durmadığını diqqətdən kənar saxlamaq olmaz. Həmin informativ məlumatlar vahid proses çərçivəsində bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməklə həm

də bir-birini tamamlayır və eyni konkret bir zaman-məkan sərhədlərində təzahür edirlər. Bu prosesdə isə həmişə aparıcı tərəf – sosial mühit fərqləndirilir.

Konkret kriminal davranışın mexanizmində şəraitin yeri də müxtəlifdir. Şərait ehtiyatsızlıqla bağlı cinayətlərdə, eləcə də affekt zəminində törədilən cinayətlərdə həlledici rol oynayır. Bəzən cinayət neytral şəraitdə, yaxud da cinayətlərin törədilməsini çətinləşdirən şəraitdə törədilir. Belə hallarda cinayətlərin qətiyyətliliyi, dönməzliyi kimi xüsusiyyətlər onun şəxsiyyətinin təhlükəliliyini xarakterizə edir (2, 83). Həqiqətən də məhz şərait cinayətkar davranışın, cinayətin törədilməsinin ilkin səbəbi qismində çıxış edir. Şərait ayrı-ayrı şəxsiyyətlər tipinə müxtəlif cür təsir göstərir. Əgər söhbət cinayətkar davranışa fəal meyli olmayan insan haqqında gedərsə, lazımi səviyyədə mühafizə edilməyən obyekt onu asanlıqla həmin obyektə qəsd etməyə təhrik edə bilər. Bununla belə, cinayətkarın şəxsiyyəti də kriminogen şəraitdə xüsusi olaraq öz rolunu oynayır.

Bu baxımdan kriminologiya üzrə elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, “cinayətkarın şəxsiyyəti probleminin hərtərəfli təhlil edilməsi cinayətkar davranışın mexanizminin öyrənilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Çünki cinayətkarın şəxsiyyətini səciyyələndirən kriminogen xüsusiyyətlər məhz konkret cinayətin törədilməsinin ayrı-ayrı mərhələlərində həmin şəxsin intellektual səviyyəsindən, psixoloji durumundan, cəmiyyətdə dəyərlərə olan münasibətinin xarakterindən asılı olaraq özünəməxsus formalarda təzahür edir” (10, 66-67). Bu mülahizədən aydın olur ki, cinayətkar davranış mexanizmi nəzərdən keçirilərkən, xarici mühitlə insanın şəxsi keyfiyyətlərinin bir-biribə qarşılıqlı təsirinin nəzərə alınması, habelə kriminal davranışın bütün mərhələlərinin diqqət mərkəzində olması zəruridir. Bəs kriminal davranışın mərhələləri necədir? Bu aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) motivləşdirmənin formalaşması;
- b) cinayətin törədilməsi haqqında qərarın qəbulu;
- c) qəbul olunmuş qərarların icrası;
- d) postkriminal davranış.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək zəruridir ki, yuxarıda sadalanan hər bir konkret mərhələdə təzahür edən müvafiq davranış aktı xarici mühitin və cinayət törətmiş insanın (mühit və insan) bir-birinə qarşılıqlı təsirinin məntiqi nəticəsidir.

Kriminologiya elmində artıq bir əsrdən çoxdur ki, (fəlsəfədə isə bu, bir neçə yüzilliyi əhatə edir) kriminoloqlar belə bir sualla çıxış edirlər: insan

təbiəti sabit, yaxud dəyişkəndirmi və beləliklə, insan göründüyündən daha yaxşı ola bilərmə? Müasir mərhələdə də insan xarakteri ilə bağlı bir sıra problemlər təzahür edir: xəsislik, qibtə, rəqabət (rəqiblik), nifrət, kin, qisas, xeyirxahlıq, əməkdaşlıq və alturalizm.

Kriminoloqları digər bir sual da daim düşündürür: göstərilən bu biososioloji cəhətlər müvafiq təlim-təhsil vasitəsilə gücləndirilə, yaxud aradan qaldırıla bilərmə? Təbii ki, cavab vermək çox da asan deyildir, çünki bu sosial davranışın bir çox bioloji əsasları ətraflı və dərinlən öyrənilməlidir. Məsələn, bir çox alimlər kimi, Ç.Darvin də təsdiq etmişdir ki, yer üzündə olan bütün bitki və heyvanlar (insan da daxil olmaqla) həyatın ən sadə formasından inkişafa başlamışlar.

Lakin Ç.Darvin öz sələfləri ilə müqayisədə daha da uzağa getmişdir. Ç.Darvin elə güman edirdi ki, təkamül heç də tərəqqiyə bərabər deyil və ola da bilməz və gələcək nəsillərin öz əcdadlarına nisbətən “daha yaxşı” olacağı heç də məcburi deyil. Bu həqiqətən də belədir, çünki dünya daim dəyişir. Qitələr hərəkət edir, dağlar meydana gəlir və yox olur, vulkan püskürmələri nəticəsində öz təbii axarını dəyişən çay sularından göllər yaranır, yerin iqlimi zaman-zaman dəyişməyə doğru gedir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar ekoloji qeyri-sabitlikdir. Biz deyə bilmərik ki, müasir canlı orqanizmlər öz əcdadlarına nisbətən daha “kamil” və ya “inkişaf etmiş” canlılardır. Sosial davranışa yanaşma istiqamətində aparılmış tədqiqatların böyük hissəsi etologiya – təbii şəraitdə heyvanların davranışını öyrənən elm tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu elmin ən məşhur nümayəndələrindən biri K.Lorentsi olmuşdur. O, “Təcavüz” kitabında heyvanların davranışının aşağıdakı xüsusiyyətlərini fərqləndirirdi:

- “Davranış müxanizmində geriyə əlaqənin olması heyvanları artıq hərəkət etməkdən çəkindirir. Heyvan tərəfindən xarici təsir onun daxili vəziyyətindən asılı olaraq (məsələn, əgər şirin mədəsi doludursa, o, ov etməyəcəkdir) seçilir;

- Davranış aspektlərindən birinin yaxşılaşması digər aspektlərdə zərərli nəticələrə səbəb olur, deməli, ideal əlçatmazdır. Müxtəlifliyin biosferdəki sabitliyi artırması üçün bu mexanizmin olması mütləqdir;

- Növün mövcudluğuna zərər vurmaqdan ötrü, təbiətdə məqsədəuyğunluqdan başqa, qeyri- məqsədəuyğunluq da mövcuddur;

- Heyvanlar qabaqcadan (irəlicədən) görmənin primitiv formalarına malikdirlər;

- Davranış bütövdür (tamdır) və bütün instiktlər əlaqələndirməni və

qarşılıqlı təsiri müəyyən edən instiktlərin orijinal “parlament”ində birləşmişdir” (4, 159).

Etologiya elmi göstərir ki, heyvanat aləmində də insan üçün spesifik münasibətlərə, məsələn, dostluğa və qardaşlığa bənzər ictimai həyat vardır. Bir çox heyvanlar da cəmiyyətdə öz bənzərləri vasitəsilə məhz tərbiyə olunurlar. Heyvanlara da qəm, kədər, sevinc və bu kimi s. hislər xasdır. Onlar da nəinki öz yerlərini, həm də dostlarını itirdiklərinə görə sarsıntı keçirirlər. Heyvanların sevgi hissi təcavüzlərdən çəkinmək üsulu kimi çıxış edir. Lakin heyvanlarda təcavüz həm də mübarizə gedişində təzahür edir. Belə ki, onlar zəruri ehtiyatlar uğrunda mübarizə apararkən adətən, təcavüzkar olurlar. Ehtiyatların müdafiə edilməsi üçün bəzi heyvanlar fərdi ərazinin sərhədlərini də həтта müəyyən edirlər. Onlar bu fərdi ərazini özlərinə məxsus yer kimi qoruyurlar.

Heyvanları (əsasən meymunları) tədqiq edən alim-etoloqlar müəyyən etmişlər ki, təcavüzkar meymunlarda hormonlardan birinin – serotoninun səviyyəsi sakit meymunlara nisbətən aşağıdır. Bu insana da tamamilə şamil olunur. Qəsdən zorakı cinayət törətmiş şəxslərdə də bəd xassəli hormon çatışmazlığı müşahidə olunur. Alkoqolizm sosial bəla olsa da, irsən də keçə bilər. Bu hal adətən, spirtli içkilərdən müntəzəm surətdə istifadə edən və ya içkiyə aludə olan qadınlarda (xüsusən də hamiləlik dövründə) daha çox müşahidə edilir, lakin bu cəhətdən kişilər də istisnalıq təşkil etmirlər. Sosiobiologiya təliminə uyğun olaraq, insan bioloji tələbatlara ehtiyacı olan canlıdır. Bu elmin mərkəzi tezi belə səslənir: sosial davranışın hər bir forması mütləq genetik əsasla malikdir. Bu, fərdləri özü və doğmaları üçün zəruri olan uğurları təmin etmək uğrunda hərəkət etməyə məcbur edir. İnsanda doğulandan dərhal sonra meydana gələn təcavüz və qorxu nöqtəyinəzərindən təcavüz də, qorxu da genetik cəhətdən determinə edilmiş təkamüllü davranış reaksiyalarıdır. Bununla əlaqədar belə bir mülahizə ilə də razılaşımaq olar ki, insanlığın bütün inkişafı ərzində aparılmış (indi də aparılan) mübarizələr genetik cəhətdən şərtləşdirilmişdir. Ancaq başqa bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır: insanın sosial təcrübəsi məhv olmaqdan daha çox yaşamaqda böyük rol oynayır. Belə ki, insan bu cür genetik zorakılıqlara vaxtında müdaxilə etməyə və onların qarşısını almağa qadirdir. Cərrah N.Amosovun fikrincə, “insanların hərəkətləri 70% bioloji təbiətlə müəyyən olunur. Belə ki, onların hərəkətlərinin əsasında bioloji, sonra isə artıq sosial tələbatlar durur” (9).

Materialistlərin (marksizmin) insana baxışları öz bəsitliyi ilə seçilirdi.

İnsan bir varlıq kimi, K.Marksa görə, “bütün ictimai münasibətlərin məcmusudur”. Deməli, insan heç də biofizioloji orqanizm deyil, o, (marksizmə uyğun olaraq) həm də sosial “maşındır”.

Qeyd edək ki, insanın sosiallaşma vasitəsilə öz şəxsiyyətini yenidən dəyişməsi çoxdan məlumdur. Bu şəxsiyyətin daşıyıcısı olan insanlar eyni şəraitdə yaşayıb inkişaf etsələr də, yenə də müxtəlifdirlər, bir-birilərindən fərqlənirlər. Bioloji fərdilik də məhz özündə həmin müxtəliflikləri və fərqləri əks etdirir.

Tədqiqatlara görə, hazırda mövcud olan 35 min insan genindən hələlik cəmi 5 minə yaxın geni öyrənmək mümkün olmuşdur. Tədqiqatçılar əminliklə söyləyə bilirlər ki, genlərin hansı qrupunun irsi xarici əlamətlərə cavab verir. Məntiqi cəhətdən güman etmək olar ki, təkcə təcavüz genləri deyil, insanı bədxahlığa təhrik edən digər genlər də mövcuddur (5).

Təxminən XX əsrin sonunda Sankt Peterburq həbsxana xəstəxanasının həkimi L.Petrov məhbusların qanını tədqiq etmişdir. Həmin vaxt onun genləri öyrənmək üçün texniki imkanları olmamışdır. Buna görə də tədqiqatçı onu xromosomların kriminallığı ilə əlaqədə yoxlamışdır. Aydın olmuşdur ki, məhbus kişilərin görünən faizi V əlavə xromosoma malikdir. Təbii olaraq, bu məhbusların adaptasiyası çətinləşmiş və bu, o səbəbdən irəli gəlmişdir ki, onların hamısı praktiki olaraq qeyri-sağlam ailələrdə tərbiyə almışdır (5).

Dünya alimləri tərəfindən “cinayətkarlığın geni”nin aşkar edilməsi sahəsində hələ ki, elmi tədqiqatlar aparılmır. Ola bilsin ki, bu, müəyyən mənada ehtiyatlı olmaqdan irəli gəlir. Belə ki, əgər “cinayətkarlığın geni”nin mövcudluğu təsdiq olunarsa, belə insanlara necə yanaşma problemi meydana çıxacaqdır. Çünki belə genin daşıyıcısı olan fərd özündə cinayət törətmək ağırlığını əks etdirir.

1979-cu ildə ABŞ-da Əkizlərin və Övladlığa Götürülənlərin Öyrənilməsi Mərkəzində bir neçə yüz nəfər əkizin müşahidəsi təcrübəsinə başlanıldı. Doğulduqdan sonra tezliklə onların hamısı İngiltərə və Amerikanın müxtəlif guşələrində ayrı-ayrılıqda tərbiyə edilmişdir. Eksperiment aparılan belə bir ehtimala gəlmişlər ki, əgər əkizlər genetik cəhətdən eynidirlərsə (elmi baxımdan - homoziqotdurlarsa), nəticədə meydana çıxmış bütün fərqləri müxtəlif yerlərin tərbiyə mühitinin hesabına aid etmək lazımdır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, ayrı-ayrı mühidə tərbiyə almış uşaqlar və eyni ailədə böyümüş əkizlər arasında praktiki olaraq fərqlər yoxdur. Danimarkada aparılmış digər tədqiqat göstərmişdir ki, cinayətkarların hətta intizamlı

vətəndaşların evlərində tərbiyə edilmiş uşaqları qanunla münaqişələrə böyük dərəcədə meyilli olurlar (6).

Yuxarıda bəhs etdiyimiz məsələləri yekunlaşdıraraq, aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

- sosial davranışın dərin bioloji köklərə malik olan və araşdırmalı mövzu kimi ən əhəmiyyətli sferalarından biri təcavüzdür;

- heyvanlar və insanlar arasında mövcud olan təcavüzkarlıq özünə-məxsus müəyyən oxşar paralellərə malik olsa da, insanın təcavüzü həm də böyük dərəcədə sosial təcrübədən və mədəniyyətdən də asılıdır;

- genetikanın meydana gəlməsi ilə yeni elm sahəsi olan sosiobiologiya təcavüzkarlığın genlərini aşkarlaya bilir;

- sosiobioloqların təsəvvürlərinə uyğun olaraq sadıqlıq, xəyanət, seçim də genetik cəhətdən determinə olunur;

- sosiobioloqların fikrincə, insanda, onun şəxsi bioloji təbiəti xaricində yarana bilən məqsədlər ola bilməz.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997.
2. Səməndərov F.Y. Kriminologiya: Dərs vəsaiti. Bakı, 2012.
3. Бердяев Н.А. О назначении человека. М., 1995.
4. Лоренц К. Агрессия. М., 1994.
5. Метелица Г. Убийца по рождению // АиФ. 2003, № 45.
6. Осипов С. Преступниками рождаются или становятся?//АиФ. 1998, №47.
7. “Из мыслей” Л., 1987
8. Шнайдер Г.И. Криминология. М., 1994
9. Горина И. Сердце Амосова перестало биться / Рос.газета. 2002, 14 декабря.
10. Mustafayev Ç.F. Kriminologiya: Dərslik. Bakı, 2015.

Hüquqi münaqişələr

Sosial münaqişələr nəzəriyyəsində sistemində hüquqi münaqişələrin özünəməxsus mühüm və xüsusi yeri vardır. Bu da ilk növbədə ondan irəli gəlir ki, hüquq sosial hadisə kimi, sosial normalar sistemində mühüm yer tutur. Bundan başqa, hüquq ictimai münasibətlərin yeganə və birinci dərəcəli tənzimləyicisidir. Ona görə məhz hüquq sosial münaqişələrin də tənzimlənməsinin ən əsas və başlıca vasitəsidir. Hüququn yerinə yetirdiyi tənzimləyici funksiyasını heç bir başqa sosial norma yerinə yetirmir və yetirə bilməz. A.Toynbi haqlı olaraq yazır ki, hüquq ictimai həyatın elə bir əvəzolunmaz fenomenidir ki, onun gerçəkləşdirdiyi funksiyaları yalnız onun bilavasitə özü gerçəkləşdirə bilər. Hüquq həm də müdafiə və mühafizə vasitəsidir (3, 77).

Hüquqi münaqişələrin siyasi-hüquqi anlayışının fəlsəfi təhlilinə keçməzdən əvvəl ilk növbədə aşağıdakı belə bir sualı cavablandırmaq:

Yəni: Konfliktologiya nədir? Konfliktologiya – bu, münaqişələr haqqında elmdir. Konfliktologiya – münaqişələrin yaranması və inkişafı mexanizmləri və qanunauyğunluqları haqqında biliklər sistemidir. Konfliktologiyanın məqsədi – münaqişələrin tənzimlənməsi və həllinin nəzəri təminatıdır (6).

Bəs bu kontekstdə münaqişələr hansı situasiyalarda və kimlərin (müəyyən məqamlarda həm də – nələrin) arasında yaranır. Bu mənada həmin situasiya və subyektlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) müxtəlif psixi vəziyyətlər (tələbatlar, mənafeələr – maraqlar, normalar, dəyərlər) arasında subyektlərin öz daxilində;

2) eyni və ya müxtəlif psixi vəziyyətlərdə olan müxtəlif adamlar arasında;

3) sosial subyektlər, sosial (ictimai) birliklər (istehsalat birlikləri, iqtisadi birliklər və s.), sosial institutlar (ailə, məktəb, nəqliyyat və s.), millətlər, ölkələr, sivilizasiyalar və s. arasında olan münaqişələr.

Digər aspektdən, insan cəmiyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri və spesifikasiyyətləri əsas verir ki, münaqişə subyektlərinin dairəsini bir qədər də genişləndirmək olsun, çünki yuxarıdakı təsnifat bütün sahələr üzrə tam əhatəli deyildir. Belə ki, münaqişə tərəflərinin xarakterindən asılı olaraq, konfliktologiya özündə bəzi nisbi müstəqil, lakin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı **səviyyələri** də müəyyən edir:

1) şəxsiyyətlərdaxili münaqişələr;

2) şəxsiyyətlərarası münaqişələr;

- 3) sosial münaqişələr;
- 4) beynəlxalq münaqişələr.

Bu sahə ilə bağlı elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, “beynəlxalq münaqişəyə sosial münaqişənin bir növü kimi də baxmaq olar. Xarici ölkələrin konfliktologiyasından bəhs edən elmi ədəbiyyatlarda əsasən psixoloji xarakter daşıyan şəxsiyyətlərdaxili və şəxsiyyətlərarası münaqişələrə üstünlük verilir (1, 6).

Bəs hüquqi münaqişələr nədir? Hüquqi münaqişələr dedikdə, əsasən müxtəlif sosial subyektlər arasında müxtəlif hüquqi maraqları əks etdirən münaqişələr başa düşülür. Bu münaqişələrin predmetini subyektlərin hüquqi statusu təşkil edir.

Ümumiyyətlə, hüquqi konfliktologiyanın predmeti qismində hüquq normaları və sosial subyektlərin, ayrı-ayrı fərdlərin, sosial birliklərin, sosial institutların və sosial təşkilatların hüquqi statusu ilə bağlı olan aktlar çıxış edir.

Tək halda təzahür edən hüquqi münaqişə - bu, müxtəlif sosial subyektlərin özlərinin (və ya özgələrin) mənafeləri uğrunda hüquqi statusdan irəli gələn qarşıdurmadır. Belə münaqişə siyasi, iqtisadi, əxlaqi vəziyyətlər ilə və həmin subyektlərin digər vəziyyətləri ilə bağlı ola bilər. Lakin, bu məqamda V.Kudryavtsevin belə bir mülahizəsi ilə razılaşmaq lazım gəlir ki: “mübahisənin tərəflərin arasındakı hüquq münasibətləri ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olduğu hər cür münaqişə hüquqi münaqişə hesab edilməlidir” (4, 15).

Beləliklə, subyektlər öz davranışının motivasiyasına, yaxud, münaqişə obyektinə görə hüquqi əlamətlər əldə edirlər, münaqişənin öz fəlsəfəsi isə hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə hallarda subyektlərin hərəkətləri və ya vəziyyətləri hüquqi məna daşıyan (hüquqi təyinatlı) hərəkət yaxud vəziyyətdən ibarət olmalıdır. Əks təqdirdə münaqişə hüquqi münaqişə qismində qiymətləndirilə bilməz.

Hüquqi münaqişənin fəlsəfi anlamında bu hüquqi diskussiya formasında baş verir. Bu hüquqi prosesdə müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin və ya maraqların, habelə hüquqi dəlillərin qarşıdurması yaranır. Münaqişə bu mənada sosial münaqişələrin digər “praktiki” tiplərindən fərqlənir. Hüquqi münaqişələrin həlli yeri müxtəlif növ və səviyyəli (rayon, şəhər, ali, iqtisad) məhkəmələrdir. Hüquqi münaqişənin həll edildiyi məhkəmə prosesində iddiaçı, cavabdeh, hakimlər və şahidlər iştirak edirlər. Ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, məsələn, Rusiya Federasiyasının analoji məhkəmə prosesində iclasçılar da iştirak edirlər (1, 162).

Hüquqi münaqişənin həlli məhkəmə qərarı formasında baş verir. Belə ki, tərəflərdən biri məhkəmənin qərarı ilə təqsirkar və qanunu pozmuş şəxs,

digəri isə təqsiri olmayan və haqlı hesab olunur. Narazı qalan tərəf məhkəmənin qərarından yuxarı instansiya məhkəməsinə şikayət vermək hüququna malikdir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, hüquqi münaqişələrlə bağlı məhkəmə prosesləri analitik və kağız işlərinin böyük həcmi ilə müşayiət olunur və bu məntiqlə proses özündə çəkişmə prinsipini əhatə edir (2, 205).

Hüquqi münaqişələrin fəlsəfi anlamı səbəbləri qismində, hər şeydən əvvəl, ekoloji, demoqrafik, iqtisadi, sosial-siyasi, millətlərarası və ideoloji münaqişələr bəlkə də (qarşıdurmalar) da çıxış edirlər. Qarşıdurmaların əsasına adətən, tərəflərdən birinin, yaxud hər ikisinin hansısa hüquq normasını pozması xidmət edir. Bu qəbildən olan qarşıdurmaların baş verməsi nəticəsində münaqişə hüquqi münaqişə formasını alır.

Nəzər yetirək ki, elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, “hüquq normaları arasındakı ziddiyyətlər də hüquqi münaqişələrin baş verməsinə səbəb ola bilər” (1, 162). Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Preambulasında deyilir ki, “Azərbaycan xalqının niyyətlərindən biri “xalqın iradəsinin ifadəsi kimi, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq”dan ibarətdir”. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin I hissəsində təsbit edilir ki, “Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır” (5, 3). Doğrudur, ziddiyyət böyük münaqişəyə səbəb olmaya bilər, lakin Konstitusiyanın elmi-nəzəri şərh baxımından iki və ya daha çox tədqiqatçı arasında hüquqi-fəlsəfi məna kəsb edən ciddi münaqişə doğura bilər. Tərəflərdən kimin haqlı olması isə yalnız məhkəmə qaydasında həll edilə bilər. Belə ziddiyyətlər ondan irəli gəlir ki, normativ-hüquqi aktların və onların konkret normalarının işlənilib hazırlanmasında ya tələskənliyə yol verilir, ya da onların hazırlanmasına peşəkar mütəxəssislər dəvət olunmur.

Bütün bu münaqişələr müəyyən dərəcədə (ölkənin hüquqi inkişafı səviyyəsindən asılı olaraq) hüququn bilavasitə özü ilə bağlı olur. Həm dövlət orqanlarının, həm siyasi partiyaların, həm təsərrüfat subyektlərinin, həm də fərdlərin statusu (hüquq və vəzifələri) hüquqi formada məhz hüquqda və hüquq fəlsəfəsində təsbit edilmişdir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin elmi-nəzəri müddəalarından xəbərsiz olan şəxs, hətta ali təhsilli, formalaşmış hüquqşünasın özü normativ-hüquqi aktların işlənilib hazırlanmasına hansı məziyyətlərinə görə cəlb oluna bilər? Bu problem özü də geniş tədqiqat predmetidir.

Nəzərə almaq zəruridir ki, inkişaf etmiş hər bir müasir dövlətdə sosial subyektlərin bir çox ekoloji, istehsalat, iqtisadi və digər hərəkətləri özünəməxsus hüquqi formaya malik olur. Belə hərəkətlər hüquqi formaya ya

uyğun, ya da zidd ola bilər. Hərəkətlər hüquqi formaya zidd olduqları halda hüquqi münaqişənin əsasına çevrilirlər. Bu da öz növbəsində hüquqi-fəlsəfi iqtisadi-hüquqi, siyasi-hüquqi, milli-hüquqi formalardan ibarət hüquqi münaqişələrin meydana çıxmasına gətirib çıxarır.

Hüquqi münaqişələrin elə halları da təzahür edir ki, belə hallarda onlar siyasi, iqtisadi və milli münaqişələrin səbəbi və məzmunu fəlsəfəsi qismində çıxış edirlər. Y.Stepanovun yazdığına görə, “belə hallar o zaman baş verir ki, qanunların və hüquq normalarının sistemi kimi bilavasitə hüququn özündə ziddiyyətlər (belə ziddiyyətlərə kolliziyalar da deyilir – H.Q.) mövcud olur və belə ziddiyyətlərdən bu və ya digər sosial subyekt öz siyasi-hüquqi statusunda dəyişiklik etmək üçün ancaq öz mənafeləri naminə istifadə edə bilər” (2, 206).

Burada göstərmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən şəraitdə sosial subyekt özünün hüquqi məğlubiyyəti ilə barışmaq istəmir və münasib hesab etdiyi vaxt siyasi, iqtisadi və bir sıra hallarda hətta hərbi qarşıdurma fazasına daxil olmur. Bununla da hüquqi münaqişələr müxtəlif sosial münaqişələrin meydana çıxması üçün bir növ bəhanəyə çevrilir. Belə hallara çox nadir situasiyalarda rast gəlinir.

Bu kimi hal keçmiş SSRİ-nin süquta uğramasından sonra Rusiya Federasiyasında baş vermişdi. Belə ki, Rusiya rəhbəri B.Jeltsinin RF-in köhnə Konstitusiyasını pozan 1400 sayılı Fərmanı RF-in Ali Soveti tərəfindən rədd edilmişdir. Fərman impiçment prosedurunun başlanmasına səbəb olmuşdur. A.Rutskoy RF-in prezidenti qismində tanınmış, hətta prezident andı da içmişdir. Bundan sonra isə, yəni 1993-cü ilin oktyabrında məlum “hərbi-siyasi qarşıdurma yaranmış, Rusiya parlamentinin binası tanklardan atəşə tutulmuşdur” (1, 163).

Bu iqtibasdan aydın olur ki, baş verən hadisə tipik siyasi-hüquqi münaqişənin əsas səbəbi olmuşdur. Hadisə özlüyündə konstitusiya böhranının elementlərindən biri idi. Həmin hadisənin ən səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, o, keçmiş SSRİ-nin birinci və sonuncu prezidenti M.S.Qorbaçovun öz postundan məcburi qaydada getməsi ilə nəticələnmişdi.

Cəmiyyətdə hüquqi münaqişələr fəlsəfəsindən bəhs edəndə aydın olur ki, mühüm səbəblərdən biri də əhalinin, sahibkarların, müəssisələrin və digər sosial subyektlərin dövlətdən və onun institutlarından, o cümlədən güc və vergi orqanlarından qoparılmasıdır yəni, özgəninkiləşdirilməsidir. Belə hallar özünü onda göstərir ki, mövcud qanunlar sosial subyektlərin maraqlarına və imkanlarına cavab vermirlər. Məsələn, belə bir fakta müraciət

edək. İctimaiyyətə məlumdur ki, hər bir kəs tərəfindən istifadə edilən elektrik enerjisinin və mavi qazın haqqı əhali tərəfindən vaxtında ödənilmir. Bunun səbəbi isə odur ki, bəzi müəssisələrdə işçilərin əmək haqqları ya vaxtında verilmir, yaxud əmək haqqı məbləğinin tələbata cavab verməli olan səviyyədən bəzən aşağı olması da buna imkan vermir. Bunu yaşayış sahələrindən istifadəyə görə ödənişlərin əhali tərəfindən vaxtında ödənilə bilməməsinə də aid etmək olar. Bu da öz növbəsində əhalinin göstərilən hissəsi ilə hüquq-mühafizə orqanları arasında hüquqi münaqişələrin yaranmasına səbəb ola bilər.

Bundan başqa, bəzi sahibkarlar tərəfindən vergidən yayınma halları hələ də mövcud olur. Səbəb isə ondan ibarətdir ki, vergilərin miqdarı həddən artıq yüksəkdir. Yenə də elmi ədəbiyyata müraciət edək: “Belə hal vətəndaş itaətsizliyinin açıq formasıdır. Bu, son nəticədə qanunla dövlət institutları arasında yaranan şüurlü hüquqi münaqişəyə aparıb çıxarır” (3, 79).

Bu gün dünyada formasiyalararası (məsələn, burjuaziya ilə sosialist formasiyaları arasında) hərəkətlərə müəyyən cəhdlər (o cümlədən, Almaniya və Yaponiyada) olduğu kimi göstərilir. Belə şəraitdə sosial münaqişələr fəlsəfəsinin əsasında bütün tiplərin (ekoloji, demografik, istehsalat və s.) əxlaqi və hüquqi forma alması və müvafiq surətdə həll edilməsidir.

Sosial münaqişələrin fəlsəfi anlamında onun həlli təkcə hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən deyil, həm də geniş ictimaiyyətin problemlərinin həllinə düzgün müdaxilədən asılıdır. Məsələn, əxlaqi münaqişələr üçün – bu, hər şeydən əvvəl, ictimai rəyin fəallığından da asılıdır. Çünki məhz ictimai rəyin köməyi ilə vətəndaşların ictimai-siyasi təşkilatlarının fəallığı gücləndirilir və bu, dövlət təşkilatları tərəfindən nəzərə alınır.

Digər hüquqi münaqişələr üçün – bu, ilk növbədə məhkəmə prosedurlarından asılıdır. Belə münaqişələr fəlsəfəsində müvafiq surətdə mövcud qanunvericiliyin tətbiqi yolu ilə həll edilir. Münaqişənin məhkəmə qaydasında həlli zamanı vəziyyət (əxlaqi münaqişələrdən fərqli olaraq) bir qədər dəyişir. Belə ki, artıq qeyd edildiyi kimi, belə münaqişələrin həlli nəticəsində sosial subyektlərdən biri haqlı, digəri isə haqsız hesab olunur. Ədəbiyyatda göstərilir ki, məhkəmə icraatı orqanları qismində məhkəmələr çıxış edirlər. Bunlar adətən, aşağıdakı instansiyalardan ibarət olur:

- 1) ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr;
- 2) konstitusiya məhkəmələri;
- 3) arbitraj məhkəmələri;
- 4) münisflər məhkəmələri;

5) beynəlxalq məhkəmələr və s. (1, 164).

Müasir dünya birliyində elə dövlətlər (məsələn, ABŞ, Böyük Britaniya, Hindistan və s.) də vardır ki, həmin ölkələrdə baş verən sosial münaqişələr ölkənin zəifləməsinə doğru aparır. Həmin sosial münaqişələrə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1) demokratik təfəkkürlülərlə sosialistlər arasında baş verən sosial münaqişələr;

2) mərkəzlə əyalətlər arasında baş verən sosial münaqişələr;

3) dövlət məmurları ilə sahibkarlar arasında baş verən sosial münaqişələr;

4) fərdlərlə dövlət arasında baş verən sosial münaqişələr;

5) müxtəlif millətlər və xalqlar arasında baş verən sosial münaqişələr və s.

Belə münaqişələrin aradan qaldırılması üsulu onların hüquqi tənzimlənməsi ilə yanaşı, həm də vətəndaş məsuliyyəti, intizamı ilə bağlıdır.

Beləliklə, hüquqi münaqişələrlə bağlı aparılan təhlilləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, qeyd edilən münaqişələr fəlsəfəsində ən optimal variantlardan biri hüququn gücündən lazımi səviyyədə istifadə edilməsi və şüurun, təfəkkürün hüquqi nizamlanmasıdır.

Burada həm hakimlərin, həm də əhalinin hüquqi təminatının və hüquq mədəniyyətinin qarşılıqlı təkmilləşdirilməsi, habelə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi şərtləri sahəsində maddi-texniki bazanın yaradılması və s. bu kimi halların da formalaşması gərəkdir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Соколов С.В. Социальная конфликтология. М., 2011.
2. Степанов Е.И. Конфликтология переходного периода. М., 2006.
3. Тойнби А. Постигжение истории. М., 1997.
4. Юридическая конфликтология. М., 1995.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı 2016.
6. Bax: <https://azm.wikipedia.org/wiki/konfliflogiya>

Terrorçuluq və onun insan təhlükəsizliyinə ciddi zərbəsi

Müasir dövrdə beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin, insan hüquqlarının təminin, beynəlxalq aləmdə dövlətlər arasında yaranmış problemlərin, ilk növbədə beynəlxalq terrorizm, separatizm, ekstremizm və bu kimi ciddi problemlərin müzakirə olunması və həmin problemlərin qarşısının alınması üçün mübarizənin gücləndirilməsi zəruriliyi qarşıya qoyulmuş ən vacib vəzifələrdən biridir. Məlumdur ki, terrorizm artıq müasir cəmiyyətdə geniş vüsət alaraq, qarşısının alınması çətin olan ən böyük təhlükələrdən biridir. Bu səbəbdən də bütün dünya birliyi terrorizmə qarşı mübarizə yolunu tutmuşdur.

Nəzərə çatdıraq ki, hələ də beynəlxalq sənədlərdə "beynəlxalq terrorçuluğa" tam və mükəmməl qaydada anlayış verilməyibdir. Bunun da başlıca səbəbi beynəlxalq miqyaslı hər hansı terrorun səbəbkarı olan şəxs və ya qrupların bir dövlətdə qəhrəman, digər dövlətdə isə terrorçu kimi qələmə verilməsidir, birində terrorçunun təbliği, digərində isə cinayətkar kimi axtarışdır.

Bəs terrorçuluq nədir? Belə ki, "Terrorçuluğun qarşısının alınması" haqqında Avropa Şurası Konvensiyasının preambulasının müddəalarına əsasən beynəlxalq terrorçuluğun tərifini aşağıdakı kimi vermək olar: "Beynəlxalq terrorçuluq - siyasi, iqtisadi, sosial, dini, mənəvi, mədəni və s. sahələrdə maraqlarını təmin etmək məqsədilə hər hansı bir şəxs, qrup və yaxud müvafiq orqanların əməkdaşları vasitəsilə dövlət tərəfindən ictimai təhlükəsizliyin pozulması, əhalinin vahimədə saxlanması, dövlət hakimiyyət orqanlarının və beynəlxalq təşkilatların hərəkət və ya hərəkətsizlik göstərməyə məcbur edilməsi yolu ilə hər hansı bir ölkə və ya beynəlxalq təşkilatın fundamental siyasi, konstitusiya, iqtisadi və sosial məhvinə yönəlmiş hərəkətlərin bir neçə dövlətin ərazisində və ya bir neçə dövlətin maraqlarına zərər vura biləcək şəkildə törədilməsi, habelə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə başa çatan hədələmədir". [1]

Dünyanın ən böyük beynəlxalq təşkilatı olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı öz Nizamnaməsində terrorizmi beynəlxalq cinayətkarlığın ən qatı növlərindən biri kimi qeyd edərək, beynəlxalq terrorizmə qarşı getdikcə daha da ciddi mübarizə aparılması üçün zəruri tədbirlər görür. BMT ilə yanaşı digər beynəlxalq və regional təşkilatlar- İnterpol, ATƏT, NATO, MDB, ADT, ƏDL və s. təşkilatlar da terrorizmə qarşı ciddi mübarizə aparırlar.

Digər bir məsələ isə beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəni aktual edən ən əsas məsələ insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlıdır. Bildiyimiz

kimi, insan hüquqlarının qorunması müxtəlif beynəlxalq konvensiyalarda - BMT Baş Məclisi tərəfindən 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul edilmiş "İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə", BMT Baş Məclisinin 1966-cı il dekabrın 16-da təsdiq etdiyi beynəlxalq paktlarda öz əksini tapmışdır. [2]

Lakin reallıq odur ki, terror aktını həyata keçirən insanlar, dövlətlər, təşkilatlar üçün insan hüquqlarının hansı konvensiyalarda əks olunmasının və necə qorunmasının sanki heç bir əhəmiyyəti yoxdur və yaxud heç bir sənədlərə riayət belə etmirlər.

Məlumdur ki, terrorizmə qarşı mübarizə beynəlxalq, regional və lokal səviyyədə aparılır. Beynəlxalq terrorizm müasir beynəlxalq koordinatlar sisteminin mövcudluğu və inkişafı üçün ən qorxulu təhlükə mənbəyi kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, terrorizm sivil dünyanı hədəf götürmüş qlobal cinayət-karlığın ən amansız və dəhşətli təzahürlərindən biridir. Lakin əvvəlki illərin terrorizminə nisbətə müasir terrorizmlər dağınıq və xaotik fəaliyyətləri ilə yox, daha planlı, məkrli, məskunlaşmış və transmilli məzmununa malik xarakteristikası və müxtəlifliyi ilə seçilir.

İndiki dövrdə terrorçuların səyləri yalnız stabilliyin pozulmasına və ya hansısa qısamüddətli planların həyata keçirilməsinə deyil, mahiyyətcə daha ciddi və genişmiqyaslı siyasi məqsədlərə - siyasi hakimiyyətin ələ keçirilməsinə və yenidən bölüşdürülməsinə, suveren dövlətin ərazisinin zəbt olunmasına, yerli əhalinin oradan zorən çıxarılmasına, dini, irqi, etnik, sosial-siyasi konfrantasiyanın gücləndirilməsinə və s. yönəlibdir. Müasir terrorçu təşkilatlar həm də elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə edərək, öz məkrli niyyətlərini daha uğurla həyata keçirməyə nail ola bilmirlər.

Fikrimizcə, ilk növbədə dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş səkkiz böyük dövlətinin – ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya və Rusiyanın terrorizmə qarşı birgə mübarizəsi, beynəlxalq terrorizmin qarşısının alınmasında və ləğv edilməsində əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, 20-21 iyul 1981-ci ildə Kanadanın paytaxtı Ottavada Böyük Yeddilərin 7-ci görüşünün sonunda terrorizm haqqında mühüm bəyanat qəbul edilmişdir. Bəyanatda dövlət və hökumət başçıları son zamanlar beynəlxalq terrorizmə, terror təşkilatlarına maddi və hərbi dəstəyin artırılmasından, terrorçu qruplara sığınacaq verilməsindən, terrorçular üçün təlim düşərgələrinin yaradılmasından, həmçinin hava gəmilərinin, diplomatik missiya və konsulluq əməkdaşlarının girov götürülməsindən dərin narahatçılıq keçirdiklərini bəyan etmişlər. Görüş iştirakçıları beynəlxalq təhlükə halına gəldiyinə görə terrorizmə qarşı müba-

rizədə əməkdaşlığın genişləndirilməsinin vacibliyini ön plana çəkərək bəyan-naməni imzalayaraq, öz üzərlərinə müəyyən öhdəliklər götürüblər.

Müharibə şəraitində yaşayan dövlət olaraq Azərbaycan Respublikası da öz növbəsində beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, terrorizmin aradan qaldırılması yönündə daima mühüm addımlar atmışdır.

Azərbaycan Respublikası terrorizmlə mübarizədə beynəlxalq birliyin faliyyətini həmişə müdafiə etməklə siyasi, iqtisadi, dini və bu kimi digər motivlərdən asılı olmayaraq, terrorizmin bütün forma və təzahürlərinə qarşı barışmaz mövqe tutub. 11 sentyabr 2001-ci il hadisələrindən sonra bir çox dövlətlər gözləmə mövqeyi tutsa da Ümummilli lider Heydər Əliyev bu hadisəyə dərhal münasibət bildirərək, həmin terror aktlarını bütövlükdə bəşəriyyətə, insanlığa qarşı ən dəhşətli cinayət kimi pislədi və Azərbaycanın terrorla mübarizədə hər zaman fəal mövqe tutacağını bəyan etdi. Onu qeyd edim ki, Azərbaycan terrorizmə qarşı aparılan mübarizəni dəstəkləmək üçün öz hava məkanını və hava limanlarını açıq elan edibdir. Azərbaycan Respublikası qlobal və regional səviyyədə terrorçuluğa qarşı mübarizə aparılması məqsədi daşıyan beynəlxalq səviyyəli bütün konvensiyalara qoşulub. Məhz bu kimi uğurlu fəaliyyət strategiyasının banisi Ulu öndər Heydər Əliyev olmuşdur.

1999-cu ildə Ulu öndər Heydər Əliyev "Terrorizmlə mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununu imzaladı.[3] 2000-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 25-ci fəslində (İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər) "terrorçuluq, terroçuluğu maliyyəşləşdirmə, terroçuluğa açıq çağırışlar və .s bu kimi qanunsuz əməllər cinayət hesab edilib".[4]

Azərbaycan Respublikası inkişafda olan dövlət olduğuna görə dövlətimizin uğurlarını həzm edə bilməyən qüvvələr daima Azərbaycana, onun xalqına qarşı terror hadisələri törədib. Buna təcavüzkar Ermənistan dövlətinin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən 1994-cü ilin mart və iyul aylarında Bakı metropolitenində törədilən 2 partlayışı və Azərbaycan Neft Akademiyasındakı terroru və bu kimi digər təxribatları misal olaraq göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası terrorizmə qarşı səkkiz beynəlxalq müqavilənin iştirakçısıdır. Həmçinin, Azərbaycan Avropa Şurasının "Ekstardisiya haqqında" 1957-ci il tarixli Konvensiyana və onun iki əlavə protokoluna, "Terrorizmlə mübarizə haqqında" 1977-ci il konvensiyasına, "Cinayət fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş gəlirlərin təmizə çıxarılması, aşkar edilməsi, alınması və müsadirə edilməsi haqqında" 1972-ci il konvensiyasına və digər bu kimi vacib konvensiyalara da qoşulmuşdur.

Digər bir mühüm məqam isə 2002-ci ildə Türkiyənin Trabzon şəhərin-

də Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə arasında "Terrorçuluq, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər mühüm cinayətlərlə mübarizə üzrə müqavilə" imzalanmasıdır.

Qeyd edək ki, beynəlxalq hüququn digər növləri də vardır. Belə ki, beynəlxalq hüququn öz müqəddəratını müəyyən etmək prinsipindən sui-istifadə yolu ilə milli, etnik, dini və s. pərdələr arxasında dövlətlərin beynəlxalq hüquqla təsbit edilmiş ərazilərini parçalamağa yönələn istənilən fəaliyyət növü də beynəlxalq terrorçuluq hesab edilir. Terrorçuluğun bu növünə təcavüzkar Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın tarixi Qarabağ torpaqlarının işğalını da misal göstərmək olar.

Göründüyü kimi, dünya birliyinə uğurla inteqrasiya edən Azərbaycan Respublikası beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə xüsusi əhəmiyyətli işlər görməsinə baxmayaraq, ölkənin Ermənistan tərəfindən dövlət səviyyəsində terrora məruz qalmasına beynəlxalq aləm hələ də biganə qalır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bəyan etdiyi kimi, "Azərbaycan xalqı Ermənistana Azərbaycan torpaqları hesabına 2-ci erməni dövləti yaratmağa heç vaxt imkan verməyəcək".

Qeyd edək ki, bütün dünyanın mübarizə apardığı beynəlxalq cinayətlərdən daha ağırlı hesab edilən terrorizmin aradan qaldırılması üçün aparılmış araşdırmalar göstərir ki, terrorizmə qarşı mübarizədə hüquqi sənədlərin qəbulu, terrorçunun fiziki cəhətdən məhv edilməsi, terrorçu təşkilatların aşkarlanması və ləğv edilməsi terrorizmin aradan qaldırılması üçün hələ də kifayət deyildir.

Bu baxımdan ilk öncə terroru doğuran şərait aradan qaldırılmalıdır. Bu cür şərait isə çoxsaylı faktorlarla, xüsusi ilə də yoxsulluqla, milli və dini ayrı-seçkiliklə, ərazi uğrunda mübarizə və s. ilə sıx bağlıdır. İkincisi isə, yoxsulluq amili bu günkü dövrdə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan, inkişaf etməmiş ölkələr arasında başlıca fərqə çevrildiyinə görə, terrorizmin güclənməsinə, terrorçu təşkilatların yaranmasına və fəaliyyətinin genişlənməsinə ciddi təsir göstərir.

Müasir dövrdə terrorizmin təhlükəli xarakteri artan xətlə getdiyi üçün, bu problem ayrı-ayrı dövlətlərin gücü ilə yox, beynəlxalq əməkdaşlıq nəticəsində həll edilə bilər. Bunun üçün də terrorizmə və ümumiyyətlə beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı bütün dövlətlər birləşərək birgə mübarizə aparmalıdır. Yalnız bu halda qarşısı alınmaz bəla olan terrorizm təhlükəsindən dövlətlər, cəmiyyət eləcə də gələcək nəsillər azad olacaqdır.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. "Terrorçuluğun qarşısının alınması" haqqında Avropa Şurası Konvensiyası
2. BMT-nin "İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə"si. 1948-ci il 10 dekabr
3. Terrorizmlə mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1999-cu il
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. "Digesta". 2016

Fəlsəfi nəzəriyyələrdə cinayətkarlıq haqqında müləhizələr

İstər keçmişin, istərsə də indinin bir sıra mütəfəkkirləri insan cəmiyyətini, onun təşkili və fəaliyyətini, insanların qarşılıqlı münasibətlərini və davranışını xarakterizə edən müxtəlif problemləri təhlil edərkən, cinayətkarlıq kimi sosial hadisəyə də yetərincə diqqət etmişlər. Belə ki, hər şeydən əvvəl, bir sosial bəla olan cinayətkarlığın mənşəyi, cinayətlərin törədilməsi və ya baş verməsi səbəbləri, cinayətlərin mövcud olduğu şərait, habelə cinayətkarlıqla mübarizə aparılmasının yolları, üsul və vasitələri haqqında son dərəcə dərin və düşündürücü müləhizələr ifadə edilmişdir. Məsələn, göstərilir ki, cinayətkarlıq cəmiyyət üzvlərinin mənəvi və etik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan, insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə təzahür edən sosial hadisələrdən biridir.

Bütün bunlar belə bir cəhət haqqında fikrə əsas verir ki, cinayətkarlıq və onun səbəbləri haqqında təsəvvürlər həmişə öz dövrünün ümumi dünya-görüşünü, zamanın sosial, siyasi ideyalarını və insanların cəmiyyətə baxışlarını əks etdirmişdir. Tarixi inkişaf prosesi göstərir ki, ictimai-iqtisadi formasiyaların dəyişməsi ilə cinayətkarlığın da hüquqi təbiəti müvafiq surətdə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, hələ teoloji (dini) dünya-görüşünün hökmranlıq etdiyi feodalizm dövründə cinayətkarlığa “şər ruh”un təsəvvürü kimi baxılmış, onun meydana çıxardığı nəticələr “iblisin hərəkətlərinin nəticəsi” qismində qiymətləndirilmişdir. Məsələn, islam aləmində cinayət həmişə “şeytan əməlləri”ndən biri hesab olunmuş və daim lənətlənmişdir.

“Cinayətkarlıq” termini şüurumuza çox dərindən nüfuz etmişdir. Bu terminin eyni zamanda nüfuz dairəsi o qədər genişdir ki, həmin anlayış gündəlik həyatımızın sanki ayrılmaz komponentinə çevrilmişdir. Hətta kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş cinayətkarlıqla bağlı məlumatların cəmiyyətin diqqətinə çatdırılmadığı günü təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bəs, cinayətkarlıq nədir? O, nə üçün sosial hadisə adlandırılır?

Cinayətin klassik formal tərifini Fransanın 1791-ci ildə və az sonra 1810-cu ildə qəbul edilən Cinayət Məcəlləsində verilmişdir. Çezare Bekkariya hələ 1764-cü ildə özünün “Cinayət və cəzalar” adlı əsərində yazır: “Cinayətlərin həqiqi ölçüsünü onun cəmiyyətə yetirdiyi ziyan müəyyən edir”. Sonradan Çezare Lombroso demişdir ki, “insan bioloji səbəblərə görə

cinayət törədir”. Ç.Lombroso bir az da irəli gedərək yazır ki, “cinayətkarların bədən quruluşları da fərqli olur... cinayətkarlar realitaya və müalicədən keçməli... çünki yalnız bu üsulla onların bədənindəki cinayətə meyillilik yaradan elementlər aradan götürülə bilər. Bu müalicə üsullarında kemoterapiya, estetik əməliyyat və bəzi nəzarətedici maddələrin bədənə yeridilməsi daxildir” (8).

Burada filosoflar Sokratla Parmenidin dialoqu yada düşür. Onlar arasında dialoq belə idi:

- “Ən böyük cinayət nədir?
- Yüzlərlə adamı öldürmək, ya da xalqın sərvətini oğurlamaq...
- Yox səhvən var. Ən böyük cinayət insanın özünü aldatmasıdır.
- Axı necə ola bilər ki, bir qatili və ya bir soyğunçunu ən qatı cinayətkar saymırsan? Axı bu ədalətsizlikdir! Məgər onlar deyilmi ən böyük canilər?

- Haqlısan, onlar ən dəhşətli canilərdir, cinayəti etməzdən qabaq ilk öncə özü – özlərini aldadıblar. İndi anladınmı?..” (9).

Bu mənada “Cinayət dedikdə, təqsiri olaraq törədilən elə ictimai təhlükəli əməl başa düşülür ki, bu əməl Cinayət Məcəlləsi ilə cəza hədəsi altında qadağan olunmuşdur. Cinayət sayılan ictimai təhlükəli əməllər sülh və bəşəriyyətə, şəxsiyyətin həyat və sağlamlığına, vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarına. Mülkiyyətə, ictimai təhlükəsizliyə və ictimai qayda-yə dövlətin hakimiyyətinə və s. qəsd edir” (10).

Bəs cinayət məsuliyyəti nədir? Cinayət məsuliyyəti cinayət törətməkdə təqsiri olan şəxsihn dövlət adından mühakimə edilməsini və onun barəsində cəzanın tətbiqini nəzərdə tutur” (10).

Bu aspektdə cinayətkarlıq anlayışının fəlsəfi-sosioloji və hüquqi anlamına baxaq. Müasir kriminologiya elmində bu sualların cavablarında mövqelərdə nisbi müxtəlifliklər nəzərə çarpsa da, onlarda daha çox birmənalılıq üstünlük təşkil edir. Məsələn, Azərbaycanın əməkdar hüquqşünası, professor F.Səməndərov yazır: “**Cinayətkarlıq** müəyyən dövətdə, müəyyən zaman intervalında baş verən cinayətlərin sistemi olub, tarixən dəyişən sosial-hüquqi hadisədir. Cinayətkarlıq – bu, ona görə **sosial hadisədir** ki, cinayətlərin subyektləri, eləcə də mənafeələrinə qəsd edilən şəxslər cəmiyyət üzvləridir. Cinayətkarlıq sosial hadisədir, çünki onun əsasında məhsuldar qüvvələrin xarakteri və istehsal münasibətləri ilə bağlı olan sosial-iqtisadi qanunauyğunluqlar durur. Cinayətkarlığı sosial xarakter daşıyan səbəb və şərait doğurur” (3, 64).

Yuxarıda cinayətkarlığın anlayışına verilmiş tərif baxımından tədqiqatçı-alim, professor Ç.Mustafayevin aşağıdakı fikri də maraqlıdır. Müəllif yazır: “Kriminologiya elminin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, cinayətkarlıq problemini, əsasən sosiologiya və cinayət hüququ elmlərinin simbiozu kontekstində öyrənir. Ona görə də elmi ədəbiyyatda cinayətkarlıq sosial-hüquqi təzahür kimi qiymətləndirilir” (1, 44).

Bu kontekstdə həyat fəlsəfəsi cinayətkarlıq kimi mənfi sosial hadisəyə münasibətini özünəməxsus yanaşması ilə əks etdirir. Hər bir cinayət hadisəsi cəmiyyətdə baş verir. Bu halda zahirən elə təsəvvür yarana bilər ki, əgər cəmiyyət olmasaydı, cinayətkarlıq da olmazdı. Əlbəttə ki, bu, aldadıcı təsəvvürdür. Bu bir həqiqətdir ki, cəmiyyətdən kənarında cinayətkarlıq yoxdur. Hətta nitqin meydana gəlmədiyi ibtidai insan cəmiyyətinin ilkin birliklərində (qəbilədə, tayfada, ailədə və s.) cinayət həmişə baş vermişdir, lakin ibtidai insanlar onun sosial-hüquqi mahiyyətini heç vaxt dərk etməmişlər və təbii ki, edə də bilməzdilər.

Zərərli hərəkətlər hər bir cəmiyyətdə təşəkkül tapmış, normal birgəyüş sayış qaydalarını pozmuş, insanların adət və ənənələrində ifadə olunan mənəvi dəyərlərə ziyan vurmuşlar.

Elmi ədəbiyyatlarda düzgün olaraq qeyd olunur ki, adət və ənənələr insanlar arasındakı ictimai münasibətlərin və onların davranışının tarixən təşəkkül tapmış sabit norma və prinsipləri kimi müəyyən edilir (5, 37). Məhz həmin norma və prinsiplər nəsil-dən-nəslə keçir və sonradan ictimai rəyin qüvvəsi ilə qorunub saxlanılırlar.

“Cinayətkarlıq” termini özünün hüquq ədəbiyyatında təzahürünə görə ancaq cinayət statistikasına borcludur. Məhz statistika bir dəfə ayrı-ayrı cinayətləri və onları törətmiş şəxsləri müəyyən əlamətlər üzrə cəmləşdirmiş və qruplaşdırmış, bununla da cinayət statistikasını təşəkkül tapmışdır. Cinayətlərin belə məcmusu, bir qədər də konkret ifadə etsək, yaranmış hesab vasitəsilə məhz bunun sayəsində cinayətkarlıq adlandırılmışdır.

Beləliklə, biz sosial hadisə kimi cinayətkarlıq haqqında danışarkən, onda qeydə alınmış cinayətlərin və onları törədən aşkar olunmuş şəxslərin müəyyən tərzdə hesab vasitəsilə sayını aşkar edirik. Aşkar olunmuş say isə statistika hesabında əks olunur.

Düşündürücü cəhət ondan ibarətdir ki, bizi, hesab sayı, statistik məcmu kimi cinayətkarlığın hadisə, üstəlik də sosial hadisə olduğuna nəyə görə isə əmin edirlər.

Bununla əlaqədar olaraq XIX əsr fəlsəfəsində mövcud olmuş çox

mühüm olan hallardan birinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu, marksizm və dialektik materializm ideyasıdır. Məsələ burasındadır ki, həm marksizm, həm də dialektik materializm ideyası o dövrün elmi, o cümlədən hüquqi təfəkkürün sahibi idi. Marksizm-leninizm banilərini fikrincə, determinizm nəzəriyyəsi və səbəbiyyət haqqında təlimə uyğun olaraq maddi aləmdəki hər şey cəmiyyətin tələbatları və təfəkkürlə şərtləşir.

Cinayət tərkibi çoxcəhətli xarakterə malik mürəkkəb kateqoriyadır.

Beləliklə, məhz determinizm cinayət törətmiş şəxsiyyətin bilavasitə predmetdən sıxışdıraraq, kriminoloqları cinayətkarlığı statistik məcmu qismində izah etməyə qeyri-iradi surətdə məcbur etmişdir. Məsələ burasındadır ki, statistik məcmu həmin həqiqi parametrləri – sosial səbəblərin mövcud olduğu parametrləri təxmini də olsa, əks etdirmir. Sosial səbəblər isə ancaq sosial hadisələr doğura bilirlər. Cinayətkarlığın sosial hadisə olması da məhz buradan meydana çıxır.

Məlum olduğu kimi, cinayətkarlıq hər bir tarixi inkişaf dövründə indiki zamanın hadisələrindən biri qismində təzahür etmişdir. Bu gün törədilmiş hər hansı ictimai təhlükəli əməl sabah, yaxud bir müddət sonra keçmişin hadisələrindən birinə çevrilir. Lakin heç də bütün sosial hadisələr günbəgün baş vermir, yaxud törədilmir. Lakin cinayətkarlıq bu baxımdan istisnalıq təşkil edir. Belə ki, hər gün meydana çıxan, müşahidə oluna və baş verə bilən hadisədir. Bəs cinayətkarlığın gələcəyi necə olacaqdır?

Bu problemlə bağlı cinayət hüquq və müasir kriminologiya ədəbiyyatında müxtəlif fikir və düşüncələr mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının əməkdar hüquqşünası, professor İ.Rəhimov yazır: “Cinayətkarlığın gələcəyi haqqında problem maraqlı kəsb edir. Burada söhbət yalnız bu hadisənin əbədi və ya müvəqqəti olmasında deyil, həm də onun yaxın gələcəyi haqqında gedir. Bu maraqlı təbii olaraq onun qarşısının alınmasına hazır olmaq zərurətindən doğur. Ancaq cinayətkarlığın gələcəyinin heç olmasa 3-5 il önə çəkməyi təsəvvür etmək üçün onun vəziyyəti və kəmiyyət göstəricilərindən, müəyyən zaman kəsiyindəki dinamikasından, yəni cinayətkarlığın keçmiş və bugünkü vəziyyəti haqqında məlumatımız olmalıdır” (2, 133-134).

Fikrimizcə, cinayətkarlığın gələcəyini önə çəkmək qeyri-mümkündür. Bu, ilk növbədə cinayətkarlığın dinamikasının yüksələn xətt üzrə, yaxud üfqi xətlə artıb-artmaması ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, cinayətkarlığın qarşısını almaq mümkün deyil. Cinayətkarlıqla mübarizə praktikasının ümumiləşdirmələri bunu deməyə əsas verir ki, cinayətkarlığın yalnız qismən də olsa, səviyyəsini aşağı salmaq mümkün ola bilər. Bu da təbii olaraq onun

gələcək vəziyyətini dürüst proqnozlaşdırmağa imkan vermir.

Problemlə bağlı İ.Rəhimov düzgün olaraq yazır ki, "... biz nə üçün cinayətkarlıq insanlığın qaçılmaz və ölməz yol yoldaşdır sualına cavab tapmadığımız müddətdə, cinayətkarlığın gələcəyini proqnozlaşdırmağa hazır olmayacağıq. Eyni zamanda, onu nəzərə almaq lazımdır ki, cinayətkarlıq ehtimal olunan qanunauyğunluqlara, obyektiv və subyektiv amillərin təsirinə tabe olan statistik sistemdir" (2, 135). İ.Rəhimovun söylədiyi kimi bu sistem nə qədər ki, obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altındadır (şübhəsiz ki, bu da təbii haldır), cinayətkarlığın gələcəyini proqnozlaşdırma yalnız və yalnız təxmini xarakter daşıya bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, gündəlik həyatımızın ayrılmaz hadisəsinə çevrilmiş cinayətkarlıq nəinki sabit səviyyədə qalmır, hətta sosial-iqtisadi və elmi-mədəni yüksəliş onun yeni-yeni təzahür formalarını doğurur.

Nəzərə yetirək ki, cinayətkarlıq bir növ dəyişməyən fenomendir. Lakin bu dəyişməzliyi onun məzmununa aid etmək olar. Deməli, cinayətkarlığın zaman-zaman yalnız forması (eləcə də onun törədilməsi üsulları, cəmiyyətin alətləri) həmişə dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, nə qədər ki, odlu silah, yaxud təyyarə kəşf edilməmişdi, müvafiq surətdə qətlin odlu silahla törədilməsi, hava gəmisinin girov götürülməsi, yaxud qaçırılması haqqında cinayət haqqında söhbət gedə bilməzdi. Qətl və oğurluqlar isə tarix boyu törədilmişdir və onların əbədi olaraq qarşısının alınacağına heç kim, heç nə ilə təminat verə bilməz və belə iddiada olmaq, əlbəttə ki, ən azı sadələşmə olardı.

Lakin bir sıra kriminoloqlar "cinayətkarlıq" anlayışını son dərəcə fərqli mövqelərdən izah etməyə başlamışlar. Mövqeyi ilə razılaşdığımız müəlliflərdən birinin fikrincə, "cinayətkarlıq cəmiyyətin xassəsidir, cəmiyyətə xas olan hadisədir" (6, 141). Fikrimizcə, bu halda belə nəticəyə gəlmək olar ki, cinayət insanın potensial xassəsidir. Digər müəllifin bir qədər təcüb doğuran mülahizəsinə görə, "cinayətkarlıq – bu əhalinin bir hissəsinin öz problemlərini həll etməsindən ibarət olan sosial hadisədir" (4, 299). Maraqlıdır, oliqarxlar, yaxud vicdansız rəqabətə üstünlük verən biznes baronları dövlət əmlakını talayarkən, yaxud xalqın malını özünüküləşdirərkən, hansı problemləri həll edirlər?

Yuxarıdakı fikrin müəllifi daha sonra qeyd edir ki, problemləri həm də artıq cinayət-hüquqi yeni problemlər yaratmaqla orijinal üsulların köməyi ilə həll etmək olar (4, 299).

Daha bir nöqtəyi-nəzərə uyğun olaraq cinayətkarlıq törədilmiş cinayət-

lərin və onları etmiş cinayətkarların arasında yerləşən əlaqə və münasibətlərin cəmini ifadə edir (7, 154). Burada müəllif (üstüörtülü olsa da) cinayətkarlığın öz mövcud olma səbəblərinə malik olmaması və ümumi kateqoriya kimi inkişaf etməsi haqqında danışır. Göründüyü kimi, müəllif öz nöqteyi-nəzərini o qədər də dəqiq ifadə etmir. Fikrimizcə, unutmamaq olmaz ki, hər hansı sosial hadisə kimi, cinayətkarlıq da sosial qanunauyğunluqlara tabedir.

Cinayətkarlıq toplayıcı anlayış, statistik təsisat kimi konkret şəxslər tərəfindən törədilən hüquqazidd əməllərin ancaq aşkar edilmiş keyfiyyət göstəricilərinin məcmusunu birləşdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, törədilmiş cinayətlərin böyük bir hissəsinin keyfiyyət göstəriciləri aşkar edilməmiş qalır. Buna görə də cinayətkarlığı hadisələrin cəmini hesab etməyə imkan verən vahid tam kimi təsəvvür edib-etməmək hələ də mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalır.

Nəzərə yetirək ki, cinayətkarlığın sosial fenomen qismində başa düşülməsi üçün müasir kriminologiya elmində cinayətkarlıq və cinayətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında məsələ işlənib hazırlanmışdır. Bununla bağlı mülahizələr adətən, onunla əlaqələndirilir ki, cinayətkarlıq törədilmiş cinayətlərin sadəcə cəmi deyil, öz qanunauyğunluqlarına malik olan sosial hadisədir. Həmin qanunauyğunluqlar da öz növbəsində cinayətkarlığın mövcudluğu, digər sosial hadisələrlə bağlı olan daxili ziddiyyətləri ilə əlaqədardır. Belə bağlılıq cinayətkarlığın müəyyənliyində daha tez-tez təzahür edir.

İctimai orqanizmin vəziyyətini mənfi cəhətdən xarakterizə edən sosial hadisə olan cinayətkarlıq özündə ayrı-ayrı cinayətlərə xas olan əlamətləri, habelə cinayətkar qəsdlərini bir-birinin ayrı-ayrılıqda təzahür edən xassələrini (xüsusən də tək cinayətlərin xassə və əlamətlərini) əks edir. Cinayətlərə xas olan əlamətlər adi göstəricilər olmayıb, hər bir cinayətin mahiyyətini – onun ictimai təhlükəliliyini, antisosiallığını, hüquqaziddiliyini, qeyri-əxlaqliliyini və cəzalanmalı olmasını ifadə edən əlamətlərdir.

Deməli, bu mənada cinayətkarlıq – bu, cinayətlərin sadəcə çoxluğu deyil, cinayətlərin sisteminin bütöv bir məcmusudur. Məhz həmin məcmu müəyyən sistemlilik xassəsinə malikdir. Bu baxımdan cinayətkarlıq və cinayətin qarşılıqlı əlaqəsi fəlsəfi kateqoriyaların əlamətlərini özündə birləşdirir. Çünki dialektik materializmdə ümuminin və təkin qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur.

Bununla əlaqədar olaraq dialektik materializmin fəlsəfi kateqoriyaları üzərində yenidən düşünmək zərurəti yaranır. Belə hesab edirik ki, bu, maddi aləmin müxtəlif obyektiv hadisələrini ifadə edən fəlsəfi kateqoriyaların, yəni

təkin və xüsusinin, ümuminin qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir. Başqa sözlə, cinayətkarlığı statistik bir fenomen kimi, tək-tək cinayətlərin qarşılıqlı əlaqəsi yaradır.

Bu kontekstdə cinayətkarlığın heç də ümumi kateqoriya deyil, tək hadisələrin (faktların) cəmi olduğunu sübut etməyə ehtiyac varmı? Düşünürük ki, buna ehtiyac yoxdur və xüsusi şərh olmadan da hər şey aydındır. Lakin məsələnin başqa bir cəhəti də vardır.

Belə ki, ayrı-ayrı cinayətlərin və ya cinayətlər qrupunun xüsusi, digər cinayətlər qrupunun isə ümumi xassələrə malik olması mümkündürmü? Bəli, mümkündür. Məsələn, bütün ayrı-ayrı cinayətlərə ictimai təhlükəlilik, hüquqaziddilik, hüquqi qadağanların pozulması kimi cəhətlər xasdır. Lakin bu cəhətlər cinayətkarlıq adlandırılan yeni sosial təsisatın (hadisənin) yaranmasına gətirib çıxarmır, çünki bu statistik məcmu müxtəlif keyfiyyətli hadisələrdən təşəkkül tapır. Onlardan heç biri, hətta oxşar hadisələr qrupuna (məsələn, cibgirliyə) aid olan hadisələrlə eynilik təşkil etmirlər. Belə ki, oğurluq əməlləri (açıq talama, soyğunçuluq, quldurluq) bir-birindən fərqləndikləri kimi, cibgirlik əməlləri də tək-tək əlamətlərə və xüsusiyyətlərə malik olduqlarına görə bir-birindən fərqlənir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən cinayət törətmiş ayrıca şəxslər qrupuna və konkret fərdə məxsus olan xassələr də öz aralarında xüsusi və ümumi cəhətlərə malikdirlər. Məsələn, təqsir, hüquqa ziddilik, məsuliyyət cinayət törətmiş hər bir şəxsə ümumi xassə kimi məxsusdur, lakin bununla belə, həmin ümumi xassələr hər bir şəxsiyyətə ayrılıqda məxsus olan tək-tək keyfiyyətləri də istisna edirlər. Belə ki, cinayət törətmiş bir fərdə məxsus olan tək keyfiyyət, digər şəxsə ola bilməz.

Beləliklə, cinayətkarlıqla bağlı ifadə edilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki,

- “cinayətkarlıq” abstrakt anlayış olmaq etibarilə, kriminologiya elminin predmeti olmaqla yanaşı, həm də özündə sosial fəlsəfənin cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına xas olan cəhətlərini əks etdirir.

- hazırda cinayətkarlıq elə bir səviyyədədir ki, onunla mübarizədə fəlsəfənin üsul və vasitələrinin tətbiqi zəruridir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Mustafayev Ç.F. Kriminologiya: Dərslik. Bakı, 2015.
2. Rəhimov İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı, 2014.
3. Səməndərov F.Y. Kriminologiya: Dərs vəsaiti. Bakı, 2012.
4. Долгова А.И. Преступность, организованность и криминальное общество. М.: 2003.
5. Лебедев С.Я. Традиции, обычаи и преступность. М., 2005.
6. Преступность среди социальных подсистем / Под ред. Д.А. Шестакова. СПб., 2003.
7. Старков О.В. Криминология. М., 2004.
8. Вах.<https://az.wikipedia.org/wiki/cinayet>
9. <https://m.facebook.com/permabink.phpid1625100339050308>
10. <https://azm.wikipedia.org/wiki/cinayet-huququ>

Cəzanın zəruriliyi və labüdlüyünə fəlsəfi baxış

Cəza cinayət hüququ elminin Ümumi hissəsinin mərkəzi institutudur. O, cinayət hüququ elmində törədilmiş cinayətə görə əvəz kimi nəzərdə tutulmaqla yanaşı, həm də dövlətin tənbeh, xəbərdarlıq tədbiri kimi başa düşülür. “Heç bir cinayət cəzasız qalmamalıdır” deyimi də məhz buradan meydana gəlmişdir. Təqsirkar törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ görə layiq olduğu cəzanı almalıdır. Əks təqdirdə cinayət hüququ, o cümlədən, cəza institutu öz mənasını itirmiş olar, buna ehtiyac qalmazdı.

Fəlsəfi, sosioloji mənada cəza dedikdə, “şəxsin dini, əxlaqi və hüquqi xarakterli sosial normaları pozmasına cavab olaraq dövlət tərəfindən fərdin və ya fərdlər qrupunun sosial davranışına müvafiq tənzimləyici-repressiv sanksiyalar tətbiq edilməsi növündə reaktiv norma” başa düşülür.

Dini sanksiyalar və əxlaq sanksiyaları kifayət etmədikdə cəmiyyət və dövlət hüquqi vasitələrə müraciət edir. Yalnız bu zaman köməyilə pozulmuş hüquqlar və sosial ədalət bərpa olunur. Deməli, cəza fəlsəfəsində dini və əxlaqi normalar nə qədər önəmli rol oynasalar da, ədalətin bərpası hüquqi vasitələrin tətbiqi olmadan mümkün deyildir.

Cinayət hüququnda cəzanın törədilən cinayətə görə tənbeh olması birmənalı qəbul olunur. Məsələn, qeyd edilir ki, tənbeh cəzanın yetirdiyi maddi, mənəvi və fiziki mərhumiyyətləri ifadə edir, cəzanın mahiyyətini əks etdirir. Cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalarla bağlı tarixə diqqət yetirdikdə cəzanın elementi kimi tənbehin xarakterinin, növünün dəyişən təbiətə malik olduğu bəlli olur (3, 416). Deməli, cəzanın varlığı, hər şeydən əvvəl, sosial-fəlsəfi köklərlə də bağlıdır. Bu təməlin əsasında isə ilk növbədə əxlaq və mənəviyyət məsələsi durur. Bu nəticəyə gəlmək olur ki, mənəviyyət və əxlaq toxunulmazlığı ən qədim zamanlardan əxlaqa ziddiliyin aradan qaldırılması, yaxud qarşısının alınmasından ötrü cəzanın tətbiqini zəruri etmişdir.

Professor İ.Rəhimovun “İnsan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar ibtidai əxlaq hüdüdlərində riayət edilməsi şərtsiz olaraq zəruri olan müxtəlif qayda, qadağa və göstərişlər yaranır. Adət və ənənələr, bir qayda olaraq, vaxtilə bilavasitə determinə olduğu konkret tarixi şəraitdə yaşayır. Bu səbəbdən həmin adət və ənənələr yeni tarixi şəraitdə mənasız və anlaşılmaz, başlıcası əxlaqsız olur. Ona görə də təbii surətdə bir vaxtlar cəmiyyətin inkişafının əxlaqi səviyyəsinə uyğun olan və cəza hədəsi ilə müdafiə olunan lazımsız, zərərli adət və ənənələrdən azad olmaq zərurəti yaranır” (1, 33). Nəticəyə görə, məhz belə azad olmaq istəyi və meyli cəzanın labüdlüyünü qaçılmaz edir.

Başqa sözlə, cəza zəruri olduğu qədər də labüddür. Cəzanın zəruriliyi ilk növbədə tərədilmiş cinayətə görə tətbiqetmə baxımından diqqəti cəlb edir. Yəni əgər cinayət tərədilmişdirsə, cəzanın təyini zəruridir. Cəzanın labüdlüyü isə hər bir konkret halda vacibdir. İctimai təhlükəli əməllərin tərədilib-tərədilməməsindən asılı olmayaraq, cəza həmişə labüd xarakterdə olur. O, qapalı halda mövcud ola bilməz. Əgər cinayət varsa, yaxud o, baş vermişdirsə və ya baş verəcəyi, tərədiləcəyi ehtimal olunursa, deməli, cəza labüddür.

Müasir təbii-hüquqi izahda cəza nəinki, ümumiyyətlə, hüquqların bərpası və ədalətin təntənəsinə xidmət edir, o, həm də hüququn subyektini kimi ədalətin mövcud olmasında az dərəcədə də olsa maraqlı olan cinayətkarın cəzalandırılması zəruriliyində və labüdlüyündə təzahür edir. Mühakimə icraatının proseduru və hökmün çıxarılması, habelə cəzanın sivil qaydada icra olunması praktikası göstərir ki, cəmiyyət və dövlət hələ də cinayətkara ağıllı və sosial varlıq, cəmiyyət üçün dəyərli canlı kimi baxmaqda davam edir. Buna görə də təqsirkarın törətdiyi cinayətin mükafatı olaraq aldığı cəzanın zəruriliyi də şəxsin öz sosial dəyərini, dəyərli sosial varlıq olduğunu dərk etməsinə xidmət edir. Cəza zəruri olmasaydı, cinayətkar törətdiyi əməldən nə vahiməyə düşməzdi, nə də ən azı, ümumiyyətlə, xəcalət belə çəkməzdi. Məhkəmənin hökmü ilə təyin edilən cəza cinayətkarda, hər şeydən əvvəl, cəzanın zəruriliyi və labüdlüyünə inam yaradır. Bunun əyani şahidi olan məhkum artıq hiss edir ki, cəzanın mütləqliyindən yaxa qurtarmaq mümkün deyil. Bu onda müəyyən dərəcədə utancaqlıq hissi yaradır. O, dərk edir ki, cinayət törətməyin sonu da, mükafatı da cəzadır.

Pozitiv-hüquqi konsepsiyalarda zəruri sosial müdafiə və praktiki məqsədəuyğunluq motivləri üstünlük təşkil edir. Ayrı-ayrı cinayətəyönümlü vətəndaşları zərərsizləşdirməyə cəhd göstərən dövlət məhz həmin motivləri rəhbər tutur və bu səbəbdən də cinayətkar iradə tərəfindən hər cür qanun pozuntularının qarşısını almağa həmişə hazır olur.

Cəmiyyət və dövlət belə motivlərlə yanaşı cinayət hüquqi şüuru və onun mövcud vəziyyətini də daimi diqqət mərkəzində saxlayır. Bu da təsadüfi deyil, çünki cəzaların tətbiqində təqsirkarların şəxsiyyətləri, fərdi keyfiyyətləri, digər sosial göstəriciləri ilə yanaşı onların hüquqi şüuru, cəmiyyətə və insanlara fərdi baxışları da nəzərə alınmalıdır. Belə olduqda təyin edilən cəzaların nəticələri daha səmərəli və islahedici olur. İlk növbədə təqsirkar duyur və hiss edir ki, qanun ona qarşı ədalətli mövqedən çıxış edir.

Professor F.Səməndərov haqlı olaraq yazır ki, “əhalinin ictimai-hüquqi şüurunun səviyyəsini öyrənmədən hüquq yaradıcılığına, qanunun tətbiqinin

təsirliliyinə lazımcıca nail oluna bilməz. Əhalinin ictimai hüquqi şüurunun səviyyəsinə söykənməyən qanun xalqdan uzaq düşər, işləməz. Qeyd edilən mülahizəyə görə hər bir cinayət hüquq yaradıcılığı öncə əhalinin cinayət hüquqi şüurunun vəziyyətini nəzərə almalıdır”(4, 188). Bu, nəticə etibarilə cəzanın səmərəliliyinə xidmət göstərə bilən amillərdən biridir. Deməli, cəzalandırıldığını yalnız düzgün dərk edən cinayətkar təcridən islah yoluna düşə bilər. Əslində, təqsirkar ona təyin edilmiş cəzanın qisas deyil, mükafat olduğunu dərk etməlidir. Yalnız cahil və nadan insan cəzanın dövlətin tənbeh tədbiri deyil, qisasalma tədbiri kimi qiyyətəndirə bilər. Bu tarixən də belə olmuşdur.

Belə ki, professor İ.M.Rəhimov yazır: “Cəza o zaman formalaşmışdır ki, ictimai hüquq pozuntularına görə mövcud icmanın, qəbilənin və qrupun başçıları ölüm və ya sürgün edilmə kimi cəzaları tətbiq etməyə başlamışlar. Əslində məhz bu cəzalar icmaların təhlükə mənbələrindən qurtulmasının vasitələri olmuşdur. Ancaq qan qisası ideyasını cəza prinsipinin həqiqi başlanğıcı hesab etmək olar. İbtidai təcrübə birmənalı və inandırıcı olaraq qisasın formalaşmasını cəza anlayışı ilə əlaqələndirmişdir. Qan qisası əhalinin mərkəzi hakimiyyətə etibar etmədiyi dövrlərdə, həmçinin ailə və qəbilələrin ənənəvi xüsusiyyətlərini itirməyən bəzi xalqlarda hələ də mövcuddur” (2, 159).

Göstərmək zəruridir ki, qan intiqamı talion cəza sisteminə aid olan qədim cəza kimi nəzərdən keçirilərkən onun zəruriliyi və labüdlüyü haqqında danışmağa dəyməz. Qan intiqamı öz mahiyyətinə görə əslində cəza deyildi. Onu, hər şeydən əvvəl, qətl adlandırmaq daha düzgün olardı. Məsələnin faciəliliyi onda idi ki, iki fərd arasında baş vermiş dava-dalaş bəzi hallarda ölümlə nəticələnmiş, qətlə yetirilənin ailəsi bu faciəni həzm edə bilmədiyinə görə qatil hesab etdiyi şəxsin ailəsindən bir nəfəri qətlə yetirmiş və beləliklə də, ailə savaşı start götürmüş və bu gedişlə ailə davası qəbilə, qəbilə savaşı isə təcridən artaraq bütöv bir nəslin düşmənçiliyinə (bir-birini didib-parçalamasına) çevrilmişdir. Qan intiqamının ən heyvətəmiz epizodlarına təkə kişi cinsindən olan yaşlıların deyil, hətta uşaqların və qadınların, qocaların amansızlıqla qətlə yetirilməsi olmuşdur. O dövrün yalnız ədalət mühakiməsinin hökmü cəzalandırma baxımından zəruri və labüd hesab oluna bilərdi. Lakin bunu qəti söyləmək mümkün deyil. İntiqam zəminində insanı qətlə yetirmək əməlləri bu gün də mövcuddur. Bu gün də “qana-qan”, “gözə-göz” “dişə-diş” hissəyə qapılıb qisas almaq məqsədilə yaşayanlar vardır.

Fəlsəfi-etik, mənəvi-psixoloji, sosio-mənəvi, psixoloji-hüquqi aspektlər bu gün də cəza probleminin müşayiət ediciləridir. Bu aspektlər hələ İntibah dövründən filosofların, psixoloq və hüquqşünasların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Təbii hüquq haqqında təlimə arxalanan İntibah dövrü hüquqi fikrində cəza ilə bağlı irəli sürülmüş prinsipial müddəalar öz aktuallığını bu gün də ititməmişdir. Məsələn, “cəza cinayətin ağırlığına uyğun olmalı, bunların arasında qarşılıqlı ahəngdarlıq olmalıdır”, yaxud “qanun ancaq insanın zahirə aləmində təzahür edən hərəkətlərinə görə cəzanın tətbiqinə yol verəlidir” kimi dəyərli müddəalar yurisprudensiyada cəzanın rolu və yerini dürüst müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

XVIII əsrin görkəmli italyan hüquqşünas-mütəfəkkiri Ç.Bekkariya özünün məşhur “Cinayətlər və cəzalar haqqında” əsərində yazırdı ki, “...cəzalandırmaqdan əvvəl, cinayətlərin qarşısını almaq lazımdır” (5, 214). Feodal cinayət hüququnun zorakılığını, qeyri-humanistliyini, cəmiyyət elitasının qaniçənliyini və tətbiq edilən qanunların müstəbidliyini, kilsənin dünyəvi ədalət mühakiməsinin fəaliyyətinə müdaxiləsini və ümumiyyətlə, cinayət qanunlarının tətbiqi ilə bağlı özbəşnalıqları kəskin tənqid edən Ç.Bekkariya öz dövrü üçün tamamilə yeni olan və bəzilərinin müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxladığı cinayət hüququ ilə əlaqədar aşağıdakı bir sıra prinsipləri irəli sürmüşdür:

- 1) qanunçuluq – qanunda göstərilməyən əməl cinayət və cəzalanmalı olan əməl hesab oluna bilməz;
- 2) bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi;
- 3) cəzanın cinayətin vurduğu ziyana uyğun olması;
- 4) cinayətlərin qarşısının sosial tədbirlər həyata keçirilməsi ilə alınması (5, 227-228).

Ç.Bekkariya şəxsiyyətcə humanist bir insan kimi ölüm cəzasının əleyhinə çıxmış mütəfəkkirlərin birincilərindən, bəlkə də ən qətiyyətlisi olub. O, bir cəza kimi ölüm (edam, boynunun vurulması, dar ağacından asma və s.) cəzasının katorqa işləri ilə əvəz olunmasını məqbul hesab etmiş, bütün həyatı və yaradıcılığı boyu bu insanpərvər amal uğrunda mübarizə aparmışdır.

Məlum olduğu kimi, cinayətkarlıq sabit sosial hadisədir və o, sivilizasiyanın inkişafını onun bütün tarixi boyu müşayiət edir. Cinayətkarlıq cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş hüquq normalarını pozan müxtəlif növ cinayətlərin məcmusunda ifadə olunur. Deməli, cinayətkarlıq eyni zamanda da cəzaların zəruriliyi və labüdlüyünün bütöv bir toplumunu yaradır. Şübhəsiz ki, hər bir növdən olan cinayətin meydana çıxan yeni təzahür formaları

həmin formalara uyğun cəza növlərinin də yaranmasına səbəb olur.

Diqqət edək ki, cinayət repressiyasının amilləri baxımından cəza son dərəcə mərkəzi məqam qismində təzahür edir. O, dövlət iradəsinin bütün digər təzahür formaları ilə müqayisədə ən kəsərli məqamdır. Cinayət cəzası sosial həyatın hissi faktı olmaq etibarilə əzab-əziyyətə, izzatlıqlara düşər edən məcburiyyət aktıdır. Cinayət cəzasına məhkum olunmuş fərd törətdiklərindən peşmançılıq hissi keçirməyə, yaxud izzatlıq çəkməyə bilməz. Söhbət solumun ağıllı və şüurlu üzvü, artıq qeyd edildiyi kimi, sosial, özü də dəyərli sosial varlıq bərsində gedir. İctimai təhlükəli əmələ yol vermiş təqsirkar əslində cəzanı ilk növbədə özü-özünə verir. Mənəvi sarsıntılar təyin edilmiş cəzanın maddi çətinliklərindən heç də geri qalmır, əksinə, bəzi məqamlar da ondan daha izzatlıqverici və ağır olur.

Cinayət siyasətinin vəzifəsi təkcə dövlətin məcburiyyət fəaliyyətinin təşkili ilə məhdudlaşmır. Cəza dövlət tədbiri olsa da, rəsmi hüquqi xarakter daşısa da, dövlət cəzaverici təsisat kimi qiymətləndirilə bilməz. Cəzavericilik qanuna məxsusdur. Əgər dövlət digər funksiya və vəzifələri ilə tanındığı kimi, cəzaverici orqan kimi də tanınsaydı, şübhəsiz ki, o, inkvizitor rolunu oynamış olardı. Cinayət-prosessual hüququn subyektləri kimi, dövlət də icraedici subyektdir, lakin o, birinci və müəyyənədicisi, həlledici subyektdir. Dövlət qanunların tətbiqinin avanqardıdır. Ona görə də hökm (qərar, qərar-dad və qətnamə) məhz dövlətin adından çıxarılır. Bu prosedurun işlək mexanizminə isə qanun xidmət edir. Məhz qanun dövlətin adından cəzalandırır. Cəzanı zəruri və labüd xarakterli edən də məhz qanundur.

Cinayət siyasəti cinayət cəzasının zəruriliyi haqqında məsələni həll edən yaxın, lakin heç də yeganə instansiya deyildi. Bir tərəfdən mənəvi, digər tərəfdən isə bu predmet üzrə qanunvericiliyə özünün xüsusi tələblərini verən hüquqi başlanğıclar da mövcuddur. Qanunverici özünü qeyd-şərtsiz olaraq mənəvi təsəvvürlərlə bağlı hesab etməməlidir, çünki belə təsəvvürlərdə mövhumatın və cəhalətin olması istisna olunmur. Qanunverici mənəvi başlanğıcların da ifadəçisi kimi, hər şeydən əvvəl, “öz xalqının önündə getməyə haqlıdır və getməlidir” (6, 209).

Bu tələbin ədaləti zəruri faktın təbii qüvvələrini istisna etmir. Həmin fakt isə rəhbərin ardınca bir şərtlə getməyi nəzərdə tutur ki, o, xalqın diqqətindən, yaxud görüş dairəsindən kənarda qalmasın. Ağır əməllərə görə təyin edilən cinayət cəzaları əxlaqi dünyagörüşünü xalqın gözündən yayındırır, təcrid edir, çünki cəza elə bir əmələ görə təyin edilir ki, xalq cinayətin zərər vurduğu obyektə həmişə dərin hörmətlə yanaşmışdır. Ona görə də

təhlükənin aradan qaldırılması üçün hüquqi vasitələrdən istifadə olunur. Obyektiv həqiqət də məhz hüquqi vasitələrin köməyi ilə aşkar olunur.

Məsələ burasındadır ki, cəmiyyət bir sıra hallarda təyin edilmiş cəzanı mənəvi cəhətdən yolverilməz hesab edir. Başlanğıclara uyğun cinayət repressiyasını təşkil edən qanunverici nəinki cinayət repressiyasının özünün nüfuzunu sarsıdır, həm də öz cinayət siyasəti üçün əngəl hazırlayır, lakin bununla belə ictimai həyatın mövcud anbarının əxlaqi əsaslarını genişləndirir (6, 209). Fikrimizcə, ancaq belə vəziyyət ictimai ittifaqa zəruri sabitlik verə bilər. Mənəvi görüşlərin birliyində rahatlıq tapan əxlaqi əlaqələr də xalis mexaniki üzvü əlaqələr kimi sırf hüquqi əlaqələr sırasına aid edilir.

Sosial münasibətlərin bir formal qanunla müəyyən edilməsi təcrübəsi öz pozitiv nəticələrini vermişdir. Məsələn, ictimai münasibətlərin formal qanunla müəyyənləşdirildiyi Azərbaycan Respublikasında maddi rifah halı ən yaxın gələcəkdə özünün yüksək dərəcəsinə nail olacaqdır. Ölkədə tətbiq edilən cəza tədbirləri ilk növbədə tərbiyəvi xarakteri və ədalətli olması ilə diqqəti cəlb edir. Son 10 il ərzində məhkumlara tətbiq edilən əfv fərmanları əhali arasında rəğbətlə qarşılır, cəmiyyət üzvlərinin ölkədə fəaliyyət göstərən ədalət mühakiməsinin demokratikliyinə və humanizminə hörməti daha da artır. Bu həm də cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin səviyyəsinin getdikcə artması ilə müşayiət olunur.

“Cinayət hüququ fəlsəfəsində yazıldığı kimi: ”Subyektiv mənada cəza hüququ məlum hərəkətlərin cəza təhdidi altında qadağan edilməsi, belə qadağaları pozanların təqib olunması və onlara cinayət cəzası tətbiq edilməsi hakimiyyəti deməkdir. O, cinayət tətbiqi hüququ, cəzanın müəyyən edilməsi hüququ və cəzanın icra olunması hüququ üzərinə düşür. Cinayət təqibi hüququ prosesinə cəzanın müəyyən olunması, onun icra edilməsi hüququ isə maddi cinayət hüququna məxsusdur (6, 297).

Müasir dövrdə cəzalandırmaq hüququ (əvvəlki dövrlərdə cəzalandırmaq hüququ xüsusi şəxslərə məxsus olmuşdur. İnkvizitorları buna misal göstərmək mümkündür) bu hüququn subyektivi kimi nümayəndəsi dövlət olan ali dövlət hakimiyyətinə məxsusdur. Lakin, fikrimizcə, bu, şərti olaraq dövlətin hüququ kimi təzahür edə bilər. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, təqsirkarları cəzalandıran əslində qanundur, məhkəmə orqanları isə dövlətin şəxsinə bunun ancaq icraçıları qismində (bu mənada dövlət bir nömrəli icraçıdır) çıxış edirlər.

Nəzərə almaq zəruridir ki, bu və ya digər əməli cəzalanmalı əməl kimi bəyan edən, cəza tədbirlərini seçən və onların sistemini müəyyən edən qanun-

ların müəyyənləşdirilməsi yalnız dövlətdən asılıdır. Məhz bu cəhətdən də dövlət cəzalandırmaq hüququ olan başlıca subyekt qismində təqdim olunur.

Deməli, cəzanın formal əsası onun subyektivi olan dövlət hakimiyyətinin iradəsidir. Lakin dövlət hakimiyyəti bu hüququ tabeliyində olan digər səlahiyyətli orqanlara həvalə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin əlində cəmləşdirilmiş cəzavericilik fəaliyyəti sivil cəmiyyətlərdə ictimai və ümumi xarakterə malikdir. Nəticə olaraq göstərmək lazımdır ki –

- cəzavericilik xüsusi şəxslər deyil, xüsusi orqan – məhkəmə tərəfindən və dövlətin adından təyin edilir;

- əgər cəzanın zəruriliyi və labüdlüyünün birinci şərti törədilmiş əməldirsə;

- ikinci və müəyyənedici şərti dövlətin adından və buna xüsusi olaraq müvəkkil edilmiş orqan tərəfindən çıxarılmasıdır;

- nə qədər ki, cinayət və cinayətkarlıq mövcuddur, cinayət cəzalarının tətbiqi də zəruri və qaçılmazdır. Bunu solumun fasiləsiz inkişafı və cinayətkarlığın sabit xarakteri tələb edir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Rəhimov İ.M. Cəzanın əxlaqiliyi haqqında. Bakı, 2016.
2. Rəhimov İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı, 2014.
3. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, 2013.
4. Səməndərov F.Y. Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı. Bakı, 1996.
5. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М., 2002.
6. Философия уголовного права /Сост. Ю.В. Голик. М., 2004.

III FƏSİL

AZƏRBAYCANDA

AİLƏ VƏ QADIN SOSİAL HÜQUQUN

OBJEKTİ KİMİ

Beynəlxalq hüquqda və milli qanunvericilikdə qadın hüquqları problemləri

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 4 noyabr 1950-ci ildə Roma şəhərində qəbul edilmiş Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsində göstərilir ki, hər bir insanın həyat hüququ qanunla mühafizə olunur (1).

1979-cu ilin dekabrın 18-də qadın və kişilərin hüquqlarının bərabər-ləşdirilməsi sahəsində ciddi addım atıldı. Məhz həmin gün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası qadınlara qarşı irqi ayrı-seçkiliyin bütün növlərinin ləğv olunması haqqında Konvensiya qəbul etmişdir (2). 30 maddədən ibarət olan Konvensiyada mütləq hüquqi müddəalar şəklində qadın və kişilərin bütün sahələrdə bərabərliyini təmin edən beynəlxalq prinsiplər öz əksini tapmışdır.

Həmin Konvensiyanın Preambulasında deyilir: “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipinin təsdiq edildiyini və bütün insanların öz ləyaqətləri və hüquqları baxımından azad və bərabər doğulduğunun və heç bir fərq, o cümlədən, cinsi fərq qoyulmadan hər bir insanın onda bəyan edilən bütün hüquqlara və bütün azadlıqlara malik olmalı olduğunun bəyan edildiyini nəzərə alaraq,

- insan hüquqları haqqında beynəlxalq paktların iştirakçısı olan dövlətlərin üzərinə bütün iqtisadi, sosial, mədəni, mülki və siyasi hüquqlardan kişi və qadınların bərabər hüquqda istifadə etmələrini təmin etmək öhdəliyinin qoyulduğunu nəzərə alaraq,

- kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə yardım etmək məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və ixtisaslaşdırılmış təsisatların himayəsi altında bağlanan beynəlxalq konvensiyaları diqqətə alaraq,

- həmçinin kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə yardım etmək məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və ixtisaslaşdırılmış təsisatların qəbul etdikləri qətnamələri, bəyannamələri və tövsiyələri nəzərə alaraq,

- lakin bu müxtəlif sənədlərə baxmayaraq, hələ də qadınlara qarşı xeyli ayrı-seçkiliyin mövcud olmasından narahat olaraq,

- qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin hüquq bərabərliyi və insan ləyaqətinə hörmət olunması prinsiplərini pozduğunu, qadınların kişilərlə bərabər səviyədə öz ölkələrinin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatında iştirak etmələrinə əngəl törətdiyini, cəmiyyətin və ailənin rifahının yüksəlməsinə mane olduğunu və öz ölkələrinin rifahı naminə qadınların imkanlarının tam

şəkildə açılmasını daha da çətinləşdirdiyini xatırladaraq,

- yoxsulluq şəraitində qadınların ərzağa, səhiyyəyə, təhsilə, peşə hazırlığına və iş düzəlmək imkanlarına, həmçinin, digər tələbatlara daha az yol tapa bilmələrindən narahat olaraq,

- bərabərliyə və ədalətə əsaslanan yeni beynəlxalq iqtisadi quruluşun yaradılmasının kişi və qadınlar arasında bərabərliyin təmin olunmasına xeyli kömək edəcəyinə əmin olaraq,

- aparteidin, irqçiliyin bütün formalarının, irqi ayrı-seçkiliyin, müstəmləkəçiliyin, yeni müstəmləkəçiliyin, təcavüzkarlığın, xarici istila və hökmranlığın və dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilənin ləğv edilməsinin kişi və qadınların hüquqlarının tam həyata keçirilməsi üçün zəruri olduğunu qeyd edərək,

- beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinin, beynəlxalq gərginliyin azadılmasının, sosial və iqtisadi sistemlərdən asılı olmayaraq, bütün dövlətlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın, ciddi və səmərəli beynəlxalq nəzarət altında hamılıqla və tam tərksilahın, xüsusilə də nüvə tərksilahının, ölkələr arasındakı münasibətlərdə ədalətlik, bərabərlik və qarşılıqlı fayda prinsiplərinin təsdiq olunmasının və xarici və müstəmləkə hökmranlığı və xarici istila altında olan xalqların öz müqəddəratlarını təyin etmə və müstəqillik hüquqlarının həyata keçirilməsinin, habelə dövlətlərin milli suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsinin sosial tərəqqiyə və inkişafa yardım edəcəyini və bunun da nəticəsi olaraq kişi və qadınlar arasında tam bərabərliyə nail olunmasına səbəb olacağını təsdiq edərək,

- ölkələrin tam inkişafının, bütün dünya rifahının və sülh işinin, bütün sahələrdə qadınların kişilərlə bərabər səviyyədə maksimum iştirakını tələb etdiyinə əmin olaraq,

- qadınların ailə və cəmiyyətin rifahında, bu günə qədər tam şəkildə qəbul edilməyən xidmətlərinin əhəmiyyətini, analığın və hər iki valideynin ailədə və uşaqların tərbiyə olunmasında sosial əhəmiyyətini nəzərə alaraq və uşaqların tərbiyə olunmasının kişi və qadınlardan və bütövlükdə bütün cəmiyyətdən birgə məsuliyyət tələb etdiyinə görə qadınların nəslin artırılmasındakı rolunun ayrı-seçkiliyə səbəb olmadığını dərk edərək,

- kişi və qadınlar arasında tam bərabərliyə nail olmaq üçün həm kişilərin, həm də qadınların cəmiyyətdə və ailədə ənənəvi rollarını dəyişdirməyin zəruriliyini yada salaraq,

- Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi haqqında Bəyannamədə bəyan edilən prinsipləri həyata keçirmək və bu məqsədlə, belə ayrı-seçki-

liyın bütün forma və təzahürlərini ləğv etmək üçün lazım olan tədbirləri görmək əzmində olduqlarını bildirərək, qadın hüquqlarının qorunması barədə razılığa gəldilər”.

Bu aspektdə professor M.Dəmirçiyeva haqlı olaraq “sənədin qəbul olunmasını ayrı-aryı işçi qruplarının, qadınların vəziyyətini öyrənən Komissiyanın və Baş Assambleyanın 5 il müddətində apardıqları məsləhətləşmələrin nəticəsi kimi qiymətləndirir” (3, s. 137).

Konvensiyanın 2-ci maddəsi xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin maddədə deyilir: “İştirakçı dövlətlər qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi siyasəti ilə razılaşır və bu məqsədlə aşağıdakıları öhdələrinə götürürlər:

- ✓ kişi və qadınların hüquq bərabərliyini öz milli Konstitusiyalarına və digər müvafiq qanunvericiliklərinə daxil etmək, əgər bu indiyə qədər edilməyibsə, bu prinsipin qanunun və digər müvafiq vasitələrin köməyi ilə praktik olaraq həyata keçirilməsini təmin etmək;

- ✓ lazım olan yerlərdə qadınlar barəsində hər cür ayrı-seçkiliyi qadağan edən müvafiq qanunverici tədbirləri və digər tədbirlər görmək;

- ✓ qadınların hüquqlarının kişilərlə bərabər əsasda hüquqi müdafiəsini bərqərar etmək və səlahiyyətli milli məhkəmələrinin və digər dövlət idarələrinin köməyi ilə qadınların bütün ayrı-seçkilik hərəkətlərindən təsirli müdafiəsini təmin etmək;

- ✓ qadınlar barəsində hər hansı ayrı-seçkilik hərəkətlərindən, yaxud fəaliyyətindən imtina etmək, dövlət orqanlarının və idarələrinin bu istiqamətdə müvafiq hərəkət etməsinə təminat vermək;

- ✓ qadınlar barəsində hər hansı bir şəxs, təşkilat, yaxud müəssisə tərəfindən ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üçün bütün müvafiq tədbirlər görmək;

- ✓ qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyi nəzərdə tutan qüvvədəki qanunların, qərarların, adətlərin və təcrübənin dəyişdirilməsi, yaxud ləğv edilməsi üçün qanunvericilik tədbirləri daxil olmaqla bütün tədbirləri görmək;

- ✓ cinayət qanunvericiliyində qadınlar barəsində ayrı-seçkilik sayıla bilən bütün müddəaları ləğv etmək.

1980-ci ilin martın 2-dən etibarən imzalanmağa başlanılan və 1981-ci il sentyabrın 2-də qüvvəyə minən “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Konvensiya”ya Azərbaycan Respublikası 10 iyul 1995-ci il tarixdə qoşulmuş, bu Konvensiyanın həyata keçirilməsi haqqında öhdəlikləri öz üzərinə götürərək bərabərlik və demokratiya ideyalarına tərəfdar olduğunu təsdiq etmişdir.

Konvensiyanın əsas müddəaları ilk öncə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Azərbaycan Respublikasının Ailə və Əmək Məcəllələrində, eləcə də bir sıra digər normativ hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyanı qadınların irəli çəkilməsi və gender bərabərliyi baxımından mühüm sənəd hesab edir. Məhz bu səbəbdən də o Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərin tam yerinə yetirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmağa çalışır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müvafiq strukturların üzərinə qadınların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaq öhdəliyi qoyan “Azərbaycanda qadınların rolunun artırılmasına dair tədbirlər haqqında” 1998-ci il 14 yanvar tarixli Sərəncam və qərar qəbul etmə səviyyəsində bərabərliyin təmin edilməsi də nəzərə alınmaqla, qadınlarla kişilər arasında bərabərliyin təmin edilməsi, qadın hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” 2000-ci il 6 mart tarixli Fərman imzalanmışdır. Qeyd edilən Fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi sənədin icra olunması üzrə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə illik hesabatların təqdim edilməsi öhdəliyini daşıyır.

Bu baxımdan BMT-nin “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyanın 18-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Konvensiyanın müddələrinin icrasını təmin etmək məqsədilə görülmüş tədbirlərlə bağlı hər dörd ildən bir BMT-nin Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üzrə Komitəsinə hesabat təqdim etmək öhdəliyini götürmüşdür. Komitə özünün 1998-ci ildə keçirdiyi 7-ci sessiyasında Azərbaycan Respublikasının ilkin, 23 yanvar 2007-ci il tarixdə keçirdiyi 37-ci sessiyasında isə onun ikinci və üçüncü dövrü hesabatlarını nəzərdən keçirmişdir.

Bu mənada BMT-nin “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Konvensiyası”nın 22 dekabr 1995-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş 20-ci maddəsinin 1-ci bəndinə edilən dəyişiklik Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il 1 aprel tarixli 570-IIIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş və 23 may 2008-ci il tarixdə BMT-nin Baş Katibinə qəbuletmə sənədi təqdim edilərək Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası dövlətin maliyyə resurslarının cinslər arasın-

da bərabər bölünməsinin təmin edilməsi məqsədilə gender büdcələşməsi sistemini yaratmışdır. Belə ki, hökumət gender bərabərliyinin təmin edilməsi və qadınların irəli çəkilməsi sahəsində nəzərdə tutulan tədbirlər üçün dövlət büdcəsində 2008-ci ildə 100 000 AZN, 2009-cu ildə isə 500 000 AZN məbləğində ayırmalar etmişdir. Bu işin gələcək illərdə də davam etdirilməsi ardıcıl olaraq nəzərdə tutulması müvafiq bilinmişdi.

Azərbaycan Respublikası Pekin Platformasının müddəalarına, xüsusən də həmin Platformada müəyyən olunan 12 mühüm problemlə sahə ilə bağlı görüləcək tədbirlərə, o cümlədən, BMT Baş Assambleyasının iyirmi üçüncü xüsusi sessiyasında razılaşdırılmış Fəaliyyət Platformasını və Pekin Bəyannaməsini həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulan əlavə tədbirlərə və təşəbbüslərə əməl etmək kimi tam öhdəlik qəbul etmişdir. Azərbaycanda qanunvericilik və digər tədbirlər gender bərabərliyinin təmin edilməsi üzrə Pekin Fəaliyyət Platforması və Pekin + 5 yekun sənədinin müddəaları ilə üst-üstə düşür.

Silahlı münaqişələrə cəlb olunmuş hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da müharibənin ən ağır yükü qadınların üzərinə düşür. Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında yaranmış münaqişə Azərbaycanda demokratikləşmə prosesinə mane olmaqla yanaşı ölkənin tam iqtisadi inkişafı üçün də əsas maneədir. Münaqişə, yarısından çoxunu qadınlar və uşaqlar təşkil edən bir milyondan çox azərbaycanlının Ermənistan və Dağlıq Qarabağdan məcburi siyasətdə deportasiya olunaraq qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyanın və IV Ümumdünya Qadınlar Konfransında qəbul edilmiş Pekin Fəaliyyət Platformasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 6 mart 2000-ci il tarixli, 33 nömrəli qərarla “Azərbaycan Respublikasının Qadın Problemləri üzrə Milli Fəaliyyət Planı”nı (2000-2005-ci illər) təsdiq etmişdir (3).

Bu aspektdə qadın və uşaq problemləri ilə daha yüksək səviyyədə məşğul olmaq, Pekin Fəaliyyət Platformasını həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması barədə 6 fevral 2006-cı il tarixli Fərman imzalamışdır (4). Bu Komitə işini yenidən qurmuş, qadın və uşaq problemlərinin həll edilməsində hazırkı dövrdə önəmli fəaliyyət göstərir.

Cəmiyyətdə ailə münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsi, qadın və kişi arasında ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi, ictimai, siyasi və iqtisadi həyatın bütün sahələrində iki aparıcı cinsin – qadın və kişilərin hüquq bərabərliyinin tam təmin edilməsi üçün 10 oktyabr 2006-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş və Qanunun tətbiq edilməsi barədə 29 noyabr 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidenti Fərman vermişdir. Qanun 1 dekabr 2006-cı ildən qüvvədədir (5).

21 maddədən ibarət olan adı çəkilən qanunun məqsədi cinsi mənsubiyyətinə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Qanunda bir sıra anlayışların, o cümlədən genderin, gender bərabərliyinin, bərabər imkanların, cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin, seksual qısnamanın mahiyyəti açıqlanmış (seksual qısnama dedikdə, əmək və ya xidmət münasibətlərində olan şəxsi alçaldan və təhqir edən, başqa cinsə və ya seksual yönümə mənsubiyyətdən irəli gələn və fiziki hərəkətlərdə (toxunma, əllə vurma), ədəbsiz sözlərdə, jestlərdə, hədələrdə, ləkələyici təkliflərdə və ya dəvətlərdə təzahür edən əxlaqsız davranış başa düşülür) və gender bərabərliyinin təmin edilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri göstərilmişdir. Onlara aiddir:

- gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi və inkişafı;
- normativ hüquqi aktların gender ekspertizasından keçirilməsi;
- gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- gender bərabərliyi mədəniyyətinin təbliği.

Qeyd edək ki, “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda “cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkilik” tərifini Konvensiyanın 1-ci maddəsindəki “ayrı-seçkiliyin” geniş tərifini kimi göstərilir. Tərif həmçinin müəyyən kateqoriyadan olan qadınların məruz qaldığı ayrı-seçkiliyi əhatə etmək, dolayısı və ya qəsdən törədilməmiş ayrı-seçkilik hallarını nəzərdə tutur.

Habelə, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinə “Seksual qısnamaya məruz qalmış işçilərə qarşı təzyiğin göstərilməsi” adlı yeni 60-1-ci maddə əlavə edilmişdir. Həmin maddəyə görə hər hansı cinsi

təqib xarakterli hərəkətlərdən şikayət etmiş istənilən işçiyə qarşı təzyiqlə göstərmiş vəzifəli şəxslər ağır cərimə ilə cəzalandırılacaqlar (6).

Aparılmış tədqiqatlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki:

- qadın hüquq və azadlıqlarının pozulması nəinki şəxsiyyətə qarşı yönəlmiş bir haldır;

- sosial və siyasi problemdir;

- dövlətlə cəmiyyət arasında tarazlığın pozulmasına, cəmiyyətin özündə zorakılıq və konfliktlərə səbəb olur.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Конвенция «О защите прав человека и основных свобод» от 4 ноября 1950 года.
<http://conventions.coe.int/treaty/rus/treaties/html/005.htm>
2. Конвенция «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин». Принята резолюцией 34/180 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1979 года.
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml
3. Dəmirçiyeva M.D. Ailə strukturuna dövlətin və onun iqtisadiyyatının təsiri formaları // Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 21-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu 2008, s. 124-141
4. “Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı. “Azərbaycan” qazeti, Bakı, 2006, 7 fevral
5. “Azərbaycan Respublikasında Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” 10 oktyabr 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Azərbaycan” qazeti, Bakı, 2006, 2 dekabr
6. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2013

Azərbaycanda qadın hüquqları: milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi aspektində

1979-cu ilin dekabrın 18-də qadın və kişilərin hüquqlarının bərabərləşdirilməsi sahəsində ciddi addım atıldı. Məhz həmin gün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası “Qadınlara qarşı irqi ayrı-seçkiliyin bütün növlərinin ləğv olunması haqqında” Konvensiya qəbul etmişdir. 30 maddədən ibarət olan Konvensiyada mütləq hüquqi müddəalar şəklində qadın və kişilərin bütün sahələrdə bərabərliyini təmin edən beynəlxalq prinsiplər öz əksini tapmışdır.

Məlum Konvensiyada qadınların ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq, bütün sahələrdə - siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və mülki sahədə hüquq bərabərliyi elan olunmuşdur. Konvensiyada, həmçinin kişi və qadınların hüquq bərabərliyinin təmin olunmasını sürətləndirməyə yönəldilmiş xüsusi müvəqqəti tədbirlər, habelə ayrı-seçkiliyi təsbit edən sosial və mədəni modelləri dəyişdirmək məqsədi daşıyan tədbirlər də tövsiyə olunur.

Digər tədbirlər qadınların siyasi və ictimai həyatda hüquq bərabərliyinin, kişilərlə eyni qaydada təhsil almasının və istənilən təhsil proqramını seçməsinin, məşğulluq və əmək haqqının ödənilməsi sahəsində hüquqlarının pozulmamasına qarşı və ərə getdikdən sonra, yaxud analıq dövründə iş yerinin saxlanılmasının təmin olunmasına yönəldilmişdir. Konvensiyada kişi və qadınların ailə həyatında bərabər vəzifə daşıdıqları qeyd olunur.

1980-cı ilin martın 2-dən etibarən imzalanmağa başlanılan və 1981-ci il sentyabrın 2-də qüvvəyə minən “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Konvensiya”ya Azərbaycan Respublikası 10 iyul 1995-ci il tarixdə qoşulmuş, bu Konvensiyanın həyata keçirilməsi haqqında öhdəlikləri öz üzərinə götürərək bərabərlik və demokratiya ideyalarına tərəfdar olduğunu təsdiq etmişdir.

Konvensiyanın əsas müddəaları ilk öncə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Azərbaycan Respublikasının Ailə və Əmək Məcəllələrində, eləcə də bir sıra digər normativ hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə əsasən hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyət-

yətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.

Diqqətə alaq ki, Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 2-ci maddəsində təsbit olunub ki, Ailə Məcəlləsi nikahın bağlanması, nikaha xitam verilməsi və onun etibarsız sayılması qaydaları və şərtlərini müəyyən edir, ailə üzvləri (ər-arvad, valideynlər və uşaqlar), eləcə də ailə qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və həddə başqa qohumlar və digər şəxslər arasında yaranan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir, habelə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını müəyyən edir.

Həmçinin Ailə Məcəlləsinin 29-cu maddəsində deyildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş qadın və kişinin hüquq bərabərliyinə uyğun olaraq ər və arvad ailə münasibətlərində bərabər şəxsi və əmlak hüquqlarına malikdirlər.

Analıq, atalıq, uşaqların tərbiyəsi və təhsili, eləcə də ailənin digər məsələləri ər-arvadın hüquq bərabərliyi prinsipinə uyğun olaraq birgə həll edilir.

Ər (arvad) özünə məşğuliyyət, sənət və yaşayış yeri seçməkdə azaddır.

Ər-arvad ailədə öz münasibətlərini qarşılıqlı yardım və hörmət hissi əsasında qurmalı, ailənin möhkəmləndirilməsi və rifahı üçün birgə fəaliyyət göstərməli, övladlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalı və onların sağlamlığının qayğısına qalmalıdırlar.

Bu baxımdan da Ailə Məcəlləsinin 1.4 və 1.5-ci maddələrinə əsasən Azərbaycan Respublikasında nikah və ailə münasibətlərinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir və yalnız dövlət orqanında bağlanmış nikah tanınır.

Dini kəbinkəsdirmə (dini nikah) hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir. Nikaha daxil olarkən və ailə münasibətlərində qadınların hüquqlarının hər hansı formada məhdudlaşdırılması qadağandır.

Ailə Məcəlləsinin 32.1, 33 və 38-ci maddələrinə müvafiq olaraq nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti hesab edilir.

Ər-arvadın ümumi əmlakı üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüququ onların qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir.

Ər-arvaddan biri digərinin razılığı olmadan onların ümumi əmlakı üzərində sərəncam əqdi bağlamışsa və əqdin iştirakçısı olan digər tərəf bu

cür razılığın olmadığını bilirdisə və ya bilməli idisə, əqd bağlanmasına razılığı olmayan ərin (arvadın) tələbi ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab oluna bilər.

Ailə Məcəlləsinin 15-ci maddəsinə görə arvadın hamiləliyi dövründə və ya uşağın doğulmasından sonra 1 il müddətində arvadın razılığı olmadan ər nikaha xitam verilməsi barədə iddia qaldıra bilməz.

Qadın kişilərlə bərabər uşaqları qəyyumluğa, himayəyə və övladlığa götürmək hüququna malikdir.

Beynəlxalq hüquq normalarına və xarici ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində əməyin azadlığı, qadınların əmək hüquqlarının qorunması prinsipinə müvafiq olaraq əmək hüququnun sosial və iqtisadi amilləri təsbit olunmuşdur. Respublikamızda yeni Əmək Məcəlləsinin qəbul edilməsi zamanı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əmək qanunvericiliyindən və beynəlxalq təcrübədən istifadə olunmuşdur.

Digər bir məsələ isə qadınların əmək hüququ və onun həyata keçirilməsində təminatları Əmək Məcəlləsinin 37 və 38-ci fəsillərin 240-255-ci maddələrində öz əksini tapmışdır. Qanunvericiliyə görə hamilə və ya 3 yaşına çatmamış uşağın olması səbəbinə görə qadınla əmək müqaviləsinin bağlanmasından imtina etmək yolverilməzdir. Bu qayda işəgötürənin müvafiq işi (vəzifəsi) olmadığı, habelə qadın əməyindən istifadə olunmasına yol verilməyən iş yerlərinə işə götürməkdən imtina olunan hallara şamil olunmur.

İşəgötürən hamilə və ya 3 yaşına çatmamış uşağı olan qadınla bu səbəblərə görə əmək müqaviləsi bağlamaqdan imtina etdikdə, qadın imtinanın səbəbi barədə işəgötürəndən yazılı cavab verilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Əmək müqaviləsi bağlamaqdan imtina edilməsinin səbəblərinə görə qadın hüququnun müdafiə olunması üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin “Qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan iş yerləri və işlər” adlanan 241-ci maddəsində deyilir:

1) Əmək şəraiti ağır, zərərli olan iş yerlərində, habelə yeraltı tunellərdə, şaxtalarda və digər yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiqi qadağandır;

2) Bir qayda olaraq, fiziki işlə məşğul olmayan, rəhbər vəzifələrdə çalışan və ya sosial, sanitariya-tibbi xidmətlər göstərən, habelə fiziki işlər görmədən yeraltı iş yerlərinə düşüb qalxmaqla ayrı-ayrı vaxtlarda qadınlar tərəfindən müvafiq yeraltı işlərin yerinə yetirilməsinə yol verilir;

3) Qadınların bu maddə ilə müəyyən edilmiş normalardan artıq ağır əşyaların qaldırılması və bir yerdən başqa yerə daşınması işlərinə cəlb edilməsi qadağandır;

4) Qadınların əmək funksiyasına yalnız aşağıdakı normalar həddində ümumi çəkisi ağır olan şeylərin əl ilə qaldırılması və daşınması işlərinin görülməsi (xidmətlərin göstərilməsi) daxil edilə bilər:

a) başqa işləri görməklə yanaşı eyni zamanda ümumi çəkisi 15 kiloqramdan çox olmayan əşyaların əl ilə qaldırılaraq başqa yerə daşınması;

b) ümumi çəkisi 10 kiloqramdan çox olmayan əşyanın bir metr yarımdan artıq olmayan hündürlüyə qaldırılması;

c) bütün iş günü (iş növbəsi) ərzində müntəzəm olaraq ümumi çəkisi 10 kiloqramdan çox olmayan əşyanın əl ilə qaldırılıb başqa yerə daşınması;

ç) 15 kiloqramdan artıq gücün sərf edilməsi tələb olunan yüklənmiş təkərli araba və ya hərəkət edən digər vasitələrlə əşyaların daşınması.

5) Hamilə və 3 yaşınadək uşağı olan qadınların bu maddədə nəzərdə tutulmuş işlərin görülməsinə cəlb olunması qadağandır:

6) Qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan əmək şəraiti zərərli və ağır olan istehsalatların, peşələrin (vəzifələrin), habelə yeraltı işlərin siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Bu mənada beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq insan, qadın sağlamlığı haqqında minimum həyat səviyyəsinin təmin olunması üzrə standartların hazırlanmasında 1946-cı ildə yaradılmış Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, YUNİSEF və digər beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynamaqdadır.

Nəzərə yetirək ki, bir çox Şərqi Avropa ölkələrində qadın sağlamlığının mühafizəsi daha ciddi formada meydana gəlməkdədir. YUNİSEF-in məlumatına görə tibbi yardımın səviyyəsini və qadın sağlamlığının vəziyyətini xarakterizə edən bu regionda analar arasında ölüm halları Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının müəyyən etdiyi maksimum həddən iki dəfə artıqdır. Məhz bu faktı nəzərə alaraq postsovet ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da sağlamlığın mühafizəsi istiqamətində qanunvericilik tədbirləri həyata keçirilir. Respublikamız da öz növbəsində 1997-ci il 26 iyun tarixdə 62 maddədən ibarət “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 41 maddədən ibarət “Sanitar-epidemioloji salamatlıq haqqında” 10 noyabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 14 maddədən ibarət “Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında” 2003-cü il 17 iyun tarixli Azərbaycan

Respublikasının Qanunu və digər normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Bu aspektdən qadınların sağlamlıq hüququnun mühafizəsi həm də birbaşa olaraq demoqrafik vəziyyətlə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında qadın hüquqlarını təsbit edən geniş qanunvericilik tədbirlərinin görülməsinə baxmayaraq demoqrafik vəziyyət məqbul sayıla bilməz. Fikrimizcə, bu sahədə dövlət proqramının qəbul edilməsi demoqrafik vəziyyətin balanslaşdırılmasına kömək edə bilər.

Əhali artımına mənfi təsir edən səbəblərdən biri ana ölümü faktıdırsa, digər problem isə uşaq doğumunun azalması problemdir. Hesab edirik ki, iqtisadi imkansızlıqdan hamiləliyin süni və vaxtından əvvəl dayandırılması və digər məsələlər dövlət tərəfindən ciddi nəzarətə götürülməlidir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, beləliklə, aparılmış tədqiqatlar əsasında aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikasının yeni Ailə Məcəlləsinə, həmçinin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq Konvensiyalara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında qadınların hüquqları hərtərəfli təmin edilir. Bununla yanaşı, hesab edirik ki, qadın hüquqlarının müdafiəsini daha effektiv təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı təklifləri vermək olar:

Bir sıra ölkələrdə, məsələn, ABŞ-ın 4 ştatında, Böyük Britaniyada, Almaniyada, İtaliyada, Yaponiyada, Fransada, Polşada ailə məsələləri ilə bağlı xüsusi məhkəmələr fəaliyyət göstərir. Həmin məhkəmələr ailə hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı mülki və inzibati işlərə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların ittiham olunduğu cinayət işlərinə baxırlar. Fikrimizcə, analoji ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin respublikamızda da yaradılması məqsədəuyğun olardı. Belə məhkəmələri “Ailə məhkəmələri” adlandıraraq, həmin məhkəmələrə ailə məsələləri ilə bağlı mülki və inzibati işlərə (nikahın pozulması və bununla əlaqədar yaranan əmlak mübahisələri haqqında işlər, övladlığa götürmə, yetkinlik yaşına çatmayanın emansipasiya olması, valideynlər arasında mübahisə olduqda yetkinlik yaşına çatmayanın yaşayış yerinin müəyyən olunması ilə bağlı işlər və s.), həmçinin yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların ittiham olunduğu cinayət işlərinə baxmaq səlahiyyətləri verilə bilər. Həmçinin təklif edirik ki, ixtisaslaşdırılmış ailə məhkəmələrində peşəkar hakimlərlə yanaşı, pedaqoq və ailə məsələləri üzrə ixtisaslaşmış

psixoloqun da işləməsi nəzərdə tutulsun.

Azərbaycan Respublikasında ailə məsələləri üzrə müvəkkilin (ombudsman) təsis edilməsi məqsədə müvafiq olardı.

Hesab edirik ki, qadınların uşaq doğumu zamanı sağlamlığını qorumaq üçün həkimlərin məsuliyyətini artırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Ehtiyatsızlıqdan sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurma” adlanan 131-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət məsuliyyəti ciddiləşdirilməlidir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. <http://www.genderbasedviolence.az/az/announcements/detail/128/cedaw-nun-qbulundan-30-il-kecdi.html>
2. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 12 noyabr tarixli Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009
3. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Ailə Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2013
4. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1998-ci il tarixli Əmək Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2013

Milli qanunvericilikdə qadın sağlamlığının tənzimlənməsi

Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 1995-ci il 12 noyabr tarixdə referendumda qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qadınların kişilərlə bərabər hüququnu təsdiq etdi və demokratik dövlət quruculuğu prosesində onların fəal iştirakının hüquqi bazasını əsaslı surətdə yaratdı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Sağlamlığın qorunması hüququ” adlanan 41-ci maddəsinə uyğun olaraq hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır (1).

Azərbaycan Respublikası qadınların sağlamlığının qorunması məsələsinə prioritet sahə kimi daim diqqət yetirir. Dövlət nəinki qadınlar üçün səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməyə bərabər hüquqları təmin edir, həm də qadınların sağlamlıqla bağlı ehtiyaclarına da xüsusi diqqət yetirir. Dövlət məhz genderin məzmununda sağlamlıqla bağlı bərabərsizliklərin vacib aspekti olduğunu qəbul edir. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi gender perspektivinə uyğun qadın sağlamlığına da ünvanlanmış bütün siyasət və proqramlara mərkəzi yer verir. Dövlət həmçinin səhiyyə xidmətlərindən bərabər hüquqlu istifadə üçün imkanları və keyfiyyəti təmin etmək məqsədilə həm dövlət, həm də özəl sektorlar tərəfindən bütün sahələr üzrə qadınlara göstərilən səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini ciddi nəzarətdə saxlayırlar.

Belə ki, dövlət tərəfindən qadın xəstəliklərinə daha çox xüsusi diqqət verilir və qadınlar üçün xüsusi proqramlar təşkil edilir. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi əsas diqqəti ilk növbədə qadınların öz sağlamlıqları, xüsusilə cinsi və reproduktiv sağlamlıqları barədə məlumatlandırılmaları və maarifləndirilmələri, həmçinin belə proqramlar üçün lazımı maddi vəsaitin ayrılmasının təmin edilməsi üzərində cəmləşdirir.

Nəzərə yetirək ki, Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi ana-lıq xidmətlərinin planlaşdırılmasında əsas diqqətin qadınlara yönəldilməsinin vacibliyi prinsipinə əsaslanır. Son illərdə ailə planlaşdırılması, hamiləlik, doğuş və doğuşdan sonrakı dövr erkən nikah və onun fəsadları qadınlara səhiyyə xidmətlərinin təşkilinə diqqət yetirilir və bu məsələyə hətta maliyyə vəsaiti də ayrılır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 30 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2005-2009-cu illər üzrə “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı”nda gənc ailələrə dövlət dəstəyi barədə ayrıca bölmə

vardır. Həmin bölmədə digər çoxsaylı məsələlərlə yanaşı, həm də gənclərin reproduktiv sağlamlıq və ailə planlaşdırılması haqda biliklərinin artırılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

Burada diqqət yönəldək ki, Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də kənd qadınları üçün lazımı tibbi xidmətlərin təmin edilməsidir. Ölkənin kənd ərazilərində 1.746 ilkin tibbi yardım və mamalıq məntəqəsi, 792 ambulatoriya və 50 ərazi xəstəxanası vardır. Bölgədə yaşayan qadın və uşaqların terapiya, pediatriya, mamalıq, ginekologiya və cərrahlıq kimi təkmil tibbi xidmətlərdən asanlıqla istifadə etmək imkanları vardır.

Qeyd etmək istərdik ki, “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinə görə dövlət ətraf mühitin qorunmasına, vətəndaşların əmək və istirahəti üçün əlverişli şərait yaradılmasına, eləcə də tibbi-sanitariya və tibbi-sosial yardıma təminat verir.

“Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu maddəsinə əsasən yetkinlik yaşına çatan hər bir qadının süni mayalanma və ona embrionun implantasiyası hüququ vardır.

Süni mayalanma və embrionun implantasiyası ər və arvadın (tənha qadının) əsasən rəsmi razılığı olduqda aparılır. Süni mayalanma, embrionun implantasiyası, eləcə də donorun şəxsiyyəti bilavasitə həkim sirdir.

Hər bir qadının analıq barədə məsələni təkbaşına həll etmək hüququ vardır. Hamiləliyin süni surətdə pozulması qadının arzusu ilə hamiləliyin 12 həftəlik müddətində aparıla bilər. Sosial göstərişlər üzrə süni pozulma hamiləliyin 22 həftəliyində aparılması da müvafiq qanunda əks olunur.

Qadın sağlamlığının hüquqi təminatı sahəsində qəbul edilmiş qanunlardan biri də 2012-ci il 7 mart tarixli “Dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur (2). Dağınıq skleroz dedikdə, nevroloji simptomatikalı, mərkəzi və periferik sinir sisteminin çoxocaqlı pozulması ilə müşayiət olunan irəliləyən gedişli xroniki xəstəlik kimi fəsadlar başa düşülür.

Dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş qadınlara yardım məqsədi ilə aşağıdakı məsələlərə dövlət tərəfindən təminat verilir:

✓ dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş qadınlara göstəriləcək tibbi yardımın həcmi və keyfiyyət standartlarının (beynəlxalq tələblərə uyğun) təsdiq edilməsinə;

✓ dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş qadınların registrinin yaradılması və onun aparılmasına;

✓ dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş qadınların dispanserizasiyasını, müayinə və müalicəsini həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış dövlət tibb müəssisələrinin, müvafiq xidmət strukturlarının yaradılması və onların maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə;

✓ dağınıq skleroz xəstəliyinin müalicəsi üzrə tibb mütəxəssislərinin hazırlanması və əlavə təhsilinə;

✓ dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş şəxslərin sanatoriya-kurort müəssisələrində müalicəsinin təşkilinə;

✓ dağınıq skleroz xəstəliyinin azaldılmasına yönəldilmiş profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə;

✓ dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş qadınların müalicə-diaqnostika təchizatına və yüksək effektiv dərman vasitələrinə olan tələbatının təmin edilməsi məqsədi ilə iqtisadi, hüquqi və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsinə;

✓ xəstəliyin ağır formalarına tutulmuş və sosial əlaqələrini itirmiş qadınları tam dövlət təminatında saxlamaq üçün onların tibbi-sosial müəssisələrdə yerləşdirilməsinə;

✓ dağınıq skleroz xəstəliyinin profilaktikası və onun fəsadları ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa şərait yaradılmasına.

Azərbaycan Respublikasında qadın sağlamlığının hüquqi təminatı sahəsində qəbul edilmiş qanunlardan biri də 2010-cu il 11 may tarixli “İnsanın immun çatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliklə mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur (3). Bu Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində insanın immun çatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyin (İİV infeksiyasının) profilaktikasının, diaqnostikasının, müalicəsinin, İİV-lə yaşayan şəxslərə, o cümlədən qadınlara tibbi və sosial-psixoloji yardım göstərilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir, bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasında qadın sağlamlığının hüquqi təminatı sahəsində qəbul edilmiş qanunlar içərisində həmçinin “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında” 1992-ci il 10 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununu qeyd etmək lazımdır (4). Əhalinin sanitariya-epidemioloji salamatlığı ictimai sağlamlığın və insanların yaşayış mühitinin elə bir halıdır ki, bu mühitin amilləri insan orqanizminə təhlükəli və zərərli təsir göstərmir və insanın həyat fəaliyyəti üçün əlverişli şərait vardır.

Azərbaycan Respublikasında qadın sağlamlığının hüquqi təminatı sahəsində qəbul edilmiş qanunlar içərisində habelə “Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” 2003-cü il 23 dekabr tarixli

Azərbaycan Respublikasının Qanununu qeyd etmək lazımdır (5). Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə, o cümlədən qadınlara dövlət qayğısının təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir, bu xəstəliyin profilaktikası və müalicəsi sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Bu aspektdə şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş qadınların dövlət tibb müəssisələrində müayinəsi və müalicəsi dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir.

Nəzərə yetirək ki, qadın sağlamlığının hüquqi təminatı sahəsində qəbul edilmiş qanunlar içərisində “Yod çatışmazlığı xəstəliklərinin kütləvi profilaktikası məqsədi ilə duzun yodlaşdırılması haqqında” 2001-ci il 27 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir (6). Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında yod çatışmazlığı xəstəliklərinin kütləvi profilaktikası məqsədi ilə duzun yodlaşdırılması tədbirlərinin hüquqi, təşkilati və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

- qadınların sağlamlıq hüququnun mühafizəsi həm də birbaşa olaraq demoqrafik vəziyyətlə bağlıdır;

- Azərbaycan Respublikasında qadın hüquqlarını təsbit edən geniş qanunvericilik tədbirlərinin görülməsinə baxmayaraq demoqrafik vəziyyət məqbul sayıla bilməz;

- fikrimizcə, bu sahədə dövlət proqramının qəbul edilməsi demoqrafik vəziyyətin balanslaşdırılmasına kömək edə bilər;

- hesab edirik ki, iqtisadi imkansızlıqdan hamiləliyin süni və vaxtından əvvəl dayandırılması, həmçinin digər məsələlər dövlət tərəfindən ciddi nəzarətə götürülməlidir.

- qadınların uşaq doğumu zamanı sağlamlığını qorumaq üçün həkimlərin məsuliyyətini artırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Ehtiyatsızlıqdan sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurma” adlanan 131-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət məsuliyyəti ciddiləşdirilməlidir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun: 2013
2. “Dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” 2012-ci il 7 mart tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2013
3. “Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında” 2003-cü il 17 iyun tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Qanun, 2010
4. “Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” 23 dekabr 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2012
5. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” 1997-ci il 26 iyun tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2012
6. “Sanitar-epidemioloji salamatlıq haqqında” 1992-ci il 10 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2010

Qadın sağlamlığının insan hüquqları sistemində mühafizəsi

Beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq insan, qadın sağlamlığı haqqında minimum həyat səviyyəsinin təmin olunması üzrə standartların hazırlanmasında 1946-cı ildə yaradılmış Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, YUNİSEF və digər beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynamaqdadır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının insan sağlamlığı konsepsiyasının əsasını sadəcə olaraq xəstəlik və ya halsızlığın aradan qaldırılması deyil, tam fiziki, əqli və sosial əmin-amanlıq vəziyyətinin olması təşkil edir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Programında təşkilatın əsas vəzifələrindən biri kimi bilavasitə qadınların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və əmin-amanlığın yüksəldilməsi nəzərdə tutulur. Qadınların sağlamlığının təmin olunması yalnız hüquqla bağlı deyil. Belə ki, qadın sağlamlığı həm də onun ailə formalaşdırmaq, övlad yetişdirmək funksiyası ilə bağlı olduğundan problem bəşəri əhəmiyyət kəsb edir.

Qadın hüquqlarının müdafiəsi onların sağlamlığının təmin edilməsini də nəzərdə tutmalıdır. Beynəlxalq hüquq normaları bu məsələdə dövlətlər üçün müəyyən qanunvericilik tədbirlərinin görülməsi öhdəliklərini formalaşdırmışdır. “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” 1966-cı il 16 dekabr tarixli Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsində qeyd olunur ki, Paktın iştirakçısı olan dövlətlər hər bir insanın ən yüksək səviyyədə fiziki və psixi sağlamlıq hüququna malik olmasını tanıyır. Bu Paktıda iştirak edən dövlətlərin bu hüququ tam həyata keçirmək üçün görməli olduğu tədbirlər sırasına aşağıdakılar daxildir:

- a) ölü doğulan uşaqların sayını və uşaq ölümü hallarının azaldılması və uşaqların sağlam inkişafının təmini;
- b) ətraf mühitin gigiyenasının və sənayedə əmək gigiyenasının bütün aspektlərinin yaxşılaşdırılması;
- c) epidemik, endemik, peşə xəstəlikləri və digər xəstəliklərin qarşısının alınması və onların müalicəsi;
- d) xəstəlik təqdirində hamı üçün tibbi yardımın və tibbi xidmətin təmin olunması üçün şəraitin yaradılması məqsədilə atılan addımlar (1).

Problemin bu xüsusiyyəti ona gətirib çıxarmışdır ki, ayrı-ayrı dövlət-daxili qanunvericilik də müvafiq təminat sistemini işləyib hazırlamışdır. Demək olar ki, əksər ölkələrin konstitusiyalarında şəxsin sağlamlığının

mühafizəsi hüququ təsbit olunmuşdur. Bəs Azərbaycanda vəziyyət necədir? Məsələn, 1995-ci il 12 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Sağlamlığın qorunması hüququ” adlanan 41-ci maddəsinə əsasən hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır. İnsanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər.

Azərbaycan Respublikasında qadın sağlamlığının mühafizəsi kompleks tədbirlər sistemi ilə təmin edilir: ətraf təbii mühitin mühafizəsi, münasib iş, məişət, istirahət şəraitinin yaradılması, keyfiyyətli qida məhsullarının istehsalı və satışı, qadınlara yardım göstərilməsi və s. Qadın həyatı və sağlamlığı kimi dəyərlərin hüquqi mühafizəsi ilə bağlı olan münasibətlərin dərinədən öyrənilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir.

Bu mənada professor Z.A. Əsgərov haqlı olaraq göstərir ki, sağlamlıq fərdin həyat fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olduğuna görə ona olan münasibət və onunla bağlı məsələlərin özəyi konstitusion hüquq səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir (2, s. 238).

Sağlamlığın, o cümlədən qadın sağlamlığının qorunması və tibbi yardım almaq hüququ bir sıra qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir və bu hüquq irqindən, dinindən, siyasi mənsubiyyətindən, iqtisadi və sosial vəziyyətindən və s. asılı olmayaraq hər bir şəxsin əsas hüquqlarından biri kimi çıxış edir.

«Müstəqil dövlətlərin vətəndaşlarının sosial hüquq və təminatları» Xartiyasının 33-cü maddəsində təsbit olunmuşdur ki, dövlətlər ambulator-poliklinik xidmət, o cümlədən, həkimin evə çağırılması, xəstəxanalarda, klinikalarda və bu müəssisələrdən kənarında ixtisaslaşdırılmış xidmət daxil olmaqla, vətəndaşların zəruri həcmdə pulsuz tibbi yardım hüququna təminat verir, əhalinin dərmanlara və xəstələrə qulluq predmetlərinə olan tələbatlarını təmin edir, əlillərin, Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçılarının və onlara bərabər tutulan digər kateqoriyalı şəxslərin, 3 yaşına qədər uşaqların, aztəminatlı ailələrin, eləcə də milli qanunvericiliyə müvafiq surətdə vətəndaşların digər kateqoriyalarının dərman vasitələri və protezləşdirmə vasitələri ilə güzəştli təminat qaydasını saxlayır, bədən tərbiyəsi, turizm və idmanın yayılmasına şərait yaradırlar (3).

Hal-hazırda qadın sağlamlığının mühafizəsi və tibbi yardım almaq hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə yanaşı “Əhalinin sağ-

lamlığının qorunması haqqında” 26 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu (4), “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 25 avqust 1992-ci il tarixli Qanunu (5), “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu (6), “Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunu (7), “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 3 may 2005-ci il tarixli Qanunu (8), “Dərman vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 2006-cı il tarixli Qanunu (9) və digər çoxsaylı normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir.

“Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanunun Preambulunda göstərilir ki, əhalinin sağlamlığının qorunması hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsinə, onun fəal uzun ömürlüyünün artırılmasına, tibbi yardımla təminatına yönəldilmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya gigiyena xarakterli tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Diqqətə yetirək ki, əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində qanunvericilik ümumiyyətlə aşağıdakı əsas prinsipləri müəyyən etmişdir:

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyəti;

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- tibbi-sosial yardımın hamı üçün mümkünlüyü;

- sağlamlığın itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi;

- əhalinin pulsuz tibbi yardımla təmin edilməsi üzrə dövlət təminatları.

Məhz bu qeyd olunan Qanunun 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardır:

- ✓ əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarının müəyyən edilməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi;

- ✓ sağlamlığın qorunması sahəsində dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- ✓ səhiyyə sisteminin təşkili qaydalarının və fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

- ✓ dövlət səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsi;

- ✓ ətraf mühitin qorunmasının, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

✓ məcburi sığorta üzrə sığorta məbləğinin və sığorta haqqının ödənilməsi qaydasının müəyyənləşdirilməsi;

✓ əhalinin xüsusi qrupları üçün tibbi-sosial yardım göstərilməsinə təminat verilməsi;

✓ dövlət və qeyri-dövlət səhiyyə sistemi müəssisələri arasında sağlam rəqabətə təminat verilməsi;

✓ ailənin, valideynlərin və uşaqların mühafizəsi;

✓ səhiyyə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi.

Nəzərə alaq ki, xarici ölkələrdə olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sağlamlığının qorunması Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər hüquqları vardır. Əcnəbilər isə yalnız Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş qaydada sağlamlığın qorunması hüququna malikdirlər.

Qüvvədə olan qanunvericilik əsasında qadınların sağlamlığının qorunması və tibbi yardım almaq hüququ sahəsində əsas hüquqlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

– Dövlət tibb müəssisələrində pulsuz tibbi xidmət;

– Ətraf mühitin qorunması, əmək və istirahətləri üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

– Sağlamlıqlarına təsir göstərən amillər haqqında müntəzəm və düzgün məlumat almaq;

– Xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə və digər hallarda tibbi-sosial yardım almaq;

– İcbari və könüllü tibbi sığorta əsasında tibbi yardım almaq;

– Güzəştli şərtlərlə protez-ortopedik məmulatlar, eşitmə aparatları, hərəkətmə və digər reabilitasiya vasitələri ilə təmin olunmaq.

– İxtisaslaşdırılmış müəssisələrdə tibbi-sosial ekspertizadan keçmək;

– Dərman vasitələri ilə təmin olunmaq;

– Dövlət səhiyyə sisteminin uşaq və yeniyetmə tibb xidməti müəssisələrində pulsuz dispanser nəzarətində olmaq və müalicə olunmaq;

– Sanitariya-gigiyena tələblərinə cavab verən şəraitdə təhsil almaq və əməklə məşğul olmaq və s.

Ümumiyyətlə, bu kontekstdən yanaşdıqda sağlamlığın mühafizəsi

daha geniş anlayışdır və tibbi yardım həmin anlayışın yalnız bir hissəsini özündə əks etdirir. Belə ki, “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanunda sağlamlığın qorunmasına verilən izahdan məlum olur ki, əhalinin sağlamlığının qorunması kompleks bir sistemdir və tibbi yardım bu sistemin bir hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ təsdiq edilməklə yanaşı, dövlətin müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görməsi, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verməsi təsbit edilir.

Konstitusion hüquq kimi sağlamlığın hüququ fəlsəfi məzmununda mühafizəsi təkcə müəyyən xəstəliyə tutulmuş şəxslərə, o cümlədən qadınlara müxtəlif növ tibbi yardım göstərilməsi ilə qurtarmır. Bu, həm də sağlam şəxslərin sağlamlıqlarına hər hansı bir ziyan dəyməsinin, onların müxtəlif xəstəliklərə tutulmasının qarşısının alınmasını da əhatə edir. Buna uyğun olaraq, qadın sağlamlığının mühafizəsi hüququ digər şəxslərin müvafiq vəzifələrini əsaslandırır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər. Bundan başqa, “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanunun 9-cu fəslində vətəndaşların, o cümlədən qadınların sağlamlığına vurulan zərəre görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Həmin Qanuna əsasən vətəndaşların sağlamlığına zərər vurulduqda təqsirkar şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada və həcmdə ziyanı ödəməyə borcludurlar.

Qadınların sağlamlıq hüququnun mühafizəsi həm də birbaşa olaraq demoqrafik vəziyyətlə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında qadın hüquqlarını təsbit edən geniş qanunvericilik tədbirlərinin görülməsinə baxmayaraq, demoqrafik vəziyyət məqbul sayıla bilməz. Fikrimizcə, bu sahədə dövlət proqramının qəbul edilməsi demoqrafik vəziyyətin balanslaşdırılmasına kömək edə bilər.

Əhali artımına mənfi təsir edən səbəblərdən biri ana ölümü faktıdır, digər problem isə uşaq doğumunun azalması problemidir. Hesab edirik ki, iqtisadi imkansızlıqdan hamiləliyin süni və vaxtından əvvəl dayandırılması və digər məsələlər dövlət tərəfindən ciddi nəzarətə götürülməlidir. Qadınların uşaq doğumu zamanı sağlamlığını qorumaq üçün həkimlərin məsuliyyətini artırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Ehtiyatsızlıqdan sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurma” adlanan 131-ci maddəsində nəzərdə

tutulmuş cinayət məsuliyyəti ciddiləşdirilməlidir. Həmçinin, qadınların uşaq doğumuna mənfi təsirini aradan qaldırmaq üçün nikah yaşına çatmış qızların ailə, uşaq problemləri üzrə səhiyyə qurumları ilə ünsiyyəti genişləndirilməlidir. Bunun üçün həmin qurumların geniş şəbəkəsi dövlət tərəfindən yaradılmalıdır. Qeyri-rəsmi nikah münasibətlərinin və ya təsadüfi seksual ünsiyyətin mənfi nəticələri, o cümlədən belə ünsiyyətdən müxtəlif zöhrəvi xəstəliklərin yaratdığı patoloji halların təhlükəsi əhaliyə müxtəlif proqramlar vasitəsilə açıqlanmalıdır. Qadın sağlamlığına mənfi təsir edən əsas amillərdən biri kimi sosial-iqtisadi proseslər, kasıbçılığın əksər hallarda qadınları əhatə etməsi, müxtəlif xəstəliklərin qeyri-peşəkar müalicəsi, infeksiya xəstəliklərin artması, qadın problemlərinin həlli istiqamətində profilaktik tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, qadınların sağlamlıq hüququnun mühafizəsi həm də birbaşa olaraq demoqrafik vəziyyətlə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında qadın hüquqlarını təsbit edən geniş qanunvericilik tədbirlərinin görülməsinə baxmayaraq demoqrafik vəziyyət məqbul sayıla bilməz. Fikrimizcə, bu sahədə dövlət proqramının qəbul edilməsi demoqrafik vəziyyətin balanslaşdırılmasına kömək edə bilər.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun: 2013
2. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006
3. Хартия социальных прав и гарантий граждан независимых государств. Принята Постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств – учамтников Содружества Независимых Государств 29 октября 1994 года.
<http://constitution.garant.ru/act/right/megdunar/1155307/>
4. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” 1997-ci il 26 iyun tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2012
5. “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” 1966-cı il 16 dekabr tarixli Beynəlxalq Pakt.
<http://migration.gov.az/images/pdf/f2829d9389d6b035964bc37f3d611abe.pdf>
6. “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” 25 avqust 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 1996

7. “Tibbi sığorta haqqında” 30 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2000
8. “Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” 23 dekabr 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2012
9. “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” 3 may 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2008
10. “Dərman vasitələri haqqında” 22 dekabr 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2010

Qadın əməyinin mühafizəsi

Azərbaycanda müasir ailələr institusional, ailədaxili, bilavasitə sosial-iqtisadi şəraitin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan mühit olmaqla, bir çox ciddi problemlərlə qarşılaşır. Bu aspektdən 1 iyul 1999-cu il tarixdən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əmək münasibətlərini tənzimləyən sistemləşdirilmiş qanunverici aktdır. Qüvvədə olan qanunvericilik kişi ilə qadınlara eyni hüquqlar verir. Həmin qanunların əmək münasibətləri sahəsində həyata keçirilməsi qadınların kişilərlə bərabər təhsil və peşə hazırlığının olması, işə qəbul edilməsi, işdə yüksəlməsi, əməyin ödənilməsi, iş və istirahət vaxtı rejimi imkanlarının yaradılmasını təmin edir. Bununla belə, qadın orqanizminin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, əmək qanunvericiliyi qadınlar üçün bir sıra güzəştlər nəzərdə tutur, qadınlara əməyin analıqla uyğunlaşmasına şərait yaradır, qadın əməyinin və səhhətinin mühafizəsi tədbirlərini nəzərdə tutur. Bundan başqa, qanunvericilik qadınların hüquqi müdafiəsini təmin edir, analara və uşaqlara maddi və mənəvi yardım göstərir, ödənişli məzuniyyətlər verir, azyaşlı uşaqları olan qadınların iş vaxtını qısaldır. Hamilə qadınlar, südəmər və azyaşlı uşaqları olan qadınlar üçün Əmək Məcəlləsi ilə əlavə təminatlar müəyyən olunur.

Nəzərə yetirək ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 117-ci maddəsində uşaqlı qadınlara əlavə məzuniyyətlərinin verilməsi barədə deyilir: “Əsas və əlavə məzuniyyətlərin müddətindən asılı olmayaraq, 14 yaşınadək iki uşağı olan qadınlara 2 təqvim günü, bu yaşda üç və daha çox uşağı olan, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan qadınlara isə 5 təqvim günü müddətində əlavə məzuniyyət verilir”.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, bu əlavə məzuniyyət əsas və əlavə məzuniyyətin (əmək stajına, əmək şəraitinə görə və s.) müddətindən asılı olmayaraq verilir.

Belə ki, müvafiq iş (vəzifə) mövcud olduqda və həmin iş yerində qadın əməyinin tətbiqi qanunvericiliklə qadağan olmadıqda, Əmək Məcəlləsinin 240-cı maddəsi ham ilə və ya 3 yaşına çatmamış uşağın olması səbəbinə görə qadınla əmək müqaviləsinin bağlanmasından imtina etməyi işəgötürənə qadağan edir. Bu səbəblərə görə əmək müqaviləsi bağlamaqdan imtina etdikdə, qadın imtinanın səbəbi barədə işəgötürəndən yazılı cavab verməsini tələb etmək hüququna malikdir və hüququn müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

Həmçinin mövcud qanunvericilik başqa iş keçirilməsi anlayışını hər şeydən qabaq işçinin iş yerinin yaxud onun əmək funksiyasının (peşəsinin, ixtisasının, vəzifəsinin) dəyişdirilməsi ilə bağlayır. Bu halda söhbət əmək

müqaviləsinin əsas şərtlərinin dəyişdirilməsindən gedir, başqa işə keçirilmə işçinin işəgötürənlə əmək hüquq münasibətlərinin dəyişdirilməsi deməkdir. Ümumi qayda olaraq, keçirilməyə işəgötürənin təşəbbüsü və yalnız işçinin yazılı razılığı ilə yol verilir.

Bəzi hallarda isə əmək qanunvericiliyi işçinin daha yüngül işə keçirilməsini işəgötürənin üzərinə qoyur. Əmək Məcəlləsinin 243-cü maddəsinə görə tibbi rəyə uyğun olaraq hamilə qadınlar üçün hasilat və ya xidmət norması azaldılır, yaxud onlar zərərli istehsal amillərinin təsirini istisna edən daha yüngül işə keçirilirlər.

Belə olan surətdə göstərmək lazımdır ki, daha yüngül işə keçirilmə halları əmək şəraitinin dəyişdirilməsi zərurəti ilə bağlı olduqda həyata keçirilir. Məsələn, nəzərə alaq ki, əmək funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı qadına zərərli istehsal amilləri təsir edir. Həmçinin əvvəlki işi yerinə yetirməklə yanaşı uşağı yedizdirmək və ya əmizdirmək mümkün olmadıqda da daha yüngül işə keçirilməyə yol verilir. Məsələn, uşağı yedizdirmək üçün iş vaxtı ayırmaq mümkün olmadığı halda (uzaq məsafələrə gedən vaqonların bələdçiləri olan qadınlar) əmək funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı uşağını yedizdirməkdə və ya əmizdirməkdə qadın çətinlik çəkirsə, bu halda qanunvericilik işəgötürənin üzərinə vəzifə kimi qoyur ki, qadını daha yüngül işə keçirsin və ya uşağın yedizdirilməsi üçün zəruri şərait yaratsın. İşəgötürən qadının ərizəsi ilə uşağı yaş yarımaya çatanaqədək yuxarıda göstərilən şəraitlərdən biri ilə təmin etməyə borcludur.

Bu halda, qadınlar başqa yüngül işə keçirilərkən onların əsas vəzifələri üzrə orta əmək haqqı da saxlanılır.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, o cümlədən qadınların əsas hüquqlarından biri də əməyin mühafizəsi hüququdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin altıncı hissəsinə əsasən: “Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır” (1, s. 13).

Məlumdur ki, 1961-ci il “Avropa Sosial Xartiyasında”, həmçinin digər beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit edilmiş təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti hüququ müstəqillik əldə etmiş ölkəmizin 1995-ci il 12 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insanın əsas hüquqlarından biri kimi öz əksini tapmışdır.

Digər bir yanaşmadan isə əməyin mühafizəsi geniş və dar mənalarda nəzərdən keçirilir.

Geniş mənada əməyin mühafizəsidəkdə, işçilərin bütün əmək hüquqlarının qanunla qorunması başa düşülür.

Dar mənada əməyin mühafizəsi dedikdə isə işçilərin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnu təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində və digər normativ-hüquqi aktlarda, habelə kollektiv müqavilələrdə, cəzəsazlarda, əmək müqavilələrində nəzərdə tutulan texniki təhlükəsizlik, sanitariya, gigiyena müalicə-profilaktika tədbirləri, normaları və standartları sistemi başa düşülür.

Əmək hüququnun xüsusi hissəsinin bir institutu kimi əməyin mühafizəsi dedikdə isə işçilərin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnun təmin edilməsinə yönəldilmiş normaların məcmusu anlaşılır. Bu normalarda isə AR Konstitusiyasının 35-ci, AR Əmək Məcəlləsinin 9-cu maddəsində təsbit olunmuş işçilərin həyatının, sağlamlığının və əməyinin mühafizəsini təmin edən əmək şəraitində çalışmaq, habelə belə şəraitin yaradılmasını tələb etmək hüququ konkretləşdirilir və inkişaf etdirilir.

Bir sosial institut kimi əməyin təhlükəsizliyi və gigiyenası məsələləri üzrə işçilərin və işəgötürənlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən normaları özünə daxil edir. Bundan başqa, əməyin mühafizəsi hüquq institutu işçilərin və işəgötürənlərin əməyin təhlükəsizliyi və gigiyenası vəzifələrini konkretləşdirən aşağıdakı normaları da özündə ehtiva edir:

- əməyin mühafizəsi normaları və qaydaları;
- ağır, zərərli və təhlükəli əmək şəraitli işlərdə işləyənlərin əməyinin mühafizəsi haqqında xüsusi normaları;
- qadınların, yaşı 18-dən az olan şəxslərin və əmək qabiliyyəti azalmış şəxslərin əməyinin mühafizəsi haqqında xüsusi normaları;
- əməyin mühafizəsi üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, işçilərin təlimini, əməyin mühafizəsi tədbirlərinin planlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi haqqında normaları;
- istehsalatda baş verən bədbəxt hadisələrin təhqiqi və uçota alınması qaydaları;
- əməyin mühafizəsi normalarına və qaydalarına əməl olunmasına nəzarəti və işəgötürənlərin məsuliyyətini tənzimləyən normaları.

Rus alimləri K.Qusov və V.Tolkunovanın fikrincə, əməyin mühafizəsi çox böyük sosial, iqtisadi və hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Əməyin mühafizəsinin sosial əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o:

- ✓ işçinin həyat və sağlamlığını mümkün istehsalat zərərliyiindən qoruyur;

✓ insanın əmək qabiliyyətinin və əmək uzun ömürlülüyünün saxlanılmasına yönəlmişdir;

✓ onun mədəni-texniki inkişafına şərait yaradır. Belə ki, həddindən artıq işdən yorulmamış işçi, özünün ixtisasını artırmağa, kitab oxumağa, əylənməyə, idmanla məşğul olmağa, özünün şəxsiyyətini inkişaf etdirməyə qadirdi.

✓ əməyin humanistləşdirilməsinə, onun yüngülləşdirilməsinə kömək göstərir.

Əməyin mühafizəsinin iqtisadi əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, o:

✓ işçilərin əmək məhsuldarlığının artırılmasına, bununla istehsalın, iqtisadiyyatın inkişafına;

✓ məcburi sosial sığorta fonduna qənaət olunmasına və iş vaxtı itkisinin, istehsalat zədəsi və peşə xəstəliklərinin, ümumiyyətlə, xəstəlik və rəqələrinin azaldılmasına və işçinin səhhətinə vurulmuş ziyanın ödənilməsinə kömək göstərir.

Əməyin mühafizəsinin hüquqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o:

✓ əmək şəraitinin ağırlığı, qadın orqanizminin fizioloji xüsusiyyətləri, onun analıq funksiyası və yeniyetmələrin və əmək qabiliyyətli əlillərin psixofiziki xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qabiliyyətinə görə işi təmin edir;

✓ əmək münasibətləri iştirakçılarının hüquq və vəzifələri kompleksini və məsuliyyətini təsbit edir və bununla da işçinin əməyin mühafizəsi hüququnun hüquqi təminatlarını yaradır;

✓ milli, sahəvi, ərəzi səviyyələrində sosial tərəfdaşlıq münasibətlərinin, habelə konkret işəgötürənlə onun işçiləri arasında təşkilati-idarəetmə münasibətlərinin obyektivi qismində çıxış edir;

✓ işçinin işəgötürənlə əmək müqaviləsinin ən mühüm şərtini təşkil edir, həmin müqaviləyə görə işəgötürən işçinin iş yerində əməyin mühafizəsini təmin etməyə borcludur (18, s. 351-352).

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 207-ci maddəsinin ikinci hissəsinə görə əməyin mühafizəsinin, o cümlədən qadın əməyinin mühafizəsinin normaları və qaydaları Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə, səlahiyyətləri çərçivəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlarla, habelə AR-nın qoşulduğu və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir.

AR ƏM-in 209-cu maddəsində əməyin mühafizəsinin əsas prinsipləri təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən dövlət hakimiyyəti orqanları, mülkiyyətçilər, işəgötürənlər və işçilər tərəfindən əməyin mühafizəsinin

təmin olunması da əsasən aşağıdakı prinsiplərlə həyata keçirilir:

✓ dövlət hakimiyyəti orqanlarının, mülkiyyətçilərin, işəgötürənlərin və işçilərin əmək şəraitinin və əməyin mühafizəsinin yaxşılaşdırılmasına, istehsal qəzalarının, xəsarətlərinin, zədələrinin və peşə xəstəliklərinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş fəaliyyət birliyi;

✓ işçinin həyatının və sağlamlığının müəssisənin istehsal fəaliyyətinin nəticələrindən üstün tutulması;

✓ əməyin mühafizəsi sahəsində fəaliyyətin iqtisadi və sosial siyasətin digər istiqamətləri ilə, habelə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyətlə əlaqələndirilməsi;

✓ mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr üçün əməyin mühafizəsi sahəsində vahid tələblərin müəyyən edilməsi;

✓ əməyin mühafizəsi tələblərinin bütün müəssisələrdə yerinə yetirilməsinə müstəqil və səmərəli nəzarətin həyata keçirilməsi;

✓ əməyin mühafizəsi sahəsində ümumbəşəri elmi-texniki tərəqqidən, qabaqcıl təcrübədən geniş istifadə edən, habelə təhlükəsizlik texnikası və texnologiyasını, əməyin səmərəli mühafizə vasitələrini hazırlayan və tətbiq edən işəgötürənlərin müvafiq qaydada və vasitələrlə həvəsləndirilməsi;

✓ müəssisələrdə əməyin yüksək mühafizəsi şəraitinin yaradılmasına yönəldilmiş vergi siyasətinin aparılması;

✓ əməyin mühafizəsinin maliyyələşdirilməsində dövlətin iştirakı;

✓ əməyin mühafizəsi normalarının müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi;

✓ işçilərin xüsusi geyim və ayaqqabı, digər fərdi mühafizə vasitələri ilə, müalicəvi-profilaktik yeməklə və digər vasitələrlə pulsuz təmin edilməsi;

✓ təhsil müəssisələrində əməyin mühafizəsi üzrə mütəxəssislərin hazırlanması;

✓ istehsalatda baş vermiş hər bir bədbəxt hadisənin hökmən təhqiq edilməsi, uçota alınması, təhlil edilməsi və bunun əsasında istehsalat xəsarətlərinin, zədələrinin və peşə xəstəliklərinin vəziyyəti barədə işçilərə dürüst məlumatların verilməsi;

✓ istehsalatda bədbəxt hadisələrdən zərər çəkmiş və ya peşə xəstəliklərinə tutulmuş işçilərin mənafehlərinin sosial, maddi və mənəvi müdafiəsi;

✓ həmkarlar ittifaqlarının, müəssisələrin və ayrı-ayrı fiziki, hüquqi şəxslərin əməyin mühafizəsini təmin etməyə yönəldilmiş fəaliyyətinə hər-tərəfli yardım olunması;

✓ əməyin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsi.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, əməyin mühafizəsi sahəsində vahid dövlət siyasəti də müəyyən edilmişdir və siyasət müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Yada salaq ki, AR ƏM-nin 212-ci maddəsinin ikinci hissəsinə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı:

- əməyin mühafizəsi sahəsində vahid dövlət siyasətini hazırlayır və həyata keçirir, əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq və əməyin mühafizəsini təmin etmək sahəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, işəgötürənlərin vəzifələrini müəyyənləşdirir, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitini təmin etmək sahəsində onların fəaliyyətini əlaqələndirir və ona nəzarət edir;

- həmkarlar ittifaqları və işəgötürənlərin nümayəndəli orqanları ilə məsləhətləşməklə əmək şəraitinin və əməyin mühafizəsinin yaxşılaşdırılmasına dair proqramları təsdiq edir, onların yerinə yetirilməsini təşkil və təmin edir;

- əməyin mühafizəsi vasitələrinin istehsalı sahəsində müəssisələrə dövlət sifarişini müəyyən edir, bu vasitələrin hazırlanması və istehsalı üzrə müəssisələr yaradılmasına dair qərarlar qəbul edir;

- əməyin mühafizəsi sahəsində elmi tədqiqat işini təşkil edir və əlaqələndirir, müəyyən edilmiş qaydada təsdiq olunmuş milli proqramları həyata keçirir, bu işlərin maliyyələşdirilməsi qaydasını və şərtlərini müəyyən edir;

- əməyin mühafizəsi üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasını təşkil edir;

- əməyin mühafizəsi üzrə respublikada vahid dövlət statistika hesabatının aparılması qaydasını müəyyən edir.

Digər bir məsələ isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı əməyin mühafizəsi sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirməklə bərabər, dövlət konsernləri, şirkətləri, assosiasiyaları və müəssisələrin birlikləri ilə səlahiyyətləri daxilində:

- həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının, işəgötürənlərin nümayəndəli orqanlarının iştirakı ilə əməyin mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin müvafiq iş yerlərində həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir və bu barədə nəzərdə tutulan tədbirləri həyata keçirirlər;

- əməyin mühafizəsi üzrə sahə standartlarını, normalarını, qaydalarını, normativ hüquqi aktlarını hazırlayır və müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilməsini təmin edirlər;

- müəssisələrin rəhbər işçilərinin, mütəxəssislərinin əməyin mühafizəsi normaları və qaydaları üzrə təlimini keçirir və onların biliklərini yoxlayırlar;

- tabeliklərində olan müəssisələrdə əməyin mühafizəsi qaydaları və normalarının yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirirlər;

- zəruri hallarda müvafiq sahə üzrə əmək təhlükəsizliyini təmin edən cihazların, qurğuların və digər qoruyucu vasitələrin hazırlanmasını təşkil edirlər (AR ƏM-in 213-cü maddəsi).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 1999-cu il 15 aprel tarixli 122 nömrəli Fərman imzalamışdır (19). Prezident Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 241-ci maddəsinin 6-cı hissəsində nəzərdə tutulmuş qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan əmək şəraiti zərərli və ağır olan istehsalatların, peşələrin (vəzifələrin), habelə yeraltı işlərin siyahısının təsdiq edilməsi tapşırılmışdır.

1999-cu il 15 aprel tarixli 122 nömrəli Fərmana uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan, əmək şəraiti zərərli və ağır olan istehsalatların, peşələrin (vəzifələrin), habelə yeraltı işlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” 1999-cu il 20 oktyabr tarixli 170 nömrəli Qərar qəbul etmişdir (20). Qərara uyğun olaraq metal emalı sahəsində aşağıdakı işlərdə qadın əməyinin tətbiqi qadağandır: Əritmə işləri - vaqrançı; əl ilə vurub çıxarmada məşğul olan tökmələrin çıxardıcısı; qazçı; şixtanı vaqrankalara və sobalara əl ilə dolduran şixta töküçüsü; metal töküçüsü; tökmələri bişirən; əl ilə torpaqdan qəlib hazırlayıcı; kokilçi-yığıcı; metallar və ərintilər üzrə tökücü; təzyiq altında tökmə üçün maşınlarda tökücü; mərkəzdənqaçma tökmə maşınlarında məşğul olan vakum, mərkəzdənqaçma-vakum və mərkəzdənqaçma tökmə üzrə tökücü; körpülü kranın idarə edilməsi ilə məşğul olan kran maşinisti (krançı); epoksid qətranlardan olan modellər üzrə modelçi; metalların qızdırılması ilə məşğul olan: induksion qurğularda; sobaların əl ilə doldurulması və sobaların işləməsinə nəzarət etməklə məşğul olan metal qızdırıcı; sumbatçı; pnevmatik alətlərlə işləyən kəsici; metallar və xəlitələr üzrə əridici; qaynar tökmələrin konveyrlərdə asılması və tökmə sexlərinin tunellərində avadanlıqlara xidmət və onların təmiri ilə məşğul olan fəhlələr; maşınla qəlibləmədə qəlibçi; əl ilə qəlibləmədə qəlibçi; qəliblərin yığıcısı; ox, qəlib və qəlib materiallarının quruducusu; termist; tunel və zirzəmilərdən yanmış torpağın yığışdırılması ilə məşğul olan, tökmə sexlərində süpürgəçi; istehsalat binalarının süpürəcəsi; əl və maşınla qəlibləmə işləri ilə məşğul olan, örtüklü forma qəliblərin qəlibçisi; əl və maşınla görülən işlərdə məşğul olan əridilən modeollərin qəlibçisi; maşınla qəlibləmə üzrə qəlibçi; əl ilə qəlibləmə üzrə qəlibçi; metalların, tökmələrin, məmulatların və detalların təmizləyicisi.

Qaynaq işləri - işin əl ilə yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan qazla kəsici; işin əl ilə yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan qaz qaynaqçısı; bağlı tutumlarda (sisternlərdə, qazanlarda və s.), həmçinin hündürlüyü 10 m-dən yuxarı olan rabitə qurğularında (qüllələrdə və dirəklərdə) və hündürlüklərdə görülən işlərdə işləyən qaz qaynaqçısı; işin əl ilə yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan elektrik-qaz qaynaqçısı; əl ilə qaynaq üzrə elektrik qaynaqçısı; bağlı tutumlarda (sisternlərdə, qazanlarda və s.), həmçinin hündürlüyü 10 m-dən yuxarı olan rabitə qurğularında (qüllələrdə və dirəklərdə) və hündürlükdə görülən işlərlə işləyən il ilə qaynaq üzrə elektrik qaynaqçısı; qazanxana, soyuq ştamplama, sıxma və məftilçəkmə işləri əl ilə görünən sıxıcı; pərçimçi; qazançı; pnevmatik alətlərlə işləyən yığıcı-pərçimçi; əl ilə işləyən pnevmatik alətlə görülən işlərdə məşğul olan oymaçı; iri seriyalı istehsalatda soyuq ştamplama ilə məşğul olan ştamplayıcı.

Dəmirçi-presləmə və termik işləri - isti işlərdə məşğul olan bandajçı; pres və çəkiclərlə işləyən dəmirçi; dəmirçi-ştamplayıcı; diametri 10 mm-dən yuxarı olan məftillərdən yay hazırlanması üzrə isti işlərdə məşğul olan yayçı; isti halda həlqələrin vərdənəlməsi ilə məşğul olan vərdənəlyici; isti metalın emalı ilə məşğul olan ressorçu; dövrü və fasiləsiz fəaliyyətdə olan plazma və elektrik sobalarında metalın emalı ilə məşğul olan termist (avtomatlaşdırılmış proseslərdə məşğul olanlardan başqa).

Metalörtüyü və rəngləmə işlərində - qalvançı; kesson-çənlərin daxilində kipləşdirmə ilə məşğul olan kipləşdirici; nitrat boyalarla işləyən rəngsaz; daimi olaraq isti üsulla qurğuşunlaşdırma ilə məşğul olan qurğuşunlaşdırıcı; bağlı tutumlarda emalın tozlandırılması ilə məşğul olan fəhlələr; boya və lakların təmizləyici-yuyucusu; aşındırıcı.

Metalların mexaniki emalı - sumbatlayıcı; cilalayıcı; dartıb nazikləşdirici; metalların preslərdə və qaçqınlarla kəsilməsi üzrə kəsiçi; cila (qabıq soyucu) dəzgahlarında işlə məşğul olan kəsici; quru cilalama ilə məşğul olan cilalayıcı; xırdalama maşınları ilə detalların və məmulatların təmizlənməsi ilə məşğul olan metalların, tökmələrin, məmulatların və detalların təmizləyicisi.

Çilingər və çilingər-quraşdırma işləri - pnevmatik alətin tətbiqi ilə məşğul olan pərçimləyici iş prosesində titrəməni işləyən əlinə ötürən pnevmoalətlərlə iş görən dəlici-pnevmatçı; aşağıdakı işlərdə məşğul olan:

a) isti-prokat, aşındırma, minalama, üzvü silisium laklardan istifadə etməklə izolyasiya, kabel istehsalında qurğuşunlama sexlərində və şöbələrində avadanlığın sazlanması;

b) selen və şoopirovka aparatlarında (avadanlıqlarında) isti təmirdə;

c) üzvi silisium lakların və tərkibində 40 faiz və daha artıq toluol, ksilol olan lakların hazırlanması, istifadəsi sexlərində və şöbələrində avadanlıqları sazlayıcı;

ç) qapalı yanacaq ambarlarında və istilik elektrik stansiyalarının neft təsərrüfatlarında avadanlıqların təmiri, eləcə də tunellərdə və istilik şəbəkələrinin teplofikasiya kameralarında avadanlıqların təmiri

d) əlvan metalların və ərintilərin istehsalında vatercaket sobalara xidmət;

e) kokillərin isti vəziyyətdə sazlanması və təmiri;

ə) qurğuşunlu akkumulyatorlar istehsalında bilavasitə üyütmə, yaxma, formalaşdırma, tökmə, trubka-doldurma, qarışdırma və yığma sexlərində;

f) etilləşdirilmiş benzinlə işləyən və bokslarda yerləşdirilən motor sınağı stansiyalarında texnoloji avadanlığın təmiri üzrə çilingər-təmirçi.

Qurğuşunla işlər - qurğuşun məmulatların əridilməsi, tökülməsi, prokatı, dartıb nazikləşdirilməsi, ştamplanması, habelə kabellərin qurğuşunlaşdırılması və qurğuşun akkumulyatorların lehimlənməsi ilə məşğul olan fəhlələr.

Yada salaq ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan, əmək şəraiti zərərli və ağır olan istehsalatların, peşələrin (vəzifələrin), habelə yerlatı işlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” 1999-cu il 20 oktyabr tarixli 170 nömrəli Qərarına əsasən həmçinin mədən işləri sahəsində aşağıdakı işlərdə qadın əməyinin tətbiqi qadağandır:

Açıq mədən işləri, işləyən və tikilən şaxtaların və mədənlərin üz səthi, zənginləşdirilmə, aqlomerasiya, briketləşdirilmə, mədən və əsaslı-mədən işləri üzrə ümumi peşələr - şpurların qazmaçısı; partladıcı; yararsız layların yükləyicisi; yanğının qarşısının alınması və söndürülməsi üzrə mədən fəhləsi; faydalı qazıntılardan süxur və kənar əşyaların təmizlənməsi ilə məşğul olan mədən fəhləsi; bərkidici materialların şaxtaya daşınması ilə məşğul olan yeraltı mədən fəhləsi; qazıntıların və süxurların yüklənməsi və boşaldılması ilə məşğul olan yükləyici; bərkidici materialları şaxtaya daşıyıcı (yerüstü işlərdə); yol-xətt fəhləsi; xırdalayıcı; dəmirçi-burdoldurcu; bərkidici; yükvuran maşının maşinisti; qazma qurğusunun maşinisti; şaxtaların səhtdən dibə qədər olan hissəsinin tam qazılması üzrə qurğunun maşinisti; ekskavator maşinisti; karxanalarda, kəsimlərdə, yararsız laylarda əl işi ilə məşğul olan yol montyoru; vaqonətlərin əl ilə diyirləndirib gətirilməsi və aparılması ilə məşğul olan aşırıcı; qazmaçı; vaqonətlərin əl üsulu ilə itələyib qurğulara verilməsi ilə məşğul olan liftçi; bunkerlərin təmizlənməsi ilə məşğul olan təmizləyici; açıq mədən işlərində məşğul olan və avadanlıqların

təmiri üzrə növbətçi elektrik çilingəri (çilingər); mədənçıxarmada avadanlığın, mexanizmlərin, su və hava magistrallarının təmiri və xidməti ilə məşğul olan növbətçi elektrik çilingəri (çilingər).

Zənginləşdirmə, aqlomerasiya və briketləşmənin ümumi peşələri - bunkerçi; qəlbirçi (şadaracı); xammal, qum, yanacaq, reaktivlər və əlvan metalların konsentranları ilə əlaqədar işlə məşğul olan yükləyici; gil-torpaq istehsalında isti kəsəklərin parçalanması üzrə doğrayıcı; civə istehsalında xammalın və materialların yandırılması prosesinin aparılması ilə məşğul olan yandırıcı; qara, əlvan və nadir filizlərin tozunda iki faiz və daha artıq silisium 4-oksidi olan flüorit və kömürün parçalanması, xırdalanması, üyüdülməsi və xəlitə düzəldilməsi işlərində işlərin əl ilə yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan zənginləşdirmə, parçalama-çəşidləmə fabriklərinin, mədənlərin, şaxtaların və metallurgiya müəssisələrinin fəhlələri və ustaları; qurğusunun zənginləşdirilməsi sexlərində məşğul olan fəhlələr; niobium (loparit) filizlərinin zənginləşdirilməsi ilə məşğul olan fəhlələr; süzgeççi.

Metropolitenlərin, tunellərin və xüsusi təyinatlı yeraltı qurğuların tikintisi mədən avadanlıqlarının quraşdırıcısı; yerüstü işlərdə qazmaçı.

Filiz çıxarılması filizi torpaq mədənlərinin mədən fəhləsi; draqerçi; baltataxan; draqa maşinisti; draqa motorçusu; reaktiv qurğu maşinisti.

Filizlərin aqlomerasiyası isti aqlomerat töküçüsü. Ozokerit və dağ mumunun istehsalı distillə aparatçısı; ayırma aparatçısı; xırdalayıcı; briket pressinin maşinisti; mayetökən maşının maşinisti;

Nəzərə yetirək ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin “Qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan iş yerləri və işlər” adlanan 241-ci maddəsində deyilir:

1) Əmək şəraiti ağır, zərərli olan iş yerlərində, habelə yeraltı tunellərdə, şaxtalarda və digər yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiqi qadağandır;

2) Bir qayda olaraq, fiziki işlə məşğul olmayan, rəhbər vəzifələrdə çalışan və ya sosial, sanitariya-tibbi xidmətlər göstərən, habelə fiziki işlər görmədən yeraltı iş yerlərinə düşüb qalxmaqla ayrı-ayrı vaxtlarda qadınlar tərəfindən müvafiq yeraltı işlərin yerinə yetirilməsinə yol verilir;

3) Qadınların bu maddə ilə müəyyən edilmiş normalardan artıq ağır əşyaların qaldırılması və bir yerdən başqa yerə daşınması işlərinə cəlb edilməsi qadağandır;

4) Qadınların əmək funksiyasına yalnız aşağıdakı normalar həddində ümumi çəkisi olan ağır şeylərin əl ilə qaldırılması və daşınması işlərinin görülməsi (xidmətlərin göstərilməsi) daxil edilə bilər:

a) başqa işləri görməklə yanaşı eyni zamanda ümumi çəkisi 15 kiloqramdan çox olmayan əşyaların əl ilə qaldırılaraq başqa yerə daşınması;

b) ümumi çəkisi 10 kiloqramdan çox olmayan əşyanın bir metr yarımdan artıq olmayan hündürlüyə qaldırılması;

c) bütün iş günü (iş növbəsi) ərzində müntəzəm olaraq ümumi çəkisi 10 kiloqramdan çox olmayan əşyanın əl ilə qaldırılıb başqa yerə daşınması;

ç) 15 kiloqramdan artıq gücün sərf edilməsi tələb olunan yüklənmiş təkərli araba və ya hərəkət edən digər vasitələrlə əşyaların daşınması.

5) Hamilə və 3 yaşınadək uşağı olan qadınların bu maddədə nəzərdə tutulmuş işlərin görülməsinə cəlb olunması qadağandır:

6) Qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan əmək şəraiti zərərli və ağır olan istehsalatların, peşələrin (vəzifələrin), habelə yeraltı işlərin siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Qanunvericiliyə görə hamilə qadınların və 3 yaşına çatmamış uşağı olan qadınların gecə işlərinə, iş vaxtından artıq işlərə, istirahət, iş günü hesab edilməyən bayram və digər günlərdə işə cəlb edilməsinə, habelə onların ezamiyyətə göndərilməsinə yol verilmir.

3 yaşından 14 yaşınadək uşağı olan, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan qadınların iş vaxtından artıq işlərə, istirahət, bayram və iş günü hesab olunmayan digər günlərdə işə cəlb edilməsinə və ezamiyyətə göndərilməsinə yalnız onların razılığı ilə yol verilir.

Yaş yarımına çatmamış uşağı olan qadınlara iş vaxtı ərzində istirahət və yemək üçün verilən ümumi fasilədən başqa, həm də uşağını yedizdirmək (əməzdirmək) üçün əlavə fasilələr verilməlidir. Bu fasilələrin hərəsi azı 30 dəqiqə olmaqla, hər 3 saatdan bir verilir. Qadının yaş yarımına çatmamış iki və daha çox uşağı olduqda hər fasilənin müddəti azı bir saat müəyyən edilir.

Uşağın yedizdirilməsi ilə əlaqədar fasilələr iş vaxtına daxil edilir və orta əmək haqqı saxlanılır.

Qadının istəyi ilə uşağın yedizdirilməsi üçün fasilələr cəmlənərək nahar və istirahət vaxtına birləşdirilə, habelə iş vaxtının (növbəsinin) əvvəlində, yaxud axırında istifadə edilə bilər. Əgər qadın uşağın yedizdirilməsi üçün fasilələri cəmləyərək iş vaxtının sonunda istifadə etmək istəsə, onda onun iş günü həmin fasilələrin müddəti qədər qısaldılır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 245 və 246-cı maddələrində göstərilir ki, hamilə, 14 yaşına çatmamış uşağı, yaxud sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan, habelə tibbi rəy əsasında xəstə ailə üzvünə qulluq edən qadınların xahişi ilə işəgötürən onlara işlənmiş vaxta

mütənasib əmək haqqı ödənilən natamam iş günü və ya natamam iş həftəsi müəyyən etməlidir. Bu halda qadının gündəlik və ya həftəlik iş vaxtının müddəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Hamilə və 3 yaşınadək uşağı olan qadınların həm özünün, həm də uşağının tibb müəssisələrində dispanser və ambulator müayinələrinin keçirildiyi, həkim məsləhətləri aparıldığı günlərdə orta əmək haqqı saxlanılır. Belə müayinələrin keçirilməsi üçün işəgötürən hökmən hamilə qadınlara zəruri şərait yaratmalıdır.

Əmək Məcəlləsində azyaşlı uşaqları olan qadınlar üçün müəyyən edilmiş hüquqlar üzrə bütün təminatlar uşaqlarını müəyyən səbəbdən (uşaqların anası öldükdə, valideynlik hüququndan məhrum edildikdə, müəyyən müddət müalicə müəssisələrində və azadlıqdan məhrum etmə yerlərində olduqda) anasız təkbaşına böyüdən atalara, habelə uşaqların qəyyumlarına, himayədarlarına şamil edilir.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Ümummillə lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qadınların kişilərlə bərabər hüququnu təsdiq etdi və demokratik dövlət quruculuğu prosesində onların fəal iştirakının hüquqi bazasını yaratdı.

2. Qadın cəmiyyətin bir üzvüdür və onlar cəmiyyətdə aparıcı mövqe tuturlar. Cəmiyyətin aparıcı nümayəndələri kimi qadınların da hüquqları, o cümlədən əmək hüquqları var və qadın hüquqları toxunulmazdır.

3. Azərbaycan qadınlarının əsas hüquqlarından biri də əməyin mühafizəsi hüququdur. Bu hüquqa Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təminat verir. Əməyin mühafizəsi hüququ işçinin əmək prosesində realizə edilən hüququdur.

4. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin “Hamilə və 3 yaşına çatmamış uşağı olan qadınlarla əmək müqaviləsi bağlanmasının xüsusiyyətləri” adlanan 240-cı maddəsinin adının və həmin maddənin 1-ci və 2-ci hissələrinin məzmununun dəyişdirilərək aşağıdakı redaksiyada verilməsi məqsədəuyğun olardı:

Maddə 240. “Hamilə və 4 yaşına çatmamış uşağı olan qadınlarla əmək müqaviləsi bağlanmasının xüsusiyyətləri” -

1. Hamilə və ya 4 yaşına çatmamış uşağın olması səbəbinə görə qadınla əmək müqaviləsinin bağlanmasından imtina etmək yolverilməzdir. Bu qayda işəgötürənin müvafiq işi (vəzifəsi) olmadığı, habelə qadın əməyindən

istifadə olunmasına yol verilməyən iş yerlərinə işə götürməkdən imtina olunan hallara şamil olunmur.

2. İşəgötürən hamilə və ya 4 yaşına çatmamış uşağı olan qadınla bu səbəblərə görə əmək müqaviləsi bağlamaqdan imtina etdikdə, qadın imtina-nın səbəbi barədə işəgötürəndən yazılı cavab verilməsini tələb etmək hüqu-quna malikdir. Əmək müqaviləsi bağlamaqdan imtina edilməsinin səbəb-lərinə görə qadın hüququnun müdafiə olunması üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

5. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 242-ci maddəsinin dəyişdirilərək aşağıdakı redaksiyada verilməsi məqsədəuyğun olardı:

1. Hamilə qadınların və 4 yaşına çatmamış uşağı olan qadınların gecə işlərinə, iş vaxtından artıq işlərə, istirahət, iş günü hesab edilməyən bayram və digər günlərdə işə cəlb edilməsinə, habelə onların ezamiyyətə göndəril-məsinə yol verilmir.

2. 4 yaşından 14 yaşınadək uşağı olan, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan qadınların iş vaxtından artıq işlərə, istirahət, bayram və iş günü hesab olunmayan digər günlərdə işə cəlb edilməsinə və ezamiyyətə göndərilməsinə yalnız onların razılığı ilə yol verilir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2010
2. <http://www.genderbasedviolence.az/az/announcements/detail/128/cedaw-nun-qbulundan-30-il-kecdi.html>
3. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı. “Azərbaycan” qazeti, Bakı, 2006, 7 fevral
4. “Azərbaycan Respublikasında Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” 10 oktyabr 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respubli-kasının Qanunu. “Azərbaycan” qazeti, Bakı, 2006, 2 dekabr

Ailə qanunvericiliyi və qadın hüquqlarının təmin edilməsi məsələləri

1979-cu ilin dekabrın 18-də qadın və kişilərin hüquqlarının bərabərliyi sahəsində ciddi addım atıldı. Məhz həmin gün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası qadınlara qarşı irqi ayrı-seçkiliyin bütün növlərinin ləğv olunması haqqında Konvensiya qəbul etmişdir (2). 30 maddədən ibarət Konvensiyada mütləq hüquqi müddəalar şəklində qadın və kişilərin bütün sahələrdə bərabərliyini təmin edən beynəlxalq prinsiplər öz əksini tapmışdır. M.Dəmirçiyeva haqlı olaraq sənədin qəbul olunmasını ayrı-ayrı işçi qruplarının, qadınların vəziyyətini öyrənən Komissiyanın və Baş Assambleyanın 5 il müddətində apardıqları məsləhətləşmələrin nəticəsi kimi qiymətləndirir (3, s. 137).

Konvensiyada qadınların ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq, bütün sahələrdə - siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və mülki sahədə hüquq bərabərliyi elan olunmuşdur. Konvensiyada həmçinin kişi və qadınların hüquq bərabərliyinin təmin olunmasını sürətləndirməyə yönəldilmiş xüsusi müvəqqəti tədbirlər, habelə ayrı-seçkiliyi təsbit edən sosial və mədəni modelləri dəyişdirmək məqsədi daşıyan tədbirlər tövsiyə olunur.

Digər tədbirlər isə qadınların siyasi və ictimai həyatda hüquq bərabərliyinin, kişilərlə eyni qaydada təhsil alınmasının və istənilən təhsil proqramını seçməsinin, məşğulluq və əmək haqqının ödənilməsi sahəsində sıxışdırılmasının və ərə getdikdən sonra, yaxud analıq dövründə iş yerinin saxlanılmasının təmin olunmasına yönəldilmişdir. Konvensiyada kişi və qadınların ailə həyatında bərabər vəzifə daşdıqları da xüsusi qeyd olunur.

1980-cı ilin martın 2-dən etibarən imzalanmağa başlanılan və 1981-ci il sentyabrın 2-də qüvvəyə minən “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Konvensiya”ya Azərbaycan Respublikası 10 iyul 1995-ci il tarixdə qoşulmuş, bu Konvensiyanın həyata keçirilməsi haqqında öhdəlikləri öz üzərinə götürərək bərabərlik və demokratiya ideyalarına tərəfdar olduğunu təsdiq etmişdir. Konvensiyanın 18-ci maddəsinə əsasən qoşulduqdan bir il sonra hər ölkə ilkin hesabatını təqdim etməlidir. Buna müvafiq olaraq, 1996-cı ildə Azərbaycanın Konvensiyanın həyata keçirilməsi üzrə ilkin hesabatı hazırlanmış və həmin hesabat 1998-ci ilin yanvar ayında BMT-nin CEDAW Komitəsinə təqdim edilmişdir. 2004-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi

Konvensiyanın Azərbaycanda icrası üzrə ikinci və üçüncü dövrü hesabatı hazırlamış və BMT-nin CEDAW Komitəsinə təqdim etmişdir (4).

2000-ci ilin fevral ayından “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyaya Əlavə Protokol qüvvəyə mindi. Əlavə Protokol qadınlara fərdi və ya qrup şəklində Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquqların pozulması barədə birbaşa “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi üzrə Komitə”yə şikayət etmək hüququ verir. Protokol tərəfdaş ölkələrin qadınların insan hüquqları və fundamental azadlıqlardan bərabər yararlanmasının təmin edilməsi və bu hüquq və azadlıqların pozulmasının qarşısının alınması üçün effektiv tədbirlərin görülməsinə dair öhdəlikləri yenidən təsdiq edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsində ailə cəmiyyətin əsas özəyi kimi səciyyələndirilərək, dövlətin xüsusi himayəsində olduğu bəyan edildi (1, s. 8). 1995-ci ilə kimi bir sıra beynəlxalq Konvensiyalara qoşulan Azərbaycan Respublikası öz Konstitusiyasının 34-cü maddəsində ailə-nikah münasibətləri sahəsində bir sıra ümumtənzim prinsipləri təsbit etdi. Əsas Qanunun 34-cü maddəsində bəyan edilir: “Hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ vardır. Nikah könüllü razılıq əsasında bağlanılır. Heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz. Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir. Ər ilə arvadın hüquqları bərabərdir”.

28 dekabr 1999-cu il tarixdə qəbul edilmiş və 1 iyun 2000-ci ildən qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının yeni Ailə Məcəlləsində Konstitusiyaya və Azərbaycan Respublikasının tərəfdaş çıxdığı beynəlxalq Konvensiyalara uyğun olaraq qadınların hüquqları hərtərəfli qorunur.

Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 2-ci maddəsinə əsasən, Ailə Məcəlləsi nikahın bağlanması, nikaha xitam verilməsi və onun etibarsız sayılması qaydaları və şərtlərini müəyyən edir, ailə üzvləri (ər-arvad, valideynlər və uşaqlar), eləcə də ailə qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və həddə başqa qohumlar və digər şəxslər arasında yaranan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir, habelə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını müəyyən edir.

Ailə münasibətlərinin hüquqi tənzimi qadınla kişinin nikahının könüllü, ər-arvadın hüquq bərabərliyi, ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq

əsasında həll olunması, uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü, onların rifahına və inkişafına qayğı, ailənin yetkinlik yaşına çatmayan və əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin hüquq və mənafelərinin müdafiəsinin təmin olunması prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir.

Nikah kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat orqanında qeydiyyatata alınan könüllü ittifaqıdır.

Nikaha daxil olarkən və ailə münasibətlərində sosial, irqi, milli, dini və dil mənsubiyyətinə görə vətəndaşların hüquqlarının hər hansı formada məhdudlaşdırılması qadağandır.

Yada salaq ki, Ailə Məcəlləsinin 29-cu maddəsində deyildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş qadın və kişinin hüquq bərabərliyinə uyğun olaraq ər və arvad ailə münasibətlərində bərabər şəxsi və əmlak hüquqlarına malikdirlər.

Analıq, atalıq, uşaqların tərbiyəsi və təhsili, eləcə də ailənin digər məsələləri ər-arvadın hüquq bərabərliyi prinsipinə uyğun olaraq birgə həll edilir.

Ər (arvad) özünə məşğuliyyət, sənət və yaşayış yeri seçməkdə azaddır.

Ər-arvad ailədə öz münasibətlərini qarşılıqlı yardım və hörmət hissi əsasında qurmalı, ailənin möhkəmləndirilməsi və rifahı üçün birgə fəaliyyət göstərməli, övladlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalı və onların sağlamlığının qayğısına qalmalıdırlar.

Ailə Məcəlləsinin 1.4 və 1.5-ci maddələrinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında nikah və ailə münasibətlərinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir və yalnız dövlət orqanında bağlanmış nikah tanınır.

Dini kəbin kəsdirmə (dini nikah) hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir.

Nikaha daxil olarkən və ailə münasibətlərində qadınların hüquqlarının hər hansı formada məhdudlaşdırılması qadağandır.

Azərbaycan Respublikasında poliqam nikahlar qanunla qadağandır.

Ailə Məcəlləsinin 23.4-cü maddələrinə əsasən, ər (arvad) nikahın pozulması haqqında şəhadətnaməni alana qədər yenidən nikaha daxil ola bilməz.

Ailə Məcəlləsinin 32.1, 33 və 38-ci maddələrinə əsasən, nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti hesab edilir.

Ər-arvadın ümumi əmlakı üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüququ onların qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir.

Ər-arvaddan biri digərinin razılığı olmadan onların ümumi əmlakı üzərində sərəncam əqdi bağlamışsa və əqdin iştirakçısı olan digər tərəf bu cür razılığın olmadığını bilirdisə və ya bilməli idisə, əqd bağlanmasına razılığı olmayan ərin (arvadın) tələbi ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab oluna bilər.

Ər-arvaddan birinin daşınmaz əmlak üzərində sərəncam vermək barədə notariat qaydada təsdiq edilən və (və ya) qeydiyyatata alınan əqdlər bağlanması üçün digər tərəfin notariat qaydada təsdiq edilmiş razılığı lazımdır. Ərin (arvadın) bu barədə notariat qaydada təsdiq olunmuş razılığı olmadıqda, o, əqdin həyata keçirildiyindən xəbər tutduğu və ya xəbər tutmaq imkanı olduğu gündən bir il ərzində həmin əqdin etibarsız sayılmasını tələb etmək hüququna malikdir.

Ailə qanunvericiliyində, həmçinin nikah müqaviləsinin bağlanmasının mümkünlüyü öz əksini tapmışdır. Nikah müqaviləsi nikaha daxil olan şəxslər arasında bağlanan, nikah dövründə və (və ya) nikah pozulduqda ər-arvaddın əmlak hüquqlarını və vəzifələrini müəyyən edən sazişdir.

Nikah müqaviləsi ilə ər-arvad birgə mülkiyyətin qanunla müəyyən olunmuş rejimini dəyişərək, ümumi əmlaka, onun ayrı-ayrı növlərinə və ya ər-arvaddın hər birinin əmlakına birgə, paylı və ya ayrıca mülkiyyət rejimi tətbiq edə bilərlər.

Nikah müqaviləsi ər-arvaddın mövcud olan və gələcəkdə əldə edəcəkləri əmlaka dair bağlana bilər.

Ər-arvad nikah müqaviləsində bir-birinin qarşılıqlı saxlanması, bir-birinin gəlirində iştirak üsulları, hər birinin ailə xərclərində iştirakı qaydası ilə bağlı hüquq və vəzifələrini, nikah pozulduqda hər birinə düşəcək əmlakı və ər-arvaddın əmlak münasibətlərinə dair hər hansı başqa müddəanı müəyyənləşdirmək hüququna malikdirlər.

Nikah müqaviləsində ər-arvaddın hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini, öz hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququnu, uşaqlara münasibətdə hüquq və vəzifələrini, eləcə də ər-arvad arasındakı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən, ehtiyacı olan və əmək qabiliyyəti olmayan ərin (arvadın) saxlanması üçün vəsait almaq hüququnu məhdudlaşdıran, ər-arvaddan birini çox əlverişsiz vəziyyətə salan və ailə qanunvericiliyinin əsaslarına zidd olan başqa müddəalar nəzərdə tutula bilməz.

Ailə Məcəlləsinin 15-ci maddəsinə görə arvadın hamiləliyi dövründə və ya uşağın doğulmasından sonra 1 il müddətində arvadın razılığı olmadan ər nikaha xitam verilməsi barədə iddia qaldıra bilməz.

Qadın kişilərlə bərabər uşaqları qəyyumluğa, himayəyə və övladlığa götürmək hüququna malikdir.

Məhkəmə təcrübəsinə müraciət etdikdə görürük ki, qadınların hüquqları məhkəmələr tərəfindən də qorunur. Məsələn, Əli-zadə İnarə Qüdrət qızı keçmiş əri Əli-zadə Ramil Fəxrəddin oğluna qarşı Bakı şəhər Səbail Rayon Məhkəməsində iddia qaldıraraq Əli-zadə Ramil Fəxrəddin oğluna məxsus Bakı şəhər Səbail rayonu, 1128-ci keçid, 25 saylı evə köçürülməsini xahiş etmişdir. Səbail Rayon Məhkəməsi 3 aprel 2008-ci il tarixli qətnaməsi ilə iddianı təmin edərək Əli-zadə İnarə Qüdrət qızının Səbail rayonu, 1128-ci keçid, 25 saylı evə köçürülməsi barədə qətnamə çıxarmışdır.

Cavabdeh Əli-zadə Ramil Fəxrəddin oğlunun qətnamədən apellyasiya şikayəti verməsinə baxmayaraq, Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin Mülki İşlər üzrə Məhkəmə Kollegiyası 11 sentyabr 2008-ci il tarixli qətnaməsi ilə Səbail Rayon Məhkəməsinin 3 aprel 2008-ci il tarixli qətnaməsini dəyişdirilmədən saxlamışdır (6).

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2010
2. <http://www.genderbasedviolence.az/az/announcements/detail/128/cedaw-nun-qbulundan-30-il-kecdi.html>
3. Dəmirçiyeva M.D. Ailə strukturuna dövlətin və onun iqtisadiyyatının təsiri formaları // Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 21-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu 2008, s. 124-141
4. <http://www.scfwca.gov.az/docs/hesabat.doc>
5. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2009
6. Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin Arxivi. İş № 2 (103)-2692/2008

Ailə hüququ prinsiplərinə fəlsəfi baxış

Ailə hüququnun prinsipləri bu hüquq sahəsinin mahiyyətini müəyyən edən və qanunda təsbit olunmasına görə ümumməcburi əhəmiyyətə malik olan rəhbər müddəalardandır.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində “ailə hüququnun prinsipləri” adlı norma olmasa da, hüququ tətbiqetmə təcrübəsi və ümumiyyətlə hüquq elminin təkmilləşməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən bu prinsiplər Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinə öz əksini tapmışdır.

Belə ki, Ailə Məcəlləsinin 3.0.1-ci maddəsində təsbit olunmuş “ailənin ümumbəşəri prinsiplər əsasında qurulması” müddəası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına daxil olarkən bir sıra beynəlxalq konvensiyalara, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1948-ci il İnsan hüquqları haqqında Bəyannaməsinə, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya və s. tərəfdar çıxdığını bəyan etmişdir. 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir (1, s. 56).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət olaraq, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin üstünlüyünü və bu prinsiplərin ümumbəşəri əhəmiyyətə malik olmasını qəbul edərək özünün qanunvericilik sistemini, o cümlədən ailə hüquq münasibətlərini tənzim edən qanunlarını ümumbəşəri prinsiplər əsasında qurur.

Ailə hüququnun prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1) Kişi ilə qadının nikahının könüllülük əsasında bağlanması prinsipi;
- 2) Ər-arvadın hüquq bərabərliyi prinsipi;
- 3) Ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması prinsipi;
- 4) Yalnız qeydiyyat şəbələrində bağlanmış nikahın tanınması prinsipi;
- 5) Uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü, onların rifahına və inkişafına qayğı, hüquq və mənafelərinin müdafiəsi üstünlüyünün təmin edilməsi prinsipi;
- 6) Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində yalnız təknikahlılıq prinsipinin etiraf olunması və qanunla onun müdafiə olunması prinsipi;

7) Əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin hüquq və mənafeələrinin təmin olunmasının üstünlüyü prinsipi;

8) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş vətəndaşların milliyətindən, irqindən, sosial, dini və dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hüquq bərabərliyi prinsipi (18, s. 21-23).

Nəzərə yetirək ki, kişi ilə qadının nikahının könüllülük əsasında bağlanması prinsipi hər hansı bir kişinin və qadının özünə arvad və ya ər seçməsinin azad, kənar şəxslərin təsiri olmadan, öz iradə və istəyi ilə mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Qadın və kişinin könüllü razılaşma əsasında nikaha daxil olması nikahın bağlanması məcburi şərtidir. Nikahın bağlanması üçün digər şəxslərin razılığı tələb olunmur. Göstərilən prinsip həm də nikahın pozulması zamanı məhkəmə tərəfindən ərə arvadın və yaxud onlardan birinin ərizəsi əsasında təkzibedilməz amil kimi boşanma imkanlarını yaradır. Ər-arvadın birinin nikahın xitam edilməsinə razılığı olmadıqda və ya ərə arvadın barışması üçün məhkəmə tərəfindən görülən tədbirlər nəticə vermədikdə, digər tərəf isə nikahın pozulmasını təkidlə tələb etdikdə, məhkəmənin nikahın pozulmasına etiraz etmək hüququ yoxdur.

Qeyd etmək istərdik ki, normativ aktlarda nikahın anlayışı verilmir, onun hüquqi təbiəti hal-hazırkı dövrə kimi nə qanunvericilikdə, nə də doktrinada qəti olaraq həll edilməmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində göstərilir ki, “nikah” ərəb sözü olub “kəbin”, “izdivac”, “evlənmənin qanuni şəkli salınması” deməkdir (13, s. 489). Mərhum hüquq elmləri doktoru Q.Manayev nikahı qanunla müəyyən edilmiş şərtlərə və qaydaya riayət etməklə kişi ilə qadın arasında bağlanmış, onlar üçün qarşılıqlı şəxsi hüquq və əmlak hüququ və vəzifələri yaradan, ailənin təşkilinə yönəldilmiş, prinsip etibarilə ömürlük, azad, könüllü, bərabərhüquqlu bir ittifaq adlandırır (14, s. 40). V. Kuzneçov hüquq lüğətində nikahı ailə qurmaq məqsədilə bağlanan və ər-arvad üçün qarşılıqlı hüquq və vəzifələr yaradan kişi ilə qadının könüllü, bərabərhüquqlu ittifaqı kimi müəyyən edir (15, s. 29). S. Bondovun fikrincə, nikah – hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilmiş, ailə qurmaq məqsədi daşıyan, kişi ilə qadının könüllü elə ittifaqıdır ki, bu ittifaq onlar üçün qarşılıqlı şəxsi və əmlak hüquq və vəzifələri yaradır (16, s. 65). Professor M.Dəmirçiyeva isə haqlı olaraq nikaha digər tərifin verilməsini təklif edir:

Belə ki, M.Dəmirçiyeva yazır: “Nikah – qanunla müəyyən edilmiş qayda və şərtlərə riayət etməklə bağlanan, ailə yaratmaq məqsədi güdən və ər-arvad arasında şəxsi və əmlak hüquq və vəzifələrini doğuran, qadınla kişinin azad, könüllü və bərabərhüquqlu ittifaqıdır” (17, s. 104).

Hesab edirik ki, Ailə Məcəlləsinin 9-cu maddəsində nikahın anlayışının professor M.Dəmirçiyevanın təklif etdiyi kimi verilməsi məqsədə müvafiq olardı.

Ər-arvadın birgə yaşamasının və ailənin saxlanılmasının qeyri-mümkünlüyü məhkəmə tərəfindən müəyyən edildikdə, nikah məhkəmə qaydasında pozulur (Ailə Məcəlləsinin 20.1-ci maddəsi).

Ər-arvadın hüquq bərabərliyi prinsipi konstitusion prinsip olan qadınla kişinin hüquq bərabərliyi prinsipindən törəyir və ailədə ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması, ailə münasibətlərində bərabər şəxsi və əmlak hüquqlarına malik olması, atalıq, analıq, uşaqların tərbiyəsi və təhsili, eləcə də ailənin digər məsələlərinin birgə həll edilməsini nəzərdə tutur.

Ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması prinsipinə uyğun olaraq ər-arvadın ümumi əmlakı üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüququ onların qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir. Nikah müqaviləsi ilə əlaqədar ərlə arvadın mülkiyyət rejiminin müəyyənləşdirilməsi, ər-arvadın bir-birini saxlamaq vəzifəsindən irəli gələn alimentin ödənilməsi barədə sazişin bağlanması, əmək qabiliyyəti olmayan və maddi yardıma ehtiyacı olan ər və ya arvada xərclənən vəsaitin ayrılması məsələləri qarşılıqlı razılıq prinsipi əsasında həll olunur (12, s. 201).

Yalnız qeydiyyat şöbələrində bağlanmış nikahın tanınması prinsipi Ailə Məcəlləsinin 1.4-cü maddəsində öz əksini tapıb. Həmin maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasında nikah və ailə münasibətlərinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir və yalnız Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin rayon (şəhər) qeydiyyat şöbələri, həmçinin rayon tabeli şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə rayon, şəhər, şəhər rayonu icra hakimiyyətlərinin nümayəndəliklərində bağlanmış nikah tanınır (2, s. 24).

Məhz bu prinsipə görə kişi ilə qadının faktiki birgə yaşaması uzun müddət davam etsə belə, onların nikahda olması kimi qəbul olunmur və heç bir hüquq və vəzifələr yaratmır. Dini kəbinkəsmə də hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir, yəni nikah sayılmır və heç bir hüquqi münasibət yaratmır.

Uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü, onların rifahına və inkişafına qayğı, hüquq və mənafelərinin müdafiəsi üstünlüyünün təmin edilməsi prinsipi “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyanın məzmunundan və Ailə Məcəlləsinin 3.0.1-ci maddəsində təsbit edilmiş ailənin ümumbəşəri prinsiplər əsasında qurulması müddəasından irəli gəlir. 19 dekabr 1966-cı ildə

Nyu-Yorkda BMT Baş Məclisinin 2200-cü A (XXI) qətnaməsi ilə qəbul edilən “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 24-cü maddəsində deyilir:

1. Hər bir uşaq irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, milli və ya sosial mənsubiyyəti, əmlak vəziyyəti və doğuşu əlamətinə görə heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən, elə müdafiə tədbirləri hüququna malikdir ki, bu müdafiə tədbirləri, kiçik yaşlı vəziyyətində olduğuna görə, onun ailəsindən, cəmiyyətdən və dövlətdən tələb olunur.

2. Hər bir uşaq doğulduqdan sonra dərhal qeydə alınmalı və ada malik olmalıdır.

3. Hər bir uşaq vətəndaşlıq əldə etmək hüququna malikdir (19).

BMT-nin Baş Assambleyasının 20 noyabr 1989-cu il tarixli qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş və 2 sentyabr 1990-cı ildə qüvvəyə minmiş bu sənədə uyğun olaraq uşaqlar azyaşlı olduğundan müstəsna qayğı və müdafiəyə ehtiyacı olan müvafiq hüquqlara malik müstəqil şəxsiyyət kimi nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan Respublikası “Uşaq hüquqlarına dair” Konvensiyaya Milli Məclisinin 1992-ci il 21 iyul tarixli qərarı ilə qoşulmuşdur (20, s. 3).

Azərbaycan Respublikası uşaq hüquqları sahəsində, həmçinin aşağıdakı beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya etmişdir:

- Uşaqların yaşaması, müdafiəsi və inkişafının təmin edilməsi barədə Ümumdünya Bəyannaməsinə (5 may 1993-cü il);

- Uşaqların kənd təsərrüfatında işlərə buraxılmasının minimal yaş həddi barədə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) 10 saylı Konvensiyasına (3 iyul 1993-cü il);

- Yetkinlik yaşına çatmayanların kömür yüklənməsi və ya donanmada sobaçı işinə buraxılmasının minimal yaş həddi barədə BƏT-in 15 saylı Konvensiyasına (3 iyul 1993-cü il);

- Uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların məcburi tibbi müayinəsi haqqında BƏT-in 16 saylı Konvensiyasına (3 iyul 1993-cü il);

- Uşaqların dənizdə işə buraxılması üçün minimal yaş həddi barədə BƏT-in 58 saylı Konvensiyasına (3 iyul 1993-cü il);

- Uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların sənayedə əməyə yararlılığını müəyyən tibbi müayinədən keçirilməsi barədə BƏT-in 77 saylı Konvensiyasına (3 iyul 1993-cü il);

- Uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların qeyri-sənaye işlərinə əməyə yararlılığını müəyyən tibbi müayinədən keçirilməsi barədə BƏT-in 78 saylı Konvensiyasına (3 iyul 1993-cü il);

- Uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların qeyri-sənaye işlərində gecə vaxtları əməyə cəlb edilməsinin məhdudlaşdırılması barədə BƏT-in 79 sayılı Konvensiyasına (3 iyul 1993-cü il);

- İşə qəbulun minimum yaş həddi barədə BƏT-in 79 sayılı Konvensiyasına (3 iyul 1993-cü il);

- Yetkinlik yaşına çatmayanların sənayedə gecə əməyi barədə BƏT-in 90 sayılı Konvensiyasına (3 iyul 1993-cü il);

- Yetkinlik yaşına çatmayanların ədalət mühakiməsinə göndərilməsinə dair BMT-nin minimal standart qaydaları haqqında 29 noyabr 1985-ci il tarixli Konvensiyaya (28 iyul 1993-cü il) və s. (20, s. 627-628).

Bunlarla əlaqədar, Ailə Məcəlləsində uşaqların hüquqlarının və mənafələrinin təmin edilməsini nəzərdə tutan bir sıra normalar təsbit olunub. Buraya uşaqların əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları, uşaqların öz valideynləri tərəfindən tərbiyə olunmaq, saxlanılmaq və təhsil almaq hüquqları aiddir.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində yalnız təknikahlılıq prinsipinin etiraf olunması və qanunla onun müdafiə olunması prinsipi Ailə Məcəlləsinin məzmununda, orada verilən ailə anlayışında öz əksini tapıb. Ailə Məcəlləsinin 3.0.2-ci maddəsinə uyğun olaraq ailə münasibətləri qadın və kişinin könüllü nikah ittifaqı, həmin ailə üzvlərinin maddi mülahizələrdən azad olan qarşılıqlı məhəbbəti, dostluğu və hörmət hissləri əsasında qurulur.

Əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin hüquq və mənafələrinin təmin olunmasının üstünlüyü prinsipi nikah və qohumluq əsasında bir ailədə birləşmiş insanların bir-birlərinə yalnız mənəvi deyil, həm də maddi yardım göstərməsində öz əksini tapıb. Məsələn, Ailə Məcəlləsinin 85-ci maddəsinə görə nikah pozulduqdan sonra keçmiş ərin və arvadın məhkəmə qaydasında zəruri vəsaitə malik olan keçmiş arvaddan və ya keçmiş ərdən aliment ödəməyi tələb etmək hüququ var.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş vətəndaşların milliyətindən, irqindən, sosial, dini və dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hüquq bərabərliyi prinsipi nikaha daxil olarkən sosial, irqi, milli, din və dil mənsubiyyətinə görə vətəndaşların ailə qurmaq hüquqlarının hər hansı formada məhdudlaşdırılmamasında öz əksini tapıb.

Boşanma işləri və bu məsələyə baxılmasının prosesual xüsusiyyətləri

Hüquq və azadlıqların müdafiəsinin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrindən biri və ən geniş yayılmışı da məhkəmə müdafiəsidir.

Hər bir məhkəmədə nikahın pozulması barədə işlər üzrə iddiaçılar ər-arvad hesab olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 14.2-ci maddəsində belə bir qayda nəzərdə tutulmuşdur ki, ər (arvadın) və ya onlardan hər ikisinin ərizəsi əsasında, eləcə də məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən ər (arvadın) qəyyumunun ərizəsi əsasında nikaha xitam verilə bilər. Bu tamamilə təbii qaydadır, belə ki, nikahın özü kişi və qadının könüllü ittifaqına əsaslanır, ona görə də boşanma haqqında məsələ də yalnız onlardan asılı ola bilər.

Əlbəttə, iddiaçı nikahın pozulması haqqında işi irəli sürən təşəbbüskar hesab olunur. Əgər nikaha xitam verilməsinə ər-arvadın hər ikisi razıdırsa, onda onlar öz aralarında kimin formal olaraq iddiaçı, kimin isə cavabdeh olmasını müəyyən edə bilərlər.

Nikahın pozulması haqqında iddia ərizəsinin məzmununun faktiki xüsusiyyətləri onun təsviri hissəsində əks etdirilir. İddiaçı öz tələblərini əsaslandırıdığı halları təsdiq edən sübutları (Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin 149.2.3-cü maddəsi), yəni iddianın faktiki əsasını göstərməyə borcludur.

Həmçinin, nikahın nə vaxt və harada qeydə alındığı; yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların olub-olmaması; onların saxlanması və tərbiyəsi barədə ər-arvad arasında razılıq əldə olunub-olunmaması; nikahın pozulmasına ər-arvadın qarşılıqlı razılığının olub-olmaması; bunar olmadıqda nikahın pozulmasının motivləri; nikahın pozulması iddiası ilə eyni zamanda baxılmalı ola bilən digər tələblərin olub-olmaması mütləq göstərilməlidir.

Nikahın pozulması haqqında iddia ilə bir icraatda baxılmalı ola bilən tələblərin irəli sürülməsi iddia ərizəsinin təsviri hissəsinin məzmununu mürəkkəbləşdirir, belə ki, təsviri hissədə bu tələblərin əsaslandırıldığı hallar və onları təsdiq edən sübutlar hökmən göstərilməlidir.

İddia ərizəsinin əsaslandırıcı hissəsində iddiaçı xahişini dəqiq ifadə etməlidir ki, məhkəmə hansı nikahı pozmalı olduğunu bilsin. Burada həmçinin nikahın pozulması ilə eyni zamanda baxıla bilən digər tələblər də dəqiq göstərilməlidir. Bundan başqa, iddia ərizəsinin bu hissəsində iddiaçının

dövlət rüsumundan azad edilmə haqqında, yaxud onun hissə-hissə ödənilməsi və ya ödənişin təxirə salınması haqqında xahişləri əks etdirə bilər.

Nikahın pozulması haqqında işlərin məhkəmə baxışına hazırlanmasının məzmunu bəs necədir? Aşağıdakı qrup prosessual hərəkətlər bundan ibarətdir:

- işdə iştirak edən şəxslərin tərkibinin müəyyən edilməsi;
- bu işin həll edilməsi üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların və həmin faktları təsdiq edən sübutların dairəsinin müəyyən edilməsi;
- bu işin xüsusiyyətləri ilə bağlı ayrı-ayrı məsələlərin həll edilməsi (iddia tələblərinin birləşdirilməsinin və ya ayrılmasının mümkünlüyü, qarşılıqlı iddianın qəbul edilməsi);
- işin məhkəmə iclasında baxılmağa təyin edilməsi, işdə iştirak edən şəxslərə onun keçirilmə yeri və vaxtı barədə məlumat vermə.

Göstərilən istiqamətlərdən hər birinin müstəqil olmasına baxmayaraq, onlar digərləri ilə eyni zamanda həyata keçirilir, çünki bütün bu məsələlərin həlli qarşılıqlı əlaqəlidir və bir-birini şərtləndirir.

Nəzərə yetirək ki, nikahın pozulması haqqında ərizəni qəbul edən hakim işin məhkəmə baxışına hazırlıq qaydasında, zəruri hallarda cavabdeh qismində iştirak edəcək əri (arvadı) çağırır və onun bu ərizəyə münasibətini aydınlaşdırır. Hakim nikahın pozulması haqqında iddia ilə eyni zamanda hansı tələblərə baxıla biləcəyini tərəflərə izah edir.

Bu prosesdə iştirak edən şəxslərin tərkibi haqqında məsələnin həlli nikahın pozulması haqqında iddia ilə birlikdə digər tələblərin irəli sürülməsi və onların bir icraatda baxıla bilməsindən asılıdır. Əgər yalnız nikahın pozulması haqqında tələb irəli sürülmüşdürsə, onda işdə iştirak edən şəxslərin tərkibi kifayət qədər dardır. Mübahisəli hüquq münasibətlərində tərəf əsas kimi bura yalnız ər-arvadın özü daxildir. Əgər nikahın pozulması haqqında iddia fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən ərin (arvadın) qəyyumu tərəfindən irəli sürülmüşsə, onda işdə iştirak edən şəxslərin tərkibi dəyişmir, çünki qəyyum iddiaçı hesab edilən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan ərin (arvadın) adından və onun maraqları naminə çıxış edir, yəni prosesdə qanuni nümayəndə qismində iştirak edir.

Bu aspektdən Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 169-cu maddəsinə müvafiq olaraq iddiaçı öz təşəbbüsü ilə bir-birilə əlaqədar olan bir neçə tələbi bir iddia ərizəsində birləşdirmək hüququna malikdir. Ona görə də nikahın pozulması haqqında tələblə eyni zamanda

yalnız nikah-ailə hüquq münasibətlərindən doğan və boşanma haqqında iddia ilə bağlı olan tələblər irəli sürülə bilər. Məsələn, bunlar ər-arvadın ümumi əmlakının bölünməsi haqqında; fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, ehtiyacı olan ərin (arvadın) saxlanması üçün vəsaitin ödənilməsi haqqında; yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar üçün alimentin tutulması haqqında; uşağın tərbiyə üçün verilməsi haqqında; ayrı yaşayan valideynlərin uşağın tərbiyəsində iştirak etmə qaydasının müəyyən edilməsi haqqında tələblər ola bilər (4, s. 62-68).

Sadalanan tələblərdən hər biri iş üzrə cavabdeh olan ər (arvad) tərəfindən qarşılıqlı iddia kimi irəli sürülə bilər. Əgər onlar iddiaçı tərəfindən irəli sürülmüşsə, onda hakim onları Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 169.3-cü maddəsi üzrə qəbul edir (əgər qarşılıqlı və ilkin iddialar arasında qarşılıqlı əlaqə varsa və onların birgə baxılması mübahisənin daha tez və düzgün həllinə gətirib çıxarırsa).

Digər bir məsələ isə Mülki Prosessual Məcəllənin 169.2-ci maddəsinə görə bir sıra qarşılıqlı tələblərin qəbul edilməsi mümkündür. Məsələn, əgər iddiaçı yetkinlik yaşına çatmayan uşaq üçün aliment tutulması haqqında tələb irəli sürmüşsə, onda cavabdeh uşağın tərbiyə üçün ona verilməsi haqqında qarşılıqlı iddia verə bilər. Bu halda uşağın doğum haqqında qeydlər aktında atanın və ya ananın haqqındakı qeydlərin mübahisə edilməsi barədə qarşılıqlı iddianın irəli sürülməsi mümkündür.

M.Dəmirçiyevanın qənaətinə görə, “Nikahın pozulması haqqında iddia ilə eyni zamanda uşaqlar üçün aliment tutulması haqqında tələb irəli sürülən vaxtı digər tərəf doğum barədə aktlar qeydində uşağın atası və ya anası haqqında qeydə etiraz edirsə, məhkəmə göstərilən tələbi nikahın pozulması haqqında işdən ayırır, ayrıca icraatda baxılması məsələsini müzakirə etməlidir.

Yetkinlik yaşına çatmayan uşağın yaşayış yerinin müəyyənləşdirilməsi haqqında tələbin irəli sürülməsi zamanı aydın ola bilər ki, uşaq üçüncü şəxsdir və üçüncü şəxs uşağı valideynlərinə vermək istəmir. Bu halda hakim uşağın tərbiyəsi haqqında tələbin müstəqil irəli sürülməsinə olan hüququ onlara izah etməlidir. Əgər üçüncü şəxslər belə tələbi irəli sürərlərsə, onda hakim uşaqlar haqqında mübahisəni ayrıca icraata ayırmağa haqlıdır” (5, s. 27).

Nikahın pozulması haqqında işin məhkəmə iclasında baxılması zamanı ər-arvadın hər ikisinin iştirak etməsi arzu ediləndir, çünki nikah münasibətlərinin şəxsi xarakter daşmasına görə hakim işin halları üzrə hər iki tərəfin fikrini dinləməyə maraqlıdır. Lakin belə işlər üzrə işdə iştirak edən şəxslərin

və nümayəndələrin məhkəmə iclasına gəlməməsinin nəticələri haqqında ümumi qaydaların (Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 185-ci maddəsi) tətbiqi, o cümlədən boşanma haqqında işə qiyabi icraat qaydasında baxılmasının mümkünlüyünü istisna etmir. Xüsusən ona görə ki, ər-arvaddan biri bəzən şüurlu olaraq məhkəmə iclasına gəlmir, çünki bizdən səbəb kimi digər tərəflə görüşməyi arzu etmir. Bu halda hakim işin məhkəmə baxışına hazırlıq mərhələsində ərə (arvada) işə onun iştirakı olmadan baxılması haqqında vəsatət vermək hüququnu izah etməlidir.

Beləliklə, nikahın pozulması haqqında bütün bu proseslər üçün aşağıdakılar ümumi qayda hesab oluna bilər:

- nikahın bağlanması faktı;
- boşanmaya ər-arvadın qarşılıqlı razılığının olub-olmaması faktı;
- yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların olub-olmaması faktı.

Bir sıra ölkələrdə, məsələn, ABŞ-ın 4 ştatında, Böyük Britaniyada, Almaniyada, İtaliyada, Yaponiyada, Fransada, Polşada ailə məsələləri ilə bağlı xüsusi məhkəmələr fəaliyyət göstərir. Həmin məhkəmələr ailə hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı mülki və inzibati işlərə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların ittiham olunduğu cinayət işlərinə baxırlar (6, s. 3).

Fikrimizcə, bu nöqteyi-nəzərdən analoji ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin respublikamızda da yaradılması məqsədəuyğun olardı. Belə məhkəmələri “Ailə məhkəmələri” adlandıraraq, həmin məhkəmələrə ailə məsələləri ilə bağlı mülki və inzibati işlərə (nikahın pozulması və bununla əlaqədar yaranan əmlak mübahisələri haqqında işlər, övladlığa götürmə, yetkinlik yaşına çatmayanın emansipasiya olması, valideynlər arasında mübahisə olduqda yetkinlik yaşına çatmayanın yaşayış yerinin müəyyən olunması ilə bağlı işlər və s.), həmçinin yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların ittiham olunduğu cinayət işlərinə baxmaq səlahiyyətləri verilə bilər. Həmçinin təklif edirik ki, ixtisaslaşdırılmış ailə məhkəmələrində peşəkar müvafiq hakimlərlə yanaşı, pedaqoq və ailə məsələləri üzrə ixtisaslaşmış psixoloqun da işləməsi nəzərdə tutulsun.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2016, 60 s.
2. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Ailə Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2009, 184 s.
3. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Mülki Prosesual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2011, 304 s.
4. Дамирчиева М.Д. Заключение брака как основание возникновения брачных отношений // Ганун, 2003, № 1, с. 62-68
5. Дамирчиева М.Д. Особенности решения судов правовых споров, связанных с воспитанием детей // Qanunçuluq, 1997, № 6, с. 27-34
6. Махмудов М.А. Семейный суд в США. Душанбе, Сино, 1996, 96 с.

Ailə münəqışəsi zəminində törədilən cinayətlər və onların bəzi kriminoloji-sosioloji cəhətləri

Sosial və mənəvi dəyərlər, cəmiyyət və dövlət haqqında təsəvvürlər məhz ailədə formalaşaraq şəxsə əsl vətəndaş mövqeyini istiqamətləndirir. Məişət münasibətlərinin ayrılmaz hissəsi olan ailə məişəti şəxsiyyətin inkişafına təsir edən dəyərlərin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

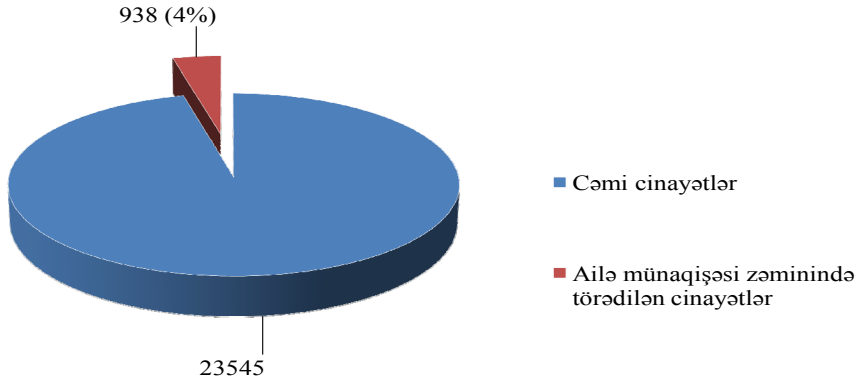
Bu səbəbdən ailədə mövcud olan ictimai dəyərlər mətnində sosial-neqativ təzahürlər cəmiyyətin perspektiv və dinamik inkişafına təhdid kimi qiymətləndirilə bilər. Ailə-məişət zorakılığı qeyd edilən sosial-neqativ təzahürlərə aid olmaqla, tədqiqinə ehtiyac duyulan nəzəri və təcrübi problemlərlə zəngindir.

Ümumilikdə isə məlumdur ki, ailə məişəti anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məişətin özünün strukturu iki hissədən - ailə və ictimai məişətdən ibarətdir. Ailə məişətinə - ailə, qohumluq əlaqələri (qeydiyyatda alınmayan nikahla bağlı uzunmüddətli münasibətlər də ailə-məişət sahəsinə aiddirlər), ictimai məişətə isə - dostluq, qonşuluq və s. münasibətlər aiddir.

Ailə-məişət zəminində törədilən cinayətlərin əsas əlamətlərindən biri bu növ cinayətlərin şəxsi münasibətlər zəminində yaranmasıdır. Ailədaxili şəxsi münasibətlər periodik və ya situativ münəqışələr formasında mövcud olmaqla cinayətlərin törədilməsinə münbit zəmin yaradır. Ailədə mövcud olan münəqışəli vəziyyətin gərginlik dövrü tərəflərin mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, həyat təcrübəsindən, intellektual səviyyəsindən asılıdır.

O.Starkov hesab edir ki, ailə-məişət zəminində törədilən cinayətlərin vacib meyarı kimi onun törədildiyi yerdir. O, vurğulayır ki, bu növ cinayətlər yalnız yaşayış yeri üzrə törədilir. Göstərilən fikrin əleyhinə olan bəzi müəlliflər isə qeyd edirlər ki, cinayətin törədilmə yeri vacib əlamət kimi çıxış edə bilməz. Çünki, təcrübi materialların tədqiqi göstərir ki, bu növ cinayətlər nəinki yaşayış yeri üzrə, hətta küçə, parklar və s. ictimai yerlərdə törədilə bilər.

Ailə-məişət zəminində törədilən cinayətlər 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası üzrə qeydə alınmış ümumi cinayətlərin təqribən 4%-ni təşkil edir (2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası üzrə 23543 cinayət, ailə münəqışəsi zəminində isə 938 cinayət qeydə alınmışdır).

Bu növ cinayətlərin strukturunda kişilərin payı 75-80%, qadınlarınkı isə 35% təşkil edir. Ailə münacişəsi zəminində qeydə alınmış cinayətlərin 75%-i istirahət və bayram günlərində, sutkanın vaxt bölgüsünə nisbətən isə 65% günün axşam saatlarında baş verir.

Belə ki, adı çəkilən cinayətlərin əksər hissəsi şəhər yerlərində törədilir. Onların içərisində şəxsiyyət əleyhinə törədilən cinayətlər (qəsdən adam öldürmə, adam öldürməyə cəhd, qəsdən sağlamlığa zərər vurma, qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma, qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma) üstünlük təşkil edir. Bu növ cinayətlərin əksəriyyətinin şəhər yerlərində törədilməsinin əsas səbəblərindən biri şəhər yerlərində sosial nəzarət mexanizmlərinin, ictimai nəzarətin təsirinin aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır.

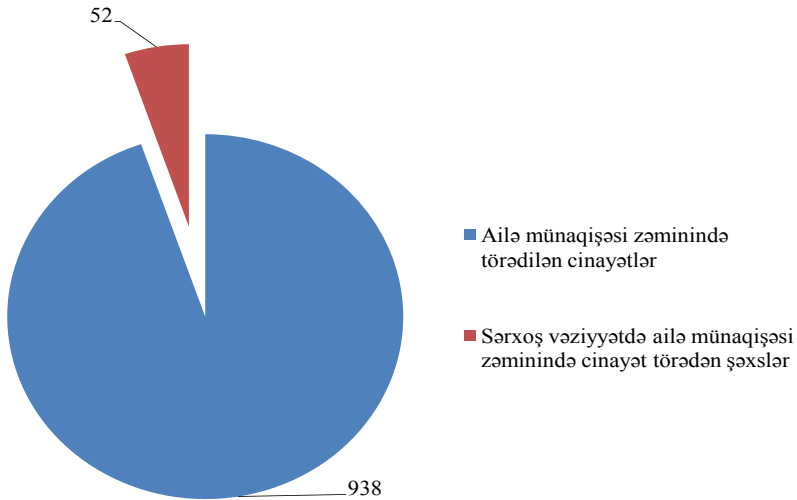
Ailə münacişəsi zəminində törədilən cinayətlərlə bağlı materialların tədqiqi göstərir ki, qeyd olunan cinayətlərin əsas səbəblərindən biri zərər çəkmiş şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Cinayət törədən şəxs əksər hallarda qabaqcadan cinayəti hazırlamır, münacişəli vəziyyət gərgin hal alaraq kulminasiya nöqtəsinə çatır. Bu ərafədə də kriminal davranışın yaranması baş verir. Araşdırılan halda ailə münacişəsi zəminində törədilən cinayətlər situativ xarakter daşıyır. Bu səbəbdən cinayət törədən şəxslərin əksəri cinayət hadisəsindən sonra peşmançılıq hisslərinin olduğunu bildirirlər.

Ailə-məişət zəminində törədilən cinayətlər özünəməxsus səciyyəvi əlamətləri ilə də digər cinayətlərdən seçilir. A. Varıqinə görə ailə münacişəsi zəminində törədilən cinayətlərin aşağıdakı əlamətləri vardır:

- cinayətin törədilməsinin konkret yeri (mənzil, bağ evi, qaraj və s.);
- cinayət törədən və onun qurbanı ilə qarşılıqlı əlaqələr (ər və arvad, valideynlər və övladlar, yalnız övladlar arasında olan münasibətlər);
- tərəflər arasında münacişənin mövcudluğu;

- ailə münacişəsinin uzunmüddətli və ya qısamüddətli olması;
- məişət münacişəsinin zorakı xarakter daşması;
- ailə münacişəsi zəminində olan cinayətlərin çoxunun sərxoş vəziyyətdə törədilməsi;
- ailə münacişəsi zəminində törədilən cinayətlərin situativ xarakter daşması (əksər hallarda qabaqcadan hazırlanmaması).

Burada qeyd etmək lazımdır ki, ailə münacişəsi zəminində olan cinayətlərin çoxunun sərxoş vəziyyətdə törədilməsi fikri Azərbaycan mühiti üçün bir qədər mübahisəlidir. Çünki, 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası üzrə qeydə alınmış ailə münacişəsi zəminində törədilən 938 cinayətin yalnız 52-i sərxoş vəziyyətdə törədilmişdir.

Fikrimizcə, qeyd olunan təsnifata ailə münacişəsi zəminində törədilən cinayətlərin latentliyinə də əlavə etmək olar. Bundan başqa ailə münacişəsi zəminində törədilən cinayətlərin qurbanlarının daha çox qadın və uşaqlar olması da səciyyəvi amil kimi araşdırılmalı məsələlərdəndir.

Ailə münacişəsi zəminində törədilən cinayətlərin təfəsilatlı tədqiqi və profilaktikası cinayət törədənin şəxsiyyətinin öyrənilməsindən asılıdır. Unutmayaq ki, hər bir ailənin yerləşdiyi mənzilə müasir kameralar quraşdırıb, onların hərəkətinə nəzarət edə bilmək çətindir. Lakin bu sahədə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin öyrənilməsinin effektiv təşkili isə mümkündür. Ailə münacişəsi zəminində cinayət törədənlərin şəxsiyyətləri tədqiq edilərkən sosial-demografik (yaş, cins, təhsil, məşğulluq və s.), psixoloji və mənəvi

(emosional xüsusiyyətləri, temperamenti, intellekti, maraq və tələbatlar, qiymətləndirmə istiqamətləri, sosial və mənəvi dəyərlərə münasibəti) xüsusiyyətlər daha da detallaşdırılmış formada araşdırılmalı və zəruri tipoloji bölgülər aparılmalıdır.

Bu aspektdən də ailə münaqişəsi zəminində cinayət törədənlərin aşağıdakı tiplərini göstərmək olar:

Aktiv kriminal tip.

Səciyyəvi xüsusiyyətləri:

- şəxsiyyətin sosial yönəlişində yalnız neqativ komponentlər inkişaf etmişdir;

- qəsdən adam öldürmə, adam öldürməyə cəhd, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma kimi cinayətlər törədilir.

Kriminal tip.

Səciyyəvi xüsusiyyətləri:

- şəxsiyyətin sosial yönəlişində neqativ komponentlər zəif inkişaf etmişdir;

- daha çox qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma və qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma kimi cinayətlər törədilir.

Marginal tip.

Səciyyəvi xüsusiyyətləri:

- alkoqol və ya narkotik sərxoşluğu vəziyyətində cinayət törədilir;

- mənəvi-etik tənəzzül, həyatdan narazı olma fikri mövcuddur.

Situativ tip.

Səciyyəvi xüsusiyyətləri:

- şəxsiyyətin sosial yönəlişində sabit və ya əhəmiyyətli dəyişmələr yoxdur, pozitiv və neqativ komponentlər demək olar ki, bərabərdirlər. Lakin onların inkişaf tendensiyaları ziddiyyətlidir. Bu cəhət də kriminogenliyin azalmasına və ya artmasına səbəb olur. Onlar cinayətin törədilməsi üçün qabaqcadan hazırlıq görmür, cinayət hadisəsi ailə münaqişəsinin gərginlik vəziyyətindən asılı olaraq baş verir;

- qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma kimi cinayətin və inzibati xətalərin (döymə və s.) törədilməsi.

Göründüyü kimi, ailə münaqişəsi zəminində törədilən cinayətlər aktuallığına və mürəkkəb məzmununa görə bir-birindən seçilir. Hesab edirik ki, bu sahədə aparılan işlərin daha səmərəli təşkili üçün gələcəkdə aşağıdakı vəzifələrin həllinə yönəlmiş elmi-nəzəri araşdırılmasınının aparılması məqsədmüvafiqdir:

- ailə-məişət münaqişəsi zəminində törədilən cinayətlərin anlayışının və səciyyəvi əlamətlərinin məişətin digər sahələrində törədilən cinayətlərlə müqayisəli elmi-analitik təhlilinin aparılması;

- ailə-məişət münaqişəsi zəminində törədilən cinayətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin inkişafının neqativ meyllərinin araşdırılması, bu növ cinayətlərin tədqiqinin müasir metodoloji bazasının müəyyən edilməsi;

- ailə-məişət zorakılığının inkişafına təkan verən sosial ziddiyyətlərin, vərdiş və ənənələrin öyrənilməsi;

- mikro və makro mühitin ailə zorakılığına təsirinin periodik fazalarının tədqiqi və qruplaşdırılması;

- ailə zorakılığının qurbanlarına viktimoloji təhlilinin aparılması, dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının, habelə bu sahədə ixtisaslaşmış qurumların fəaliyyətinin göstəricilərinin analizi və perspektiv istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- ailə münaqişəsi zəminində cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin kriminallaşması mərhələlərinin sosial, psixoloji və hüquqi aspektlərinin elmi-tədqiqinin aparılması.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Шнайдер Г.И. «Криминология» Учебник. 2005. Перевод с немецкого. Москва, 1994.
2. Иншаков С.М. Криминология. Учебник. М., 2000.
3. Криминология /Под ред. Ю.Ф.Кваши. Ростов-на-Дону, 2002.
4. Криминология. Учебник для юридических вузов / Под ред. В.Н.Бурлакова, В.П.Сальникова, С.В.Степашина. СПб., 1999.
5. Криминология. Учебник/Под ред. В.Н.Кудрявцева и В.Е.Эминова. М., 2002.
6. Криминология. Учебник / Под ред. Н.Ф.Кузнецовой, Г.М.Миньковского. М., 1998.
7. Криминология / Под ред. А.И.Долговой. М., 2008.

Xocalı soyqırımı canlı tarix və qadın hüquqları mətnində

1988-ci ildən başlamış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tarixində ən müdhiş hadisələrdən biri Xocalıda baş vermiş soyqırım oldu. Bu hadisə XX əsrin ən dəhşətli və qəddar faciələrindən biri hesab edilə bilər. Xocalı faciəsi tarixdə bizə məlum olan Xatın faciəsi ilə eyni səviyyədə durur. Ulu öndər Heydər Əliyev haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, “xalqımızın qəhrəman, igid övladları torpaqlarımızın müdafiəsi uğrunda vuruşaraq şəhid oldular. Ancaq bütün bu tarixin içində Xocalı faciəsinin xüsusi yeri var. O da ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən bu, hər bir Xocalı sakininin öz torpağına, millətinə, vətəninə sədaqətliliyinin nümunəsidir, ikinci tərəfdən də Ermənistanın millətçi, vəhşi qüvvələri tərəfindən Azərbaycana qarşı edilən soyqırımdır - vəhşiliyin görünməmiş bir təzahürüdür”.

Xocalı faciəsi iki yüz ilə yaxın bir müddətdə erməni şovinist-millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin davamı və ən qanlı səhifəsidir. Öz miqyasına və dəhşətlərinə görə dünya tarixində analoqu az olan Xocalı soyqırımını törətməkdə erməni şovinistləri və ideoloqları uzaqgörən məqsəd güdürdülər. Məqsəd Dağlıq Qarabağı və digər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, xalqımızın müstəqillik və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə əzmini qırmaq idi. Ancaq mənfur düşmən öz niyyətlərinə çata bilmədi. Doğrudur, faciə bütün Azərbaycan xalqını sarsıtmış, Xocalı sakinlərinə sağalmaz yaralar, mənəvi zərbələr vurmuşdur. Lakin xocalılar həтта amansız soyqırım günündə də özlərini əsl qəhrəman kimi aparmış, erməni-sovet hərbi birləşmələrinə qarşı qeyri-bərabər döyüşdə igidliklə vuruşmuş, düşmən qarşısında əyilməmiş, xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinə şərəfli səhifələr yazmışlar. J.P.Sartr məntiqi ilə desək, “bu anlar sözsüz ki, (soyqırım və s. – H.Q.) çaşdırıcı və qorxulu təsir bağışlayır”.

Cinayətkar erməni hərbi birləşmələrinin vəhşiliyi nəticəsində 613 nəfər şəhid, 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 nəfər dinc sakin – qocalar, uşaqlar, qadınlar əsir götürülərək ağılasığmaz erməni zülmünə, təhqirlərə və həqarətlərə məruz qalmışlar. 150 nəfərin taleyi hələ də məlum deyildir. Şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 63 nəfəri isə azyaşlı uşaqlar olmuşlar, şikəstlərin 76 nəfəri yetkinlik dövrünə çatmamış oğlan və

qızlardır. 8 ailə bütövlükdə məhv edilmiş, 24 uşaq hər iki valideynini, 130 azyaşlı uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdi. Şəhid olanların yalnız 335 nəfəri dəfn olunmuşdur. 200 nəfərin ayaqları soyuqdan qanqrena olmuş, 1000 nəfərdən artıq şəhər sakini müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdılar.

Qeyd edək ki, bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Onlar diri-diri yandırılmış, başları kəsilmiş, baş dəriləri soyulmuş, körpə uşaqların gözləri çıxarılmış, süngü ilə hamilə qadınların qarınları yarılmışdı. Meyitlər üzərində dilə gətirilməsi mümkün olmayan təhqiramiz hərəkətlər edilmişdir. Həyatdan məhrum edilmiş azərbaycanlıların yeganə günahı onların azərbaycanlı olmaları idi. “İnsan Hüquqları Ümumi Bəyənəməsi”nin 2-ci maddəsinə əsasən isə hər bir şəxs irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər əqidəsindən, milli və sosial mənşəyindən, əmlak, sosial mövqə və digər vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır. Lakin yuxarıda göstərilənlər insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasının adi halı deyildi. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq plana uyğun surətdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən “etnik təmizləmə”, soyqırım siyasəti təzahürü idi. Təhlilimizdə canlı tarix aspektindən hadisənin məhz şahidlərinin fikirlərinə nəzər yetirək.

Səriyyə Talıbova adlı qadın göstərmişdir ki, erməni döyüşçüsünün qəbri üstündə 4 nəfər mesxet türkünün və 3 azərbaycanlının başını kəsmişlər. Valideynlərinin yanında uşaqlara işgəncə verilmiş və onları öldürmüşlər.

Xocalıdan olan digər bir qadın Sənubər Ələkbərova Naxçıvan kəndində qadın, uşaq və qoca meyitlərindən yaranmış tərəni heç vaxt unutmayacağını bildirib. Həmin kənddə ermənilərin qurduğu pusquya düşdükdən sonra onun əri, iki qızı - Sevinc və Hicran öldürülmüş, özü isə yaralanmışdır. Orada 200 nəfər azərbaycanlı girov götürülmüşdür.

Digər biri Cəmil Məmmədov da girov düşmüş azərbaycanlılardan olmuşdur. Onun dırnaqları çıxarılmış, təpiklə sifətinə xəsarət yetirilmiş, nəvəsi ondan alınıb götürülmüş, anası və qızı xəbərsiz itkin düşmüşdür. Uşaqların zorla bir qrupdan alınıb başqa bir qrupa verilməsi də soyqırımını cinayətinin obyektiv cəhətini təşkil edən əlamətlərdəndir.

Maraqlı bir məqama diqqət yetirək. Belə ki, Xocalı soyqırımını hadisəsindən sonra cinayətin baş verdiyi yerdə olmuş fransız jurnalisti Can Yunet demişdir: “Mən müharibələr haqqında, alman faşistlərinin

qəddarlığı haqqında çox eşitmişəm. Ancaq ermənilər 5-6 yaşlı uşaqları, mülki əhalini öldürməklə onları ötüb keçiblər”.

Bəs KİV nə yazır, nə əks etdirdi?

“İzvestiya” qəzetinin müxbiri V.Bulıx göstərmişdir ki, Xocalı hadisələri zamanı gözləri oyulmuş, qulaqları kəsilmiş, sümükləri çıxarılmış, başları kəsilmiş meyitlərin, o cümlədən qadın meyitlərinin şahidi olmuşdur.

Və yaxud Moskva “Memorial” hüquq-mühafizə mərkəzinin Xocalı şəhərinin işğalı zamanı insan hüquqlarının kütləvi pozulması faktları barədə məlumatında göstərilir: “Qaçanlar ermənilərin pusqusuna düşmüş və gülləbaran edilmişlər. Dörd gün ərzində Ağdama 200 meyit gətirilmiş, onlarca meyiddə təhqirə məruz qalma əlamətləri olmuşdur. Dörd meyitin başının dərisinin soyulduğu və bir meyitin başının kəsildiyi qeydə alınmışdır.

Ağdamda 181 meyit (130 kişi və 51 qadın, o cümlədən 13 uşaq) dövlət məhkəmə-tibbi ekspertizasından keçirilmişdir. Ekspertlərin rəyi ilə müəyyən edilmişdir ki, 151 nəfərin ölümünə güllə yaraları, 20 nəfərin - qəlpə yaraları səbəb olmuş, 10 nəfər küt alətlə vurulmaqla öldürülmüşdür.

Soyqırımın hüquqi məzmunu BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 (III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya ilə müəyyən olunmuşdur. Konvensiyada göstərilir ki, soyqırım hər hansı milli, etnik, irqi, yaxud dini qrupu tam və ya qismən məhv etmək məqsədilə törədilən aşağıdakı hərəkətlərdən ibarətdir:

- bu cür qrup üzvlərinin öldürülməsi;
- belə qrup üzvlərinə ağır bədən xəsarəti, yaxud əqli pozğunluq yetirilməsi;
- hər hansı bir qrup üçün qəsdən onun tam, yaxud qismən fiziki məhvini nəzərdə tutan həyat şəraiti yaradılması;
- bu cür qrupda doğumun qarşısını almağa yönəldilmiş tədbirlərin görülməsi;
- uşaqların zorla bir insan qrupundan alınıb başqasına verilməsi.

Aparılmış tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, Xocalı soyqırımını nəticəsində insan hüquqları, o cümlədən qadın hüquqları kobud şəkildə pozulmuşdur. Belə ki, şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 63 nəfəri isə

azyaşlı uşaq olmuşlar, şikəstlərin 76 nəfəri yetkinlik yaşına çatmamış oğlan və qızlardır. 8 ailə bütövlükdə məhv edilmiş, 24 uşaq hər iki valideynini, 130 azyaşlı uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdi. Şəhid olanların yalnız 335 nəfəri dəfn olunmuşdur. Qadın və uşaq da daxil olmaqla 200 nəfərin ayaqları soyuqdan qanqrena olmuş, 1000 nəfərdən artıq şəhər sakini müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdılar.

Bu cinayətdə 56 nəfər, o cümlədən qadınlar xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Onlar diri-diri yandırılmış, başları kəsilmiş, başlarının dərisi soyulmuş, körpə uşaqların gözləri çıxarılmış, süngü ilə hamilə qadınların qarınları yırtılmışdı. Meyitlər üzərində dilə gətirilməsi mümkün olmayan təhqiramiz hərəkətlər edilmişdir. “İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsinin 2-ci maddəsində öz əksini tapmış qadın hüquqları kobud şəkildə pozulmuşdur. Qadınların yanında uşaqlara işgəncə verilmiş və onları öldürmüşlər. Naxçıvanik kəndində qadın, uşaq və qoca meyitlərindən ibarət təpə yaranmışdır. Hətta alman faşistləri qadın və uşaqlara qarşı belə qəddarlıq etməmişlər.

Xocalı hadisələri zamanı bir sıra qadınların gözləri oyulmuş, qulaqları kəsilmiş, sümükləri çıxarılmış, başları kəsilmişdir.

Xocalıya hücum zamanı erməni silahlı dəstələrinin dinc əhaliyə, o cümlədən qadın və uşaqlara qarşı hərəkətləri Cenevrə Konvensiyasına, həmçinin Ümumdünya İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsinin (BMT-nin Baş Assambleyası 10.12.1948-ci ildə qəbul etmişdir) aşağıdakı maddələrinə kobud qaydada ziddir:

✓ Hər bir şəxs dilindən, ... dinindən, ... milliyyətindən və digər səbəbdən, fərq qoyulmadan bu Bəyannamədə təsbit olunmuş bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır.

✓ Hər kəsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır.

✓ İnsan ləyaqətini alçaldan, insaniyyətləkdən kənar və qəddar hərəkətlər qadağandır.

✓ Özbaşına həbslər, saxlanılmalar və ya qovulmalar qadağandır.

✓ Hər bir insanın əmlaka malik olma hüququ vardır və insanın əmlakdan özbaşına məhrum edilməsi qadağandır.

HABİL SURXAY OĞLU QURBANOV

**CƏMİYYƏT VƏ SOSİO-HÜQUQİ
PROBLEMLƏR**

BAKİ – 2018

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Həcmi 17 ç.v. Tirajı 300 nüsxə
Sifariş № 23. Qiyməti müqavilə ilə

“Elm” RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir
(*İstiqlaliyyət, 28*)